॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१४२

ति नोक्तदोषो मम विपरीताभ्युपगन्तृत्वाभावादिति शङ्कते *विपरीतेति* त्वत्सिद्धान्तविपरीतानिर्वच-नीयत्वाभ्युपगतत्वान्ममापि सैवातिव्याप्तिरिति परि-हरति *नेति* विपरीताभ्युपगन्तृत्वेऽपि सिद्धान्तवि-परीताभ्युपगन्तृत्वं नास्ति तथैव तव सिद्धान्तत्वात्ता-दृश एवाभ्युपगन्ता विवक्षित इति शङ्कते *सिद्धान्ते-ति* सिद्धान्तमात्रविपरीताभ्युपगन्ता विवक्षितः स्व-सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता वेति विकल्प्य प्रथमं दूष-यति *तथापीति* अविशेषमेवोपपादयति *ममेति* द्वितीयं शङ्कते *स्वेति* सोपहासं परिहरति *नेति* प्रज्ञामतीत्य वर्त्तस इति यावत्। तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थ इत्यभ्युपगन्त्रा स्वशब्दस्य विशेष्यमाणत्वा दभ्युपगन्तृनियमसिद्धौ स्वपदार्थनियमसिद्धिः स्वप-दार्थनियमसिद्धावभ्युपगन्तृनियमसिद्धिरिति परस्प-राश्रयान्न विशेषि यद्यस्मादिति हेतुमाह * यदिति* स्वाभ्युपगन्तृपदयोर्वादिप्रतिवादिसाधारणत्वाद्विशेष-णान्तरमन्तरेण न नियामकत्वमिति पूर्वोक्तदूषणं न प-रामृशसीति हेत्वन्तरमाह * स्वेति *

स्वपदं हित्वा यच्छब्दविशेषणप्रक्षेपेणापसिद्धान्त-लक्षणं शङ्कते।

२८ यच्छब्दप्रक्षेपेणापसिद्धान्तलक्षणनिरासः।

यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्त-दीयइति चेत्। मैवम्। यस्य यः सिद्धान्त इति पु-रुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वेऽसाधारण्याद-

व्यापकत्वं लक्षणदोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् । तथा हि—सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव ।

यस्येति कर्तृभेदसिद्धान्तभेदोदासीनेषु प्रसक्तिनिवारणाय विशेषणानि । तस्य यद्यपि त्यागोऽसौ तथापि न तत्सिद्धान्तस्य, तत्सिद्धान्तत्यागोऽपसिद्धान्त इति न पूर्वोक्तातिप्रसक्तिरित्यर्थः । यस्य य इत्यनयोः शब्दयोरसाधारणार्थत्व मुत साधारणार्थत्वमिति विकल्प्य प्रथमे लक्षणमव्यापकमित्याह * नैवमिति * यस्य यः शब्दयोः पुरुषसिद्धान्तविशेषवचनत्वेऽपसिद्धान्तान्तराव्याप्तिरित्यर्थः । यस्य यस्तेनेति शब्दानां साधारणार्थत्वमिति द्वितीयकल्पे लक्षणमतिव्यापकमित्याह * यस्येति * यस्य मम यः सिद्धान्तस्तेन मया तत्परित्यागाभावे कथमपसिद्धान्त इत्यतस्तदुपपादयति * तथाहीति * मम मदीयसिद्धान्तस्य च यच्छब्दार्थत्वात्तच्छब्दार्थत्वाच्च तत्रेत्यर्थः ।

त्यागशब्दबलेनातिप्रसक्तिपरिहारं शङ्कते ।

२९ त्यागशब्दबलेनातिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न । यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न

मया स्वीकृतस्य भवता ऽस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति । अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि न, तेनेति स्वीकर्त्रैत्यर्थे, ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारे तवाऽपसिद्धान्तापातः ।

त्याग एवेति त्वया परिगृहीतस्य मयाऽस्वीकारात्याग एव न भवति कुत इत्यत आह *मयेति* स्वीकारपूर्वकास्वीकारस्त्यागः स्वसिद्धान्तस्य चाऽस्वीकारादित्यर्थः । त्यागोऽस्वीकारमात्रमुत स्वीकृतस्यास्वीकार उत तेन स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकार इति विकल्प्य पराचष्टे *नेति* स्वीकृतविषयत्वात्त्यागस्येत्युक्तत्वाद्यद्यपि प्रथमविकल्पावकाशो नास्ति तथापि त्यागपदेनैव स्वीकृतास्वीकाराभिधाने सिद्धान्तपदवैयर्थ्यमिति प्रथमकल्पोऽकारीति द्रष्टव्यम् । दैवपरित्यक्ते कः परित्याग इति न्यायेनास्वीकृतपरित्यागायोगात्स्वीकारपुरःसरोऽस्वीकार एव त्यागपदार्थ इति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * तथाऽपि लक्षणातिव्यापकत्वं तदवस्थमिति परिहरति * तदेति * येन मया स्वीकृतस्य यस्य मम यः सिद्धान्तस्तस्य भवता परित्यागः स्वीकृतास्वीकारो भवत्येवेति तवैवापसिद्धान्ततापत्तिरित्याशयः । तत्स्वीकारपुरःसरोऽस्वीकारस्तस्य त्याग इति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति तृतीयं शङ्कते * अथेति * तच्छब्दस्य विशेषार्थत्वमुत स्वीकर्तृमात्रार्थत्वमिति विकल्प्य प्रथमे पुरुषस्य व्यावृत्ततया तत्सङ्कुचिततल्लक्षणस्यापि व्यावृ-

स्तिरिति प्रथमं प्रत्याह *सोऽपीति* स्वीकर्तृमात्रवच-नोऽयं तच्छब्द इति द्वितीय आस्तां निरवद्यत्वादित्यत आह *तेनेति* तच्छब्दस्य स्वीकर्तृमात्रवचनत्वे स्वी-कर्त्रा स्वीकृतस्य स्वीकर्त्रा परित्यागोऽपसिद्धान्त इत्युक्तं स्यात्तथाच स्वीकर्त्रा मया स्वीकृतस्य प्रपञ्चानिर्वचनी-यत्वादेस्तत्सत्तावत्वस्वीकर्त्रा त्वया परित्यागात्तवैवाप-सिद्धान्त इत्यर्थः ।

यच्छब्दविशेषणं हित्वैकशब्दविशेषणोपादाने-नापसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते ।

३० एकशब्दं प्रक्षिप्य लक्षणशङ्कानिरासः ।

एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न । एकेनेति यद्येकसङ्ख्यायोगिनेति तदा मम यथैक-सङ्ख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापा-तः । अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम् । अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः । अथ स्वीकर्त्तु-रस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं तदाऽयमर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात् ।

किमेकसङ्ख्यायोगित्वमुत अभिन्नत्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति *एकेनेति* अर्थ इति शेषः। तथापि दोषतादवस्थ्यमित्याह * तदेति * एकत्वसङ्ख्यायोगिना मया स्वीकृतस्यैकस्यानिर्वचनीयत्वस्य त्वयैकेनास्वीकारादपसिद्धान्तापत्तिस्तवेत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *अथेति* स्वस्मादभिन्नत्वं विवक्षितमुतान्यस्मादुत स्वीकर्तुरस्वीकर्तृत इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *तथेति* अन्यस्मादभिन्नत्वं विवक्षितमिति द्वितीयकल्पे लक्षणाऽसम्भव इत्याह *अन्यस्मादिति* तृतीयं शङ्कते *अथेति* अस्मिन्पक्षे दूषणं स्पष्टीकर्तुं वाक्यार्थं दर्शयन्परिहरति * तदेति * यद्येवं ततः किमित्यत आह * तथाचेति * कथमित्यत आह * मयेति * योऽर्थो मया स्वीक्रियते भवांस्तन्न स्वीकुरुते भवांश्च स्वीकर्तुर्न्न भिद्यते किञ्चिस्स्वीकर्तृत्वाद्भवत इत्यर्थः।

उक्तखण्डनं लक्षणान्तरेऽप्यतिदिशति ।

३१ लक्षणान्तरउक्तदूषणातिदेशः ।

एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् । मिलितयो[1]रेवावयोरपसिद्धान्तापातात् ।

* एतेनेति * एकशब्दार्थानिर्वचनेनेत्यर्थः। यद्यप्ययमर्थ एव समाशङ्क्य निरस्तस्तथाऽपि सिद्धान्तविपरीताभ्युपगम इतिनिर्वचनप्रसङ्गादिदं तु स्वतन्त्रमेव लक्षणं कैश्चिदुक्तमतिदेशेन निरस्यत इति न पौनरुक्त्यम्। परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * मिलितयोरिति *आ-

१ मिलितयो रावयोरिति का० मु० पु० पा० ।

स्तिरिति प्रथमं प्रत्याह *सोऽपीति* स्वीकर्तृमात्रवचनोऽयं तच्छब्द इति द्वितीय आस्तां निरवद्यत्वादित्यत आह *तेनेति* तच्छब्दस्य स्वीकर्तृमात्रवचनत्वे स्वीकर्त्रा स्वीकृतस्य स्वीकर्त्रा परित्यागोऽपसिद्धान्त इत्युक्तं स्यात्तथाच स्वीकर्त्रा मया स्वीकृतस्य प्रपञ्चानिर्वचनीयत्वादेस्तत्सत्तावत्वस्वीकर्त्रा त्वया परित्यागात्तवैवापसिद्धान्त इत्यर्थः।

यच्छब्दविशेषणं हित्वैकशब्दविशेषणोपादानेनापसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते।

३० एकशब्दं प्रक्षिप्य लक्षणशङ्कानिरासः।

एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न। एकेनेति यद्येकसङ्ख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसङ्ख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापातः। अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम्। अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः। अथ स्वीकर्त्तुरस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं तदाऽयमर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात्।

एकेनेति स्वीकारास्वीकारयोर्विषयैक्यं तत्कर्त्रैक्यं चापसिद्धान्त इति नोक्त दोष इत्यर्थः। एकत्वं

किमेकसङ्ख्यायोगित्वमुत अभिन्नत्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति *एकेनेति* अर्थ इति शेषः। तथापि दोषतादवस्थ्यमित्याह * तदेति * एकत्वसङ्ख्यायोगिना मया स्वीकृतस्यैकस्यानिर्वचनीयत्वस्य त्वयैकेनास्वीकारादपसिद्धान्तापत्तिस्तवेत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *अथेति* स्वस्मादभिन्नत्वं विवक्षितमुतान्यस्मादुत स्वीकर्तुरस्वीकर्तृत इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *तथेति* अन्यस्मादभिन्नत्वं विवक्षितमिति द्वितीयकल्पे लक्षणाऽसम्भव इत्याह *अन्यस्मादिति* तृतीयं शङ्कते *अथेति* अस्मिन्पक्षे दूषणं स्पष्टीकर्तुं वाक्यार्थं दर्शयन्परिहरति * तदेति * यद्येवं ततः किमित्यत आह *तथाचेति* कथमित्यत आह * मयेति * योऽर्थो मया स्वीक्रियते भवांस्तन्न स्वीकुरुते भवांश्च स्वीकर्तुर्न्न भिद्यते किञ्चिस्स्वीकर्तृत्वाद्भवत इत्यर्थः ।

उक्तखण्डनं लक्षणान्तरेऽप्यतिदिशति ।

३१ लक्षणान्तरउक्तदूषणातिदेशः ।

एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् । मिलितयोरे[1]वावयोरपसिद्धान्तापातात् ।

* एतेनेति * एकशब्दार्थानिर्वचनेनेत्यर्थः । यद्यप्ययमर्थ एव समाशङ्क्य निरस्तस्तथाऽपि सिद्धान्तविपरीताभ्युपगम इतिनिर्वचनप्रसङ्गादिदं तु स्वतन्त्रमेव लक्षणं कैश्चिदुक्तमतिदेशेन निरस्यत इति न पौनरुक्त्यम् । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * मिलितयोरिति *आ-

१ मिलितयो रावयोरिति का० मु० पु० पा० ।

वयोः- उभयोरेकसङ्ख्यायोगित्वेनैकत्वात् मत्स्वीकृतस्य त्वयाऽस्वीकारे स्वीकारयोरेकनिष्ठत्वात् मिलितयोरपसिद्धान्तनिग्रहापत्तिरित्यर्थः।

मिलितयोरपसिद्धान्तप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते।

३२ दोषपरिहारशङ्कानिरासः।

अथ तत्स्वीकर्त्तुरेव तदस्वीकर्त्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वीकारविषयस्य, तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतया स्वीकारकर्तृविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। एकेन स्वीकर्त्रा न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न। एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भूयस्तदेवाकर्षन्नभिहिततद्दूषणगणाव्यावृत्तयापत्तया कथय कथं न घनघनाघनसमयसमागमोदीयमानतरलतरतरङ्गिणीवेणिजलविवर्त्तनिर्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृणकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि। स्वीकृत्यास्वीकारः स इति चेन्न। त्क्कार्थविवेचनेनोक्तबाधापातात् अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः।

* अथेति * तस्यानिर्वचनीयत्वादेः स्वीकर्तुरेव तदस्वीकर्तृतोऽभिन्नत्वं एकशब्देन विवक्षितं मिलितयोश्चावयोर्भिन्नत्वमपीति तथाभूतमभिन्नत्वं नास्ति तेन नापसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः। एकस्यैकेनेत्यत्र वि-

षयवाचकैकशब्दप्रयोगात्स्वीकारास्वीकारविषयैक्य-मपि विवक्षितञ्चेत्तत्राह *तदाऽपीति* यदीत्यनूद्यातिव्याप्त्या दूषयति * तदेति * स्वीकर्त्तन्तरस्वीकारविषयस्या ऽनिर्वचनीयत्वादेरस्वीकारकर्तृविषयाभिन्नत्वेन स्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्न्निवारत्वमेवेति सम्बन्धः। तदुपपादयति * भवतेत्यादिना * कर्त्रैक्यविशिष्टं स्वीकारास्वीकारविषयैक्यमपि सिद्धान्तलक्षणमिष्टं तदिह कर्त्रैक्याभावे कथमुक्तातिव्याप्तिरिति शङ्कते * एकेनेति * सोपहासं परिहरति *नेति *एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयंस्त्वं भूयस्तदेकेनेतिविशेषणमाकर्षन्नभिहितदूषणगणस्याऽव्यावृत्त्यापत्त्या हेतुना कथन्नानुभविष्यसि कथयेति सम्बन्धः। किमित्यत आह * घनेति * घनमतिशयेन घनाघनेन प्रवर्षणशीलमेघेन समयस्य वर्षाकालस्य समागमे–प्रावृट्कालप्रादुर्भावे उदीयमान–मतिशयेन जायमानं तरो–वेगो यस्यास्तरङ्गिण्या–नद्यास्तस्या वेणी–स्रोतोग्रभागस्तस्या– जलन्तद्विवर्त्तः– प्रतीपगमनं तेन निर्वर्तित–आवर्तो जलभ्रमणविशेषः चक्रं–तत्समूहस्तस्मिन् चङ्क्रम्यमाणं–भ्रममाणं तृणकदम्बं तस्य विडम्बनामनुकारम्। एतदुक्तम्भवति एकेन स्वीकर्त्रेत्यत्र किमिदमेकत्वसङ्ख्यायोगित्वं तद्विवेचनार्थं प्रवृत्तेन तन्निर्वचनमन्तरेणैकेनेति पुनर्विशेषयितुमशक्यं एकशब्दनिर्वचनसिद्धौ विशिष्टलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धावुक्तातिप्रसङ्गपरिहारासिद्धिस्तत्सिद्धावेकवचननिर्वचनसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरिति। उक्तदोषपरिजिहीर्ष-

थैकशब्दपरित्यागेनापसिद्धान्तलक्षणं शङ्कते * स्वीकृत्येति * एककर्तृकयोः पौर्वापर्ये क्त्वाप्रत्ययस्याभिधानात्तदर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । क्रिययोः पूर्वकालत्वमात्रं न प्रत्ययार्थः किन्त्वेककर्तृकयोः तत्रैक्यनिरूपणद्वारा कथितबाधापत्तेर्मेदं युक्तमिति परिहरति * नेति * अव्याप्तिमाह * अस्वीकृत्येति * यत्र शब्दनित्यत्ववादी तदनित्यत्वमनङ्गीकृत्य पश्चादङ्गीकरोति तत्र भवत्यपसिद्धान्ते नेदं लक्षणमस्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

एवमपसिद्धान्तलक्षणं निरस्य तस्य दूषणत्वोपन्यासप्रकारमपि निरसितुमुपक्रमते ।

३१ अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वोपन्यासनिरासः ।

किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भूते । आद्ये पूर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते तत् किं वक्तव्यं, न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित् पूर्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम्, अपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य तद्दूषणत्वान्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात् । अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छिन्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यनसिद्धावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान् प्रतिष्ठेत ।

* किञ्चेति * अनुमतोऽपसिद्धान्तस्य दूषणभावो दूषणत्वं यस्मिन् तत्तादृक् दर्शनं च तच्चेति तथोक्तं स्वीकृतं तादृक् दर्शनं येन स तथा । दूषणस्यैवाभिधानयोग्यत्वात् प्रथमकल्प एवास्त्वित्यत आह *आद्य इति * कश्चित्कुटिलमतिरपसिद्धान्तं स्वीकृत्यापि पश्चात्तन्न स्वीकरोति यथा पूर्वं स्वीकृतशब्दानित्यत्वादि तं प्रति किमु वक्तव्यं स्यादपसिद्धान्तदूषणभावस्य तेन त्यक्तत्वात्तदुद्भावनमेव तं प्रति न युज्यत इत्यर्थः । पूर्वस्वीकृतपरित्यागरूपापसिद्धान्तनिग्रहेण निगृहीतत्वादपसिद्धान्ते परित्यक्तेऽपि न किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह *न तावदिति * मृतस्य पुनर्मारणाभाववन्निगृहीतस्य पुनर्निग्रहाभावात्कुतो न युक्तमित्यत आह * अपसिद्धान्त इति * अमृतसेकेन पूर्वमृतिपरिहारवदपसिद्धान्तदूषणपरित्यागेन पूर्वापसिद्धान्तप्रसङ्गस्यान्यतरासिद्धिलक्षणपरिहारस्य तेनाभिधीयमानत्वादित्यर्थः । यद्यपि प्रतिवादी विवदतेऽपसिद्धान्ते तथापि मदभिप्रायेण तस्य निगृहीतत्वान्न वक्तव्यमित्यत आह * अन्यथेति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादौ स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुक्त्वा परं निगृह्य विजयी स्यादित्यर्थः । तत्र परेणाऽसिद्धेः परिह्रियमाणत्वान्न विजयी स्यादित्यत आह* परेति * यथा परेणाऽपसिद्धान्तस्यान्यतरासिद्धिपरिहारो नापेक्ष्यते तथा परोऽप्यसिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यर्थः । अस्तु तथा वा को दोष इत्यत आह * अनासिद्धाविति * सम्यग्घेतावप्यसिद्ध्यादिकमुद्भाव्य परान्निगृह्य विजयप्र-

सङ्ग इत्यर्थः ।

इममेवार्थं स्पष्टीकर्तुं पुनश्चोद्यमुद्भावयति ।

३४ उक्तार्थानुवादः ।

निगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न । अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् । तथाऽप्यनादरणेऽनसिद्धावसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयतैवेत्युक्तम् । अथ मन्यसे मध्यस्थेनैतद्विचारणीयं किमनसिद्धावनेनासिद्धिरुक्ता अनपसिद्धान्ते वापसिद्धान्तः, एतद्विचार्य्य तेनैव जयपराजयाववधारणीयौ, तदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति । न । तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्त्तनीयं, मध्यस्थस्तु परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य्य जयपराजयाववधारयिष्यति, सोऽयं प्रसूय निर्वृत्तीभूतपिकदाम्पत्यापत्यपोषणकृतमहायासवायसव्यसनं समासादयिष्यति मध्यस्थो वराकस्तावकदुष्परामर्शप्रकर्षेण ।

* निगृहीतेति * अपसिद्धान्तोद्भावनेन पूर्वमेव तस्य निगृहीतत्वात्तस्य न मयाऽपसिद्धान्तोऽङ्गीक्रियत इति यद्वचनं तन्नादरणीयं निगृहीतवचनत्वादित्यर्थः । अपसिद्धान्तनिग्रहस्यान्यतरासिद्ध्या परिह्रियमाणत्वादनिग्रहत्वमेवेति परिहरति * नेति * अन्यतरा-

सिद्धस्यापि निग्रहत्वादेव न तद्वचन आदर इत्यत आह * तथापीति * स्वीकृत्यापसिद्धान्तं पश्चाद्यो विप्रतिपद्यते तं प्रति न किञ्चिद्वक्तव्यं कथकेन, मध्यस्थस्यैव तत्र व्यवस्थाहेतुत्वादिति शङ्कते *अथेति* कचिदसिद्धावुद्भावितायां किमसिद्धेऽसिद्धोद्भावनमुतानसिद्धे तथाऽपसिद्धान्त उद्भाविते ऽपि किमपसिद्धान्ते ऽपसिद्धान्त उद्भावित उतानपसिद्धान्त इत्येतद्विचार्य यद्यसिद्धादावसिद्ध्याद्युद्भावनं तर्हि तदुपदर्शकस्य जय इतरस्य पराजयोऽन्यथा वैपरीत्येन जयपराजयाविति मध्यस्थो निर्णेष्यतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह * एतदिति * विचार्य जयपराजयनिर्णयार्थत्वान्मध्यस्थवरणस्येत्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन परिहरति * तर्हीति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्तेऽसिद्ध्युद्भावनेन वादिनं निगृह्य प्रतिवादी तस्यासिद्धिपरिहारवचनेऽनादरं कुर्यादित्यर्थः। तर्हि विजयासिद्धिरतोऽन्यतरासिद्धिपरिहारवचने आदर इत्यत आह * मध्यस्थेति * एवमर्थमुपपाद्योपहसति * सोऽयमिति * प्रसूय-जनयित्वा निर्वृत्तीभूतश्चरितार्थो यः पिकस्तदपत्यपोषणार्थं कृतो महानायासो येन वायसेन तद्व्यसनमिव व्यसनं प्राप्तवान्कोकिलापत्यपोषणवत् वायसस्य मध्यस्थस्य निष्प्रयोजनप्रयास इत्यर्थः।

यद्यप्यसावधुना विप्रतिपद्यतेऽपसिद्धान्तेऽपि तथापि न तावता तस्य किञ्चित्प्रयोजनमिति शङ्कते।

३५ पूर्वानुमत्यैवाऽपसिद्धान्तोपन्यास इति शङ्कानिरासः।

अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपद्यतां नामापसिद्धा-

न्तेऽप्यसौ किमेतावता पूर्व्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्त इति । मैवम् । यदीदानीन्तन्यननुमतिरस्य नाद्रियते अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव च दूषणप्रवृत्ति स्तदाऽपसिद्धान्तस्यापि कुतोऽवकाशः स हि पूर्व्वानुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा । तस्मात् स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति द्वितीयानवकाशः । यस्य तु सौगतादेर्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रत्यवश्यं साधनीयमेवास्य दूषणत्त्वम् ।

* अथेति * अन्यतरासिद्ध्या परोद्भावितापसिद्धान्तनिग्रहपरिहारप्रयोजनमस्तीत्यत आह * पूर्वमिति * स्वीकृतोऽपसिद्धान्तदूषणभावो येन दर्शनेन तस्येति विग्रहः । अपसिद्धान्तदूषणभावदर्शनास्वीकारबलादेव कथं तदुपन्यास इत्यत आह * तदिति * पूर्वतनानुमतिरेव कारणं निग्रहोद्भावने नाधुनातनीत्यर्थः । पूर्वानुमतिवदिदानींतनानुमतिरप्यादरणीयेति परिहरति * मैवमिति * इदानींतनानुमतिमनङ्गीकृत्यापसिद्धान्तदूषणमुद्भाव्यते चेत्पूर्वं शब्दनित्यत्वमङ्गीकृत्येदानीं तदनङ्गीकारेऽप्यपसिद्धान्तोद्भावनं न स्यादिदानींतनानङ्गीकारस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । इ-

दानीन्तनानुमतेरप्रयोजकत्वे कुतोऽपसिद्धान्तनावकाश इत्यत आह * स हीति * एककर्तृकैकविषयस्वीकारास्वीकारसमुच्चयात्मकत्वात्तस्येत्यर्थः । इदानींतनापसिद्धान्तानुमत्यभावे तदुद्भावनमशक्यं तस्मादसावापादनीयेति प्रथमकल्पमुपसंहरति * तस्मादिति * अनङ्गीकृतापसिद्धान्तदूषणभाववादिनं प्रति तदुद्भावनमिति द्वितीयविकल्पोऽस्त्वित्यत आह *द्वितीय इति* अङ्गीकृतदूषणभावं प्रत्यपि तद्विप्रतिपत्तिकाले यदा नावकाशस्तदाऽनङ्गीकृततत्त्वं प्रति तदनवकाश इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। तर्ह्यनङ्गीकृतापसिद्धान्तस्य दूषणत्वे स्वीकृतपरित्यागे किमु वक्तव्यमित्यतआह * यस्येति * अपसिद्धान्तो दूषणत्वेनापाद्य वक्तव्य इत्यर्थः ।

योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपद्यते तं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वमापादनीयमिति यदुक्तं तदयुक्तमेकैनैकस्य स्वीकारास्वीकारसमुच्चयव्याघातस्यैवापसिद्धान्तमुपेक्ष्य वक्तव्यत्वादित्याशङ्क्याह ।

३६ अनङ्गीकृतापसिद्धान्तदोषं प्रति व्याघात उद्भाव्य इति शङ्कानिरासः ।

नच वाच्यं योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात एवाभिधेयः, दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता प्रथमं तद्दर्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिबन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकार स्तावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकैनैकस्य व्याहताविति । यद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः

तदाऽपसिद्धान्तदूषणत्वेऽपि विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्ति-मभ्युदस्य नाभिधातुं युक्तः । अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावन स्तदा सार्व्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गीकारेण ।

* नचेति * दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता तदन्तःपातितया प्रतिबन्ध्यादेः स्वव्याघातकत्त्वादिना दूषणत्वमङ्गीकृतं पश्चात्तत्याग एकोपाधावेकस्य भावाभावसंसर्गव्याघात इत्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्याशङ्कयायं व्याघातोऽपसिद्धान्तात्मा ततो दूषणान्तरं वेति विकल्प्य प्रथममनूद्य दूषयति * यदीति * द्वितीयं शङ्कते * अथेति * अर्थान्तरत्वेऽपि तदुपजीव्यत्वेऽपसिद्धान्तोऽवश्यमापादनीय इत्याशङ्क्याह * अपसिद्धान्तमिति * तर्हि सर्वानुगतैकदूषणसम्भवे क्वचित्स्वीकृतास्वीकारेऽपसिद्धान्तोद्भावनं क्वचित् व्याघातोद्भावनमिति द्वैरूप्यं गौरवादनुपपन्नमिति परिहरति * तदेति *

प्रथममुद्भावितस्यापसिद्धान्तस्य परदूषितस्य परित्यागे व्याघातोद्भावने प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहः स्यादिति दूषणान्तरमाह ।

३७ व्याघातोद्भावने प्रतिज्ञाहान्यापत्तिः ।

किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षण-

स्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तत्याग इति। एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारिणि दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः।

* किञ्चेति * तदुपपादनाय तल्लक्षणमाह * प्रतीति * स्वीकृतोक्तपरित्यागेपि प्रतिज्ञाहान्यनङ्गीकारे को दोष इत्यत आह * एवमिति * एवंसति तत्र किञ्चित् दूषणं साधनं चाऽभिधाय पश्चात्तत्परित्यागेन दूषणसाधनान्तराभिधाने प्रतिज्ञाहानिरित्येतल्लयमियादविशेषादेवं च निग्रहान्तराण्यपि न सिद्ध्येरन्नित्यर्थः।

स्वीकृतोक्तपरित्याग एवात्र न पूर्वं,मपसिद्धान्तनिग्रहमुद्भाव्य तत्साधनार्थमेव व्याघातलक्षणनिग्रहान्तरस्योद्भाव्यमानत्वान्नहि साध्यं प्रतिज्ञाय हेतूपन्यासे साध्यपरित्याग इति शङ्कते।

३८ प्रतिज्ञाहान्यापत्तिर्नेतिशङ्कानिरासः।

प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्व्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैष दोष इति चेन्न। पूर्व्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। नचानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यम्। अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्त्तव्य-

त्वात् । न हि कश्चिच्छक्यतेऽवधारयितुं मयाऽपसिद्धा-
न्त उद्भाविते नायं विप्रतिपत्स्यत इति ।

*प्रागिति*पूर्वोद्भाविते निग्रहे परिहृते व्याघातनिग्र-
होद्भावनमुतापरिहृत एवाद्ये प्रतिज्ञाहानिरेव, य-
दि द्वितीयस्तत्राह * नेति * अकृतपरिहारे पूर्वनि-
ग्रहे निग्रहान्तरोद्भावनेऽधिकं नाम निग्रहस्थानं स्यादि-
त्यर्थः । यद्यपसिद्धान्तमभिधाय तद्विप्रतिपत्तौ सत्यां
व्याघात उद्भाव्येत तदा स्यात्प्रतिज्ञाहानिः प्रथमत
एवापसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघात एवोद्भाव्यत इत्याशङ्क्या-
ह *नचेति* कुतो नैव वाच्यमित्यत आह *अपसिद्धा-
न्तेति * स्वीकृतपरित्यागोऽपसिद्धान्त इति लक्षणत-
स्तस्य निग्रहत्वप्रतिपादनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । न वै-
यर्थ्यमपसिद्धान्तदूषणत्वमङ्गीकृत्य यः स्वोक्तं परि-
त्यजति स्वीकृतमपि तं प्रति तदुद्भावनस्यार्थवत्वा-
दित्यत आह *सर्वत्रेति* अपसिद्धान्तदोषमनङ्गीकृत-
वतः सुगतादेर्नये यथा व्याघात एवं तद्दूषण-
त्वमङ्गीकुर्वतो नैयायिकादेर्मतेऽपि व्याघात एव दूष-
णत्वेनोपन्यसनीय एकरूपप्रयोजनस्यैव युक्तत्वादि-
त्यर्थः । यत्र मयाऽपसिद्धान्त उद्भाविते वादी विप्र-
तिपद्यत इति निश्चयस्तत्र व्याघातोद्भावनमितरत्रा-
पसिद्धान्तस्येति विभागोऽप्यनुपपन्न इत्याह * नही-
ति * तदुद्भावनात्प्राक् प्रमाणाभावेन विप्रतिपत्त्यभा-
वो निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः ।

विप्रतिपन्नम्प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वमापादनी-

यमित्युक्तमङ्गीकरोति ।

३९ विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तदूषणत्वप्रसाधननिरासः ।

नन्वस्त्वेवं विप्रतिपन्नं प्रति अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति । मैवम् । येनाप्यस्वीकारदण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात् । उक्तञ्च सौगतैः—

"न हि शास्त्राश्रया वादा भवन्ती ति
नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति "
रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः ।
विलब्धा बत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा"इति च ।

* नन्विति * दूषणत्वेन तदङ्गीकृतव्याघातादिदण्डेनापसिद्धान्तस्य दूषणत्वं साधनीयं तदपि न सम्भवति पूर्वसिद्धान्तवदेव व्याघातदण्डदूषणत्वादपि व्युत्थानसम्भवादिति परिहरति * मैवमिति * एवम्भूत एव नास्ति यः स्वशास्त्रस्वीकृतमपि न स्वीकरिष्यतीत्यत आह * उक्तं चेति * रिक्तस्य—ज्ञानलवेनापि हीनस्य जन्तो—र्जननमणादिधर्मिणः संसारिणो जातस्य—केवलं जन्ममात्रप्रयोजनस्यातएव गुणदोषमपश्यतः—गुणदोषविवेकहीनस्य सिद्धान्तविषयग्रहाः-क्षणिकत्वस्थिरत्वादिसिद्धान्तस्वीकाराः केन—पापिष्ठेन

१ मूलानुसारेण प्रथमं नहीत्यादिग्रन्थव्याख्यानमेवोचितं परं पुस्तकत्रयेऽपि तथैवोपलम्भात्तथैव स्थापितम् ।

विलब्धा—अन्यथाऽर्थं जानतैवाऽऽहार्यभ्रान्तिमूलवाक्येन प्रतिपादिता इत्यर्थः। बतेति खेदे। कथायां प्रवृत्तत्वात्कथायाश्च शास्त्राश्रयत्वात्तस्य च सिद्धान्तविषयत्वात्सिद्धान्तः स्वीकार्य इत्यत आह * न हीति * आहत्यापसिद्धान्तस्यानिग्रहत्वे वचनमाह * नेति * निग्रहत्वाधिकरणमिति भावपरो निर्देशः।

इदानीं तात्पर्यपरिशुद्धौ तद्दूषणत्वसमर्थनमुदयनोक्तं दूषयितुमुपन्यस्यति।

४० उदयनमतारम्भः।

तत्र कश्चिदाह—शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता अस्फूर्त्तिमता स्थिरत्वादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्य्यात्। प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव, अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत, न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोर्व्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः। न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम, तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति सर्व्वज्ञोऽपि नान्यथा प्रमातुं क्षमः। न च समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्व-

शब्देनाभिधातुमुचितं तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् परिषदनपेक्षितत्वाच्च । नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोहः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः । नच तत्तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयाविति अकामेनापि तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति ।

* तत्रेति * कथारम्भानुपपत्त्या शास्त्रमाश्रयणीयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहरूपत्वात्कथाया इत्यर्थः । अस्तु शास्त्राश्रयणन्तावताऽपसिद्धान्तस्य दूषणत्वे किमायातमित्यत आह * यदा हीति * यत्सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्चामी भावा इति क्षणभङ्गसाधनानुमानप्रयोक्ता यदा सदूषणापरिस्फूर्तिमता सिद्धसाधनेन निगृह्येत तदा किंकुर्यात् तम्प्रति तदनुद्धारवचने तस्यैवाप्रतिभानिग्रहेण पराजयप्रसङ्गस्तदुद्धारे वाऽपसिद्धान्तादन्यो निग्रहो नास्तीत्यर्थः । प्रथमोक्तविप्रतिपत्तिप्रतिपादकवाक्यविरोधस्वीकारद्योतकवाक्योद्भावनात्तयोर्वाक्यांशयोः परस्परविरुद्धार्थत्वा दस्त्येव व्याघातो निग्रहान्तरं ततः पूर्वापरव्याघातलक्षणं निग्रहान्तरं किमिति नोद्भावयेदित्याशङ्क्ते * प्रथमेति * परिहरति *एवमिति* यत्र स्थिरवादी स्थैर्यलक्षणाविप्रतिपत्तिविषयविपरीतं क्षणिकत्वं स्वीकृत्य केवलं दूषणं न वदति किन्तु विप्रतिपत्तिं परिहरति प्रतिपत्त्यनुगुणं यत्प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं तत्र तद्विपरीतं स्वीकृत्य तत्रापि न्यायेन विरोधोऽवश्यं वाच्योऽवचने पूर्ववत्तस्य पराजयप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथम-

धिप्रतिपत्तिव्यतिक्रमोद्भावनेपि तदनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रमः कस्मादुद्भाव्यत इत्यत आह * न खल्विति * तत्तदभावोपनायकयोर्यथा विरोधस्तथा तदनुगुणभावाभावोपनायकयोर्विरोधोऽविशिष्ट इत्यर्थः। तथाप्यपसिद्धान्तसमाश्रयणस्य किमायातमित्याशङ्क्य तदर्थं शास्त्रस्वरूपमाह * नचेति * एकपुरुषार्थसम्बन्धोपकार्योपकारकभावव्यवस्थितस्य पदार्थजातस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादको ग्रंथः शास्त्रं शास्त्रद्वये निष्प्रयोजने प्रकरणादौ चातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणानि। इदमत्रोदाहरणं स्थिरार्थज्ञानं निश्रेयसाधिगमः स्थैर्यं च प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मानत्वं च मानलक्षणयोगात्तल्लक्षणं च तर्कतोऽतिव्याप्त्यादिपरिहारेणेत्यादि स्थिरवादिना स्वीकार्यं तथा लक्षणपक्षादावपि द्रष्टव्यम्। यस्मादेव लक्षणं शास्त्रं तस्मादिति फलितमुपसंहरति * तस्मादिति * क्षणिकत्वं प्रतिजानता प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं खण्डनीयं तदप्रामाण्यं चानुगतभावे न सिध्येत् अनुगतसामान्यं शब्दार्थो नास्ति किन्तु तदपोहस्तच्छब्दार्थ इत्यादि स्वीकार्यमित्यर्थः। तेषां हेतुहेतुमद्भावादेकपरित्याग इतरपरित्याग इत्याह *तदेकेति* तदनुगुणपरित्यागे तत्परित्यागे वाऽनुगतस्वीकृतपरित्यागादपसिद्धान्तसिद्धिरित्याशयः। स्यादेतत्सर्वं कथारम्भस्य शास्त्राश्रयणापेक्षित्वे, तदेव कुतः। शास्त्रापेक्षाव्यतिरेकेण तत्तदनुगुणपदार्थप्रतिपादनासम्भवादिति चेन्न। कथारम्भ एव तेषां स्वशब्देनाभिधानसम्भवादित्याशङ्क्याह * नचेति *

कुत इत्यत आह * तदेति * तत्तदनुगुणपदार्थजातप्रतिपादने तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्ग इत्यर्थः। पूर्वप्रणीतशास्त्राभावे तत्परिज्ञातृपरिषदोऽभावेन तदनपेक्षत्वं च स्यादित्याह * परिषदिति * पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेऽपि नान्योन्यशास्त्रापेक्षा स्वीकृततदनुगुणव्यतिक्रमोद्भावनस्य तदैव तत्तदनुगुणप्रमेयोहेनापि सम्भवादित्याशङ्क्याह * नचेति * तर्हि तदनुगुण उत्क्रम्यतां तदुत्क्रमो वाऽपेक्ष्यतां परेण को दोष इत्यत आह *नचेति* स्वीकृतपरित्यागोपेक्षायामन्यस्यापि दूषितस्य परित्यागेनान्यस्योपन्याससम्भवान्न कथापर्यवसितिरित्यर्थः। तत्वनिर्णयो वादफलं विजयो जल्पादेः। पूर्वपक्षमुपसंहरति *इत्यकामेनेति* एकपुरुषार्थप्रतिबद्धाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातप्रतिपादनमधिकृत्य शास्त्रं कथामाकाङ्क्षमाणैरनिच्छद्भिरप्यच्छमतिभिराश्रयणीयमित्यर्थः।

यदनङ्गीकारे तदनुगुणपदार्थविरोधमुद्भाव्यं मन्यसे स एव निरूपयितुमशक्य इत्यभिप्रेत्य परिहरति।

४१ उदयनमतखण्डनारम्भः।

तदेतदपेशलम्। किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते। द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति। एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्व्वकथकसिद्धम्। इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित् यथा क्षणभङ्गेश्वरादि। तत्र यदि

प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारोऽपसिद्धान्तः। तन्न। स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात्। जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात्।

तदिति तदुपपादनीयाभ्युपगम्यं यत्तदाह *द्वयमिति* तदेव द्वयमपि विविच्य दर्शयति *एकमिति* तदेवोदाहरणेन दर्शयति *यथेति* इदमेकमस्तु किं तदपरमभ्युपगम्यमित्यत आह *इतरदिति *तदप्युदाहरणेन दर्शयति *यथेति* क्षणभङ्गो बौद्धस्य, नैयायिकादेरीश्वरो, नियोगः प्राभाकरादेः, स्वतन्त्रसिद्धत्वादित्यर्थः। एवमभ्युपगम्यद्वयं विविच्य दर्शयित्वा ऽपसिद्धान्तस्वरूपमनुवदति दूषणाय *तत्रेति* कथाप्रवृत्त्यनुपपत्त्या प्रमाणाद्यङ्गीकृत्य पश्चात्तदनङ्गीकारोऽपसिद्धान्तो मतो यदि इत्यर्थः। निग्रहान्तरत्वान्नासावपसिद्धान्त इति दूषयति *तन्नेति* कथामूलतया स्वीकृतस्य परित्यागः स्वीकृतकथाविरोधितया स्वव्याघातकत्वेन जातिरिति भवद्भिरेव स्वीक्रियते इत्यर्थः। जातिरप्यपसिद्धान्तान्तर्भूतैवेति नेत्याह *जातेश्चेति*

प्रतिदर्शनसिद्धक्षणभङ्गाद्यभ्युगम्य पश्चात्तत्यागोऽपसिद्धान्त इति द्वितीयं दूषयति।

४२ द्वितीयपक्षनिरासः।

नापि द्वितीयः दर्शनभेदानियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽप्युपगन्तव्यं तत् किं तदभ्युपगमस्य प्रकृ-

तसाध्यापोहाभ्युपायतयो,त तन्नान्तरीयकतया । न प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावे अपोहादि परित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात् । अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात् विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदनभ्युपगमे च विचार इति । अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवायमपसिद्धान्तो नान्यत्रेति चेन्न । यो हि यदुपायः तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव कुतः, तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव युक्तं न तु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात् तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तत्रापि स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात् उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः ।

नापीति तदुपपादनायैव विकल्पयति *दर्शनेति* तदभ्युपगमस्तस्य प्रकृतसाध्यहेतुत्वादुत व्यापकत्वादिति विकल्पार्थः । प्रथमं दूषयति * नेति * उपायतया स्वीकृतस्य परित्यागोऽपसिद्धान्तश्चेत् क्षणिकत्वसाधनकालेऽपोहादित्यागोऽपसिद्धान्तो न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह * तदिति * क्षणिकत्वस्यैवापोहादिहेतुत्वेनापोहादेः क्षणिकत्वोपा-

यत्वाभावादित्यर्थः । क्षणिकत्वाभ्युपगमो यथाऽपो-हाद्यभ्युपगमोपायस्तथाऽपोहाद्यभ्युपगमोपि क्षणि-कत्वोपगमस्येत्यत आह *अन्योन्येति* अन्योन्योपाय-त्वेऽन्योन्यविचारानिष्पत्तिरेव कस्मादित्यत आह * विचारे सतीति * एकस्य विचारेण प्रामाणि-कत्वप्रतीतावन्यस्य तदुपायतया प्रामाणिकत्वमे-वमितरत्रापीति परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकत्वस्यैवापोहोपायत्वादपोहप्रस्तावे क्षणिकत्वप्र-स्तावे तत्त्याग एवापसिद्धान्त इति शङ्कते * अभ्युपगते-ति* अपोहादि विचारयता क्षणिकत्वस्यैवाभ्युपगन्त-व्यत्वे मानाभावादिति परिहरति *नेति* कथं तर्हियुक्त-मित्यत आह *तस्येति* स चेद्धेतुस्तदभ्युपगमोपि हेतुः स्यादित्यत आह *नत्विति* उभयोःकारणत्वे प्रमाणा भावाद्गौरवाच्चेति हेतुमाह *तस्येति* अनन्यथासिद्ध-सन्निधित्वमेव प्रमाणमित्याशङ्काङ्गीकरोति *शक्य-त्व इति* अङ्गीकृतमनेनेदमिति परस्य तत्प्रतीतिरेव प्र-योजनमित्यतआह * उपायेति *

शास्त्राधिगताभ्युपगमवैयर्थ्येपि प्रमाणोपनीता-भ्युपगममाश्रित्यापसिद्धान्तप्रवृत्तिर्भवतीति शङ्कते ।

४३ पुनः शङ्कानिरासः ।

अथोच्यते उपेयमुपायेन साधयता उपेयवदुपायस्या-पि सत्त्वमुपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनुपगमेऽपसिद्धान्तो-पन्यासः सावकाशः असत उपायत्वानुपपत्तेः । तर्हुपा-यत्वेनोपन्यसनात्तत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्य-

सत्त्वेनाभ्युपगन्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या क- ल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूयमाणतत्सत्त्वानभ्युपग- मविरोधादपसिद्धान्तोऽभिधेयः। एवञ्च सति सत्त्वान- भ्युपगम एवोपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामु- पजीव्यत्वात् तदुपन्यासमन्तरेणाश्रूयमाणतदीयाभ्युपग- मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्त- नेनापसिद्धान्तेन।

अथेति उपेयमिच्छतोपायस्वरूपं तावदाश्रयणीयं न तत्सत्वमपि प्रमाणाभावादित्यत आह *अत इति* सम्भाव्य लघूपायतयाऽपसिद्धान्तोद्भावनस्य वैयर्थ्यमभि- प्रेत्य परिहरति *तर्हीति* नियतप्राक्सत्वकारणत्वा- न्यथानुपपत्त्या साधनस्य सत्त्वं कल्प्यतां किमेतावतेत्य- त आह *कल्पितेति* कारणत्वानुपपत्त्या कल्पिता- श्रूयमाणसत्वाभ्युपगमाविरोधेनाऽपसिद्धान्तोपन्यास इत्युक्तं स्यादित्यर्थः। अस्त्वेवमेव को दोष इत्यत आह *एवञ्चेति* सत्वाभ्युपगमे करणत्वानुपपत्ति- रेवानिष्टं दूषणमुच्यतां वृथाऽपसिद्धान्त इत्यर्थः। हे- तुमाह *उपजीव्येति* तदुपजीव्यत्वमेवासिद्धं सत्वा- भ्युपगमस्येत्यत आह *तदिति* एवं चोपजीव्यत- याऽवश्यप्रथमप्रत्येतव्यस्य लघूपायस्यान्यस्य सम्भ- वे पश्चात्प्रतीतिकापसिद्धान्तोपन्यासो गौरवात्प्रयोज- नाभावाच्चानुपपन्न इत्याह *कृतमिति*

तन्नान्तरीयकतया तदभ्युपगम इति द्वितीय क-

स्येऽप्युक्तखण्डनमतिदिशति ।

४७ दूषणातिदेशः ।

अतएव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्याऽनुमन्तव्यः तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं तयाऽभ्युपगमं परिकल्प्यतेनानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति । एवं निग्रहान्तरखण्डनमूहनीयम् ।

इति कवितार्किकचक्रवर्ति–श्रीश्रीहर्ष–कृते
खण्डनखण्डखाद्ये निग्रहानिरुक्तिर्नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ।

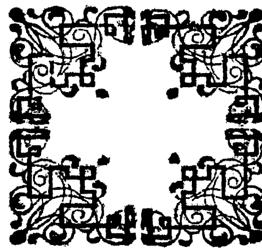
---

* अत इति * अतिदिश्यमानं खण्डनमेव दर्शयति * तदिति * किम्बायातमितिचेदिदमत्रायातमित्याह * तथा चेति * सत्तानभ्युपगमे साध्यानुपपत्तिमुपजीव्य तत्सत्ताभ्युपगमं परिकल्प्य पश्चात्त्यागेनापसिद्धान्तोपन्यासाद्वरं प्रथमत एव स्वसाध्यानभ्युपन्यास इत्यर्थः । इति शब्दःसमाप्तौ । अनुक्तनिग्रहान्तरेष्वपि यथासम्भवं खण्डनमूहनीयमित्याह * एवमिति * सामान्यलक्षणमेव तावत्कथकाशक्तिसूचकं निग्रहस्थानमिति न सम्भवति ज्योतिःशास्त्रादावतिव्याप्तेः । कथकपराजयनिमित्तमित्यपि न । तदुदीरितेऽतिव्याप्तेरेवंशब्दतोऽर्थतश्च पुनर्वचनं पुनरुक्त-

१ अनभ्युपगमं इति मू० पु० नास्ति ।

मित्यपि न। वादान्तरे शब्दानित्यत्वसाधनमुपन्यस्य कालान्तरे तदुपन्यासे गतत्वात्तदेत्यादिविशेषणोपादाने हेत्वन्तरं तच्छब्दार्थानिर्वचनं च। एवमेव सर्वनिग्रहविशेषलक्षणेषु तच्छब्दादिविशेषणानुपादानेऽननुगमादित्येषादिगिति।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याभयानन्दपूज्यपादशिष्यस्य भगवदानन्दपूर्णस्य कृतौ खण्डनफक्किकाविभजने निग्रहानिरुक्ति नाम द्वितीयः परिच्छेदः

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

एवं तावत्प्रमाणतदाभासनिग्रहस्थानानिर्वचनीयत्वप्रपञ्चेनाद्वैतविरोधं परिहृत्य प्रश्नसत्वेनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारायोपक्रमते ।

१ किंशब्दार्थविचारारम्भः ।

अथ यान्यवलम्ब्य बहुलं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थाः कथं निर्वाच्याः । तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा, कुत्सितार्थो वा, वितर्कार्थो वा, प्रश्नार्थो वा, स्यात् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः । अत एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् ।

* अथेति * अथशब्दोऽधिकारार्थः । सर्वनामनिर्वचनानर्हता प्रस्तुता वेदितव्या । बहुलग्रहणं तत्खण्डनानां सार्वत्रिकत्वप्रकटनाय । सर्वनामार्थनिर्वचने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्यानुपपत्तिं दर्शयितुं प्रश्नमुत्थापयति * तथाहीति * किंशब्दस्यानेकार्थसाधारणत्वात् विकल्पयति * किमित्यादिना * आक्षेपार्थत्वमभावप्रतिपादनार्थत्वं, कुत्सितार्थत्वं दुष्टत्वप्रतिपा-

दनार्थत्वं, वितर्कार्थत्वं सन्देहार्थत्वं, प्रश्नार्थत्वं जिज्ञासाविषयत्वापादनार्थत्वं, तत्र प्रथमकल्पानुवादेन वाक्यस्य परिनिष्पन्नमर्थं दर्शयति * तत्रेति * भवत्वयमर्थस्तथाऽपि को दोष इत्यत आह * तथाचेति * प्रतिज्ञामात्रान्नार्थसिद्धिर्विपरीतप्रतिज्ञाया अपि सुलभत्वादिति हेतुदृष्टान्तादिकं वक्तव्यमापद्यते इत्यर्थः । हेत्वादिकमपि कथितमेवार्थादित्याशङ्क्य तद्द्योतकपदाभावान्नेत्याह * तच्चेति * तथापि किमनिष्टमापन्नमित्यत आह * तस्मादिति * उक्तन्यायं द्वितीयकल्पेऽप्यतिदिशति * अत इति * परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति * ईश्वरेति *

खण्डनान्तरमाह ।

२ द्वितीयविकल्पस्यैव प्रकारान्तरेणनिरासः ।

अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता, अन्यथा वा । अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकश्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न । प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात् अथ प्रमाणाभासे, तदा अलन्तदुद्भावनया । ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् । ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं

व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च भवता नाभ्यधायि ततो न्यूनत्वं दोषः ।

* अपि चेति * साध्यासाधकत्वं प्रमाणस्य कुत्सितत्वमुतान्यदिति विकल्पार्थः । अन्तिमकल्पमल्पत्वात् प्रथममनूद्य दूषयति * अन्यथेति * कुत इत्यत आह * साध्येति * अन्यप्रकारनिमित्त-प्रमाणकुत्सनेऽपि साध्यसाधकत्वात्प्रमाणात्साध्य-सिद्धेरप्रतिबन्धेनोत्पन्नत्वादित्यर्थः । साध्यासाधकत्वमेव कुत्सितत्वमिति प्रथमं प्रत्याह * नापीति * कुत इत्यत आह * प्रमाणं चेति * प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणत्वात्तदसाधकमिति वाक्यांशयोः परस्परव्याघात इत्यर्थः । उपचरिताग्निभावस्य माणवकस्यादाहकत्ववदुपचारितप्रमाणभावस्यासाधकत्व-प्रतिपादनान्न कश्चिद्व्याघात इति शङ्कते * गौण इति * प्रमाणत्वसामान्यवति प्रमाणशब्दोपचार उत प्रमाणवदवभासमाने तल्लक्षणरहित इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * मुख्यार्थगुणयोगादर्थान्तरवृत्तेर्गौणत्वान्मुख्ये च तदभावाद्विरोध इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * प्रमाणाभासस्य कुत्सितत्वोद्भावना न कार्येति परिहरति * अलमिति * इष्टापादनत्वेन त-

काभासत्वादिति हेतुमाह * ईश्वरेति * प्रमाणाभासस्य कुत्सितत्वापादनपक्षे व्यर्थविशेषणताऽऽपादनवाक्यस्येत्याह * ईश्वरेति * तदेव वैयर्थ्यमुपपादयति * अन्यत्रेति *

"सम्भवे व्यभिचारे च स्यात् विशेषणमर्थव"

दितिन्यायेनान्यत्राऽकुत्सितप्रमाणाभासव्यावृत्त्यर्थमीश्वरेति विशेषणं वाच्यं तच्च व्यावर्त्यं नास्तीत्यर्थः। वितर्कार्थः किंशब्द इति तृतीयं परास्यति * नापीति * कुत इत्यत आह *तथेति* अनेककोट्यवलम्बिप्रत्ययस्य संशयत्वात्प्रमाणकोट्यतिरिक्तकोट्यन्तरमपि दर्शनीयमित्यर्थः। अभिनयेन पक्षान्तरविवेचनं दर्शयति * ईश्वरेति * अन्यदप्रमाणमितियावत्। ततः किमित्यत आह * तच्चेति * तथाऽपि किं दूषणमित्यत आह * तत इति *

किंशब्दः प्रश्नार्थ इति चतुर्थं प्रतिक्षिपति।

३ किं शब्दस्य प्रश्नार्थकत्वनिरासः।

नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाऽभिधेयं तत् अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाऽभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्विषयोहि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयत एव। अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे

प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि ।

* नापीति * काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तां दर्शयितुं प्रश्नवाक्ये प्रतीयमानं दर्शयति * प्रश्नेति * प्रश्नस्य जिज्ञासाविनाभूतत्वात्तस्याश्चेष्यमाणज्ञानविषयत्वात्प्रश्नप्रतिपादकेन किंशब्देन कश्चिदर्थो ज्ञातुमिष्यत इति प्रतीयत इत्यर्थः । जिज्ञास्यमानता च प्रमाणस्यैव प्रतीयत इत्याह * सा चेति * प्रमाणपदसमभिव्याहारबलात्प्रमाणस्यैव जिज्ञास्यमानता प्रतीयतां नाम तावता प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह * यदिति * यत्पृष्टं तदेव वक्तव्यमन्यथाऽऽम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति वदनवधेयवचनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ततो वा किमित्याशङ्क्य प्रतिवचनप्रकारं दर्शयितुं प्रश्नविषयं विकल्पयति * ईश्वरेति * सामान्यव्यतिरेकेण विशेषसिद्ध्यभावात्सामान्यविषय एवायं प्रश्न इति प्रथममनूद्योत्तरमाह * आद्यश्चेदिति * कुत इत्यपेक्षायां प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति * यदीति * किंशब्दप्रतिपादितस्य प्रश्नस्य प्रमाणसामान्यमेव विषय इत्याह * प्रमेति * प्रमाणसामान्यविषयत्वे प्रश्नस्य प्रमाणमित्युत्तरं कथं सङ्गच्छते तद्वाचकपदाभावेन तत्प्रतीत्यसम्भवादित्यत आह * तच्चेति * प्रश्नवाक्यगतप्रमाणशब्देन तत्सामान्याभिधानवदुत्तरवाक्येऽपि प्रमाणशब्देन तत्सामान्यमभिधीयत एवेत्यर्थः । प्रमाणविशेषविषयः प्रश्न इति द्वितीयकल्पेऽपि प्रतिवचनं

ताहगेव भवतीत्याह * अथेति * प्रतिवचनगतप्रमाण-शब्दस्य तद्विशेषवाचकत्वं दृष्टान्तेनाह * यथेति *

ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणविशेषः प्रमितिहेतुतया विवक्षितःकोऽसाविति प्रश्नार्थ इति शङ्कते।

४ विशेषपरः प्रश्न इति शङ्कानिरासः।

कोसौ विशेष इति चेन्न। पूर्व्ववदुत्तरत्वात्। किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेष इत्येवोत्तरं स्यात्। स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तस्मात्काऽसावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवम्विधाः प्रलापाइति। नैतदेवं, यतोऽत्रापि विशेष इत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि, एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम्।

* क इति * कोऽसावित्यत्रापि किंशब्दस्याऽऽक्षेपाद्यर्थानां कतमोऽर्थ इति विकल्पस्य तद्दूषणस्य च तुल्यत्वमिति परिहरति * नेति * खण्डनान्तरमाह *

किञ्चेति * ईश्वरसद्भावे कः प्रमाणविशेष इत्यत्र किंश-
ब्दस्य प्रश्नवाक्यस्थविशेषपदसमभिव्याहारात् प्र-
माणविशेषो विषयतया प्रतीयत इत्यर्थः। अस्तु वि-
शेषविषयत्वं प्रश्नस्य तथापि किमत्रोत्तरं वक्तव्यमि-
त्यत आह * तथा चेति * विशेषपदसमभिव्याहृत-
किंशब्दस्य विशेषणमात्रगोचरत्वे विशेष इत्युत्तरं
सङ्गच्छेत न च तन्मात्रगोचरत्वं तस्येति शङ्कते * स्या-
देतदिति * किं तर्हि विवक्षितमित्यत आह * किमि-
ति * सजातीयप्रमाणव्यक्त्यन्तरेभ्यो व्यावृत्ता प्र-
माणव्यक्तिर्विवक्षितेत्यर्थः। विशेषपदस्य तद्वाचक-
सामर्थ्याभावे कथं तद्विवक्षेत्याशङ्क्य तात्पर्यत इत्याह
* तत्रेति * निगमनव्याजेन प्रश्नवाक्यार्थं दर्शयति *
तस्मादिति * असाधारणप्रमाणव्यक्तिगोचरप्रश्नस्येय-
मसौ प्रमाणव्यक्तिरित्येवोत्तरं वाच्यमन्यथा प्रश्न-
प्रतिवचनयोर्वैरूप्यप्रसङ्गादिति फलितमाह * तवेति *
प्रतिवचनगतविशेषपदेनापि सर्वतोव्यावृत्तप्रमाणव्य-
क्तेरेव तात्पर्यतः प्रतिपादनात् विशेष इत्युत्तरं सङ्ग-
च्छत इति परिहरति * नैतदिति * प्रतिवचनगतवि-
शेषपदस्यासाधारणव्यक्तौ तात्पर्यं दृष्टान्तेनोपपाद-
यति * यथेति * प्रश्नप्रतिवचनगतविशेषपदस्यैका-
र्थविषयतात्पर्यमुपपाद्य फलितं निगमयति *एवञ्चेति*

ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति प्रश्नस्य प्रकारा-
न्तरेणाऽभिप्रायं शङ्कते।

५ प्रश्नस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायनिरासः।

अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः

अत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति। अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकम्। किं तदनुमानमिति चेत्। अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषय, उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति। अत्र च सङ्ग्रहश्लोकौ—

"यथाविधं यं विषयं निजस्य
प्रश्नस्य निर्व्वक्ति परो ययोक्त्या।
वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि
तयैव वाचा स तथाविधोऽर्थः ॥ १ ॥
प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो
वाचा तया चैष भवेन्निरुक्तः।
इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव
गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्त्रा" ॥ २ ॥

अथेति कोऽसावभिप्राय इत्यत आह *अत्रेति* ईश्वरेऽनुमानं प्रमाणमुताऽऽगमादिरिति विकल्पोऽभिप्रेत इत्यर्थः। यद्येवं प्रष्टुरभिप्रायस्तर्ह्यनुमानमित्येव परिहर्तव्यमित्याह सिद्धान्ती *अत्रेति* यदीश्वरसद्भावेऽनुमानं प्रमाणतयोपन्यस्यते किं तदिति पृच्छयत इति शङ्कते *किमिति* किं तदनुमानमिति प्रश्नस्यानुमानसामान्यं विषय उत तद्विशेष इति विकल्प्यानुमानमित्येवोत्तरं प्रश्नवाक्यगतानुमानशब्देन सामान्यं विशेषो वा यथोच्यते तथा प्रतिवचनगतानुमानशब्देनाऽप्यभिधानादिति परिहरति* अयमपीति *

उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां सङ्गृह्णाति*अत्रेति* परः-पृच्छको निजस्य प्रश्नस्य यं विषयं यथाविधं-यादृशं यथोक्त्या निर्वक्ति उत्तरवादिना स विषयस्तथाविधः एकयैव वाचा वाच्य इत्यर्थः । पृच्छकेन यद्यादृशं पृष्टमुत्तरवादिनाऽपि तत्तादृशमेव वक्तव्यमिति नियमः कुतस्तत्राह * प्रश्नस्येति * यत्पृष्टं तदेव वक्तव्यमिति लौकिको न्याय इत्यर्थः । सत्यं तथापि तेनैव वाक्येन कथं तदुपस्थापनमित्यत आह * वाचेति * तस्यैव शब्दस्य पृच्छकेनापि विशेषविषयतया निर्वक्तव्यत्वादुत्तरवादिनापि स एव शब्दस्तद्विषयो भवतीति हेतुमाह * इदमिति * स्वप्रश्नविषयवक्त्रा त्वयाप्येतया गिरा-तच्छब्देन तन्निर्वचनं स्वीकृतमित्यर्थः ।

दूषणान्तरं वक्तुं पीठिकां करोति ।

६ दूषणान्तरकथनम् ।

प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा, इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात्, तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं यथार्थं वा स्यात् । यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । अथाऽयथार्थं तत्रा-

स्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथा परमप्युत्पादयतु । वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्व्वथैवाकुतिनः किमिह नियुज्येमहीति । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना, शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत । येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् ।

*** प्रश्नेति * प्रश्नस्य जिज्ञासाऽविनाभूतत्वाद्दिक्ष्यमाणज्ञानस्य सविषयत्वात्प्रश्नप्रतिपादककिंशब्दसामर्थ्यात्कस्य चिदर्थस्य जिज्ञास्यमानत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह * जिज्ञासेति * ईश्वरप्रमाणरूपविषयाज्ञाने भवतीच्छा तज्ज्ञाने वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह*इच्छेति*रमणीयविषयज्ञानमन्तरेणेच्छाङ्गीकारेऽपि सर्वदा सर्वस्य सर्वविषयेच्छाप्रसङ्ग इत्यर्थः । अतो द्वितीयकल्पः परिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * ततो वा किमित्याशङ्क्य तद्दर्शयितुं विकल्पयति *तदिति* कस्मिन् सति किं स्यादित्यत**

आह *यथार्थ इति* तदेव कुत इत्यत आह *विषयेति* ईश्वरविषये प्रमाणमन्तरेण तद्गोचरज्ञानस्य यथार्थत्वमेव न स्यादित्यर्थः। तज्ज्ञानेन प्रमाणमुपस्थाप्यतामिष्टेश्वरसद्भावः केनोपस्थाप्यत इत्यत आह * तेनेति* द्वितीयं शङ्कते * अथेति* अयथार्थे यथार्थज्ञानोत्पादनाऽसम्भवादयथार्थमेव ज्ञानमुत्तरवादिनाप्युत्पादनीयमिति प्रश्नार्थः स्यादित्याह *तस्मिन्निति* यदीत्यसन्देहे। अस्तु को दोष इत्यत आह * तदेति * अयथार्थज्ञानोत्पादनस्य स्वाधीनत्वे हेतुमाह * भवानिति* ज्ञानोत्पादयितृत्वाविशेषात् द्वितीयमप्ययथार्थज्ञानमुत्पादयन्तु भवन्त इत्यत आह * वयमिति * अकृतिनो–न पण्डिता इत्यर्थः। प्रष्टुरभिप्रायान्तरं शङ्कते *अथेति* यदयथार्थज्ञानं मम तस्य यो विषयः स यथा मदीययथार्थज्ञानविषयो भवति तथा भवता क्रियतामित्यर्थः। येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वं व्याहतमिति परिहरति *तदेति* उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति *शुक्तीति* प्रेक्षावतस्तथाप्रवृत्तिर्वा कस्मादनुपपन्नेत्यत आह *येनेति*

यद्यपीश्वरसद्भावविषयज्ञानमयथार्थं तथापि त्वत्सिद्धान्ते यथार्थमेव तदिति भवता तत्र यथार्थज्ञानस्योत्पादनीयत्वात्तदर्थं भवान्पृच्छ्यत इति शङ्कते।

७ परमतेऽयथार्थत्वेऽपि स्वसिद्धान्तेन सत्यज्ञानमुत्पाद्यामिति निरासः।

अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन भवता यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत

इति मैवम्। य ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्त्वमस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युतेश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्त्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीयमिति। स्यान्मतमीश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं नतु प्रमाणेनाऽप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमत इति। न। ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादायाऽप्युपपत्तेः। तत्र स्वाधीने केयं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम्।

* अथेति * यत्प्रमाणाभासं प्रमाणत्वेन भ्रान्तिगृहीतं तत्प्रमाणमापादनीयं मयेत्युक्तं स्यान्नायं मत्सिद्धान्त इति परिहरति * मैवमिति * त्वत्सिद्धान्तविपरीतत्त्वान्मत्सिद्धान्तस्येति हेतुमाह * प्रतीति * त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमिति यदुक्तं मया तदुपेक्ष्य ज्ञापनमेव प्रार्थ्यत इति शङ्कते * स्यादिति * मात्रचो व्यावर्त्यमाह * नत्विति * ज्ञापनमात्रं चेद्विवक्षितं तस्याप्रमाणेनापि कर्तुं शक्यत्वात्तत्र च भवतः स्वातन्त्र्यात्परापेक्षा नास्तीत्युक्तमिति परिहरति * नेति *

ईश्वसद्भावप्रमाणविषयं यत् मदीयज्ञानं तस्य यथार्थत्वमयथार्थत्वं वेत्यद्याप्यनिश्चितमिति शङ्कते।

८ ज्ञानस्य यथार्थायथार्थत्वयोः सन्देह एवे तिशङ्कानिरासः ।

स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽत्रास्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमत्रादि भवता तन्निरवकाशमिति। नैतदस्ति। एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वत्रैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथाच स्वीकुरु शिष्यभावं, प्रसादय चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान्, च्छेत्स्यामस्ते संशयमिति । विप्रतिपन्ना एव वयमाहार्य्यः संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृतैककोटय एव वयं कार्य्यानुरोधात्तु संशयमालम्बामह इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवतां यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोक्तयुक्त्या दूषणीयम् ।

* स्यादिति * यथार्थत्वायथार्थत्वसन्देहेन को लाभ इत्यत आह * तेनेति * अयथार्थपक्षप्रयुक्तदूषणं त्वदुक्तं निरवकाशमित्यर्थः । ईश्वराभावेऽवधृते तत्सद्भावप्रमाणप्रतीतियथार्थत्वसन्देहानुपपत्तेः सद्भावं प्रति सन्दिहानस्य प्रश्नोऽयं स्यादिति परिहरति * नैतदिति * भवतु वक्तृसन्देहनिमित्तोऽयं प्रश्नस्तथापि किमित्यत आह * तथाचेति * "नासम्वत्सरवासिने प्रब्रूयात्" "न चाशुश्रूषवे वाच्य"मित्यादिश्रु-

तिस्मृतिश्च्यश्रवणशुश्रूषाभिर्वयं प्रसादनीयाः प्रसन्नाश्च वयं संशयं छेत्स्याम इत्यर्थः। सन्देहनिमित्तश्चेत् प्रश्नस्तर्हि शिष्यभावं व्रजेमहि विप्रतिपन्ना एव तु वयं प्रश्नोऽप्याहार्यसंशयमूल इति शङ्कते *विप्रतीति* प्रश्नतात्पर्यं दर्शयन् परिहरति * तर्हीति * कार्यानुरोधादिति—जयादिफलानुरोधादिति यावत्। भवत्वेककोट्यवधारणं तथापि को दोष इत्यत आह * एवं तर्हीति *

अनध्यवसायज्ञानेन प्रश्नविषयं प्रतीत्य पृच्छयत इत्यस्मिन्नपि पक्षे दूषणमतिदिशति।

९ कल्पान्तरेऽपि दूषणातिदेशः।

एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम्। व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात्—

"परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति"

रिति न्यायात्। एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठत्सर्व्वनामान्तरखण्डनमत्र द्रष्टव्यम्।

इति कवितार्किकचक्रवर्ति—श्रीश्रीहर्षमिश्रकृते
खण्डनखण्डखाद्ये सर्व्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम
तृतीयः परिच्छेदः।

एतेनेति परामृष्टमेव खण्डनं स्पष्टयति *व्यभिचारीति* अनध्यवसायज्ञानं व्यभिचारित्वाव्यभिचारित्वकोटिद्वयबहिर्भूतमेव किन्न स्यादित्यत आह *परस्परेति* यत्तदादिशब्दानामनुगतार्थत्वविकल्पखण्डनं तत्र तत्र यदुक्तं तदस्मिन्परिच्छेदे सर्वनामान्तर ऊहनीयमित्युपसंहरति *अत्रेति*

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याभयानन्दपूज्यपादशिष्यस्यानन्दपूर्णस्य कृतौ खण्डनफक्किकाविभजने सर्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम
तृतीयः परिच्छेदः

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

नैयायिकादिपरिकल्पितप्रमाणादिपदार्थानिर्वचनीयताप्रपञ्चेनाद्वैतविरोधं परिहर्तुं तदनिर्वचनीयतां प्रपञ्चयितुमुपक्रमते । तत्र पदार्थशब्दो भावत्वान्विते रूढ इति तैरङ्गीकाराद्भावत्वखण्डनाय तत्र द्रव्यादयः षट् पदार्था इति वदतां भावत्वान्वितषट्लक्षणान्यतमलक्षणायोगो विवक्षित इति प्रथमं भावत्वं खण्डयितुं प्रकृतव्याजेन शङ्कते ।

१ भावत्वखण्डनारम्भः ।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत्। किं पुनर्भावत्वम् । विधित्वमिति चेन्न। पर्य्यायाप्रश्नात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् । अभावस्यापि तथाभावात् । प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च । अस्तीति प्रतीतिविषयत्वमितिचेन्न । अभावो घटस्यास्तीतिप्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः ।

* नन्विति * तथापीति पूर्वपरिच्छेदोक्तप्रकारेण किं प्रमाणमित्यादिप्रश्नस्यासम्भवेऽपीत्यर्थः । भावस्यापि तथाभावादिति यद्यपीश्वरसद्भावे प्रमाणं वक्तुन्न पार्यते तथापि भावत्वात्तस्य विधायकप्रमाणाभ्य-

तिरेकेणासिद्धेर्विधायकं प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः। एवं परमुखेन चोदयित्वा भावत्वखण्डनं प्रस्तौति * किमिति * भावत्वस्यैवानिर्वक्तव्यतया विधायकं प्रमाणञ्च वक्तव्यमिति आक्षेपाभिप्रायमपि प्रश्नं मत्वोत्तरमाह * विधित्वमिति * न मया पर्यायः पृष्ट इति परिहरति * नेति * भावत्वलक्षणं शङ्कते * स्वेति * सत्वमित्युक्ते पर्यायत्वप्रसङ्गपरिहाराय स्वरूपेति विशेषणम्। स्वरूपस्य सत्त्वमुत स्वरूपमेव सत्वमाद्ये स्वरूपसत्वयोर्भेदेन स्वरूपमसत् स्यात् द्वितीयेऽतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * नह्यसन् घटादिर्न घटादिरित्यभावस्यापि स्वरूपसद्भावाद्भावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। न केवलमतिव्याप्तिः अव्याप्तिरपीत्याह * प्रतीति * लक्षणान्तरं शङ्कते * अस्तीति * नास्तीतिशब्दप्रत्ययविषयाऽभावव्यवच्छेदार्थं अस्तीतिविशेषणं द्रष्टव्यम्। यथाश्रुतमिदमलक्षणमतिव्याप्तेरिति परिहरति * नेति * तर्हि नास्तिप्रत्ययाविषयत्वे सत्यस्तिप्रत्ययविषयत्वं भावत्वमस्तु नचैवमतिव्याप्तिरभावस्य नास्तिप्रत्ययस्यापि विषयत्वादित्यत आह *नास्तीति* देशान्तरे कालान्तरे च घट इहेदानीं नास्तीति नास्तिप्रत्ययाविषयोपि न सत्वं जहातीत्यव्याप्तिरसम्भवो वेत्यर्थः।

खण्डनान्तरं वक्तुं विकल्पयति।

२ अस्तिशब्दार्थविकल्पनिरासः।

अस्तीति चास्त्यर्थो वा शब्दोवा विवक्षितः। नाद्यः तस्यानिरुक्तेः। सत्ता तदर्थ इति चेन्न। सामान्यादीनां तद-

भावादभावत्वापत्तेः । स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेरुक्तत्वात् । वर्त्तत इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्तिपर्य्याय इति चेन्न । उभयसाधारणैकार्थनिर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्ततइति प्रयोगात् सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न । प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्यायत्वात् । यत्रेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थो भावत्वमुच्यतां । किं शब्दोल्लेखगवेषणया ।

*अस्तीति * प्रतीतिविशेषणत्वेनोच्यमानोऽस्त्यर्थ उत तच्छब्द इति विकल्पार्थः। भावत्वस्यैवार्थत्वात्तस्याप्यनिरूपितत्वात् न प्रथम इति परिहरति *नेति* अस्त्यर्थस्यानिरूपितत्वमसिद्धं सत्तायास्तदर्थत्वेन निरुक्तेरिति शङ्कते * सत्तेति * अव्याप्त्या दूषयति * नेति * सामान्यविशेषसमवाया निःसामान्या इत्यङ्गीकारात्सत्तासामान्यसंसर्गासम्भवात्तेषामभावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सामान्यादीनां सत्तासामान्याभावेपि स्वरूपसत्त्वमस्तीत्यत आह * स्वेति * सत्त्वैकार्थसमवायित्वं समवायेऽव्यापकमिति द्रष्टव्यम् । शब्दो वेति द्वितीयं कल्पं दूषयति * नापीति * अस्तिशब्दविशेषणप्रतीतिविषयत्वमभावस्यापीत्युक्तातिव्याप्तेरेवेत्य-

र्थः। अव्यापकं चेदं लक्षणमित्याह * वर्तत इति * घटो वर्तते भवति भाव इत्यादिशब्दोल्लिखितप्रत्ययविषयस्यापि भावत्वस्वीकारात्तदव्याप्तिरित्यर्थः। अस्तिशब्देन तत्पर्यायस्यापि विवक्षितत्वादस्तिशब्दतत्पर्यायान्यतमशब्दोल्लिखितप्रतीतिविषयत्वस्य लक्षणत्वान्नाव्याप्तिरिति शङ्कते * सोऽपीति * असम्भवेन दूषयति * नेति * पर्यायत्वं तर्ह्येकार्थप्रतिपादकत्वं तच्च तत्प्रतिपाद्यार्थैक्यावगममन्तरेण न शक्याधिगमं तदवगमे च तदेव भावत्वलक्षणमास्तामित्यर्थः। एकस्मिन्विषये तावदुभयोः शब्दयोः प्रवृत्तिरवगता तेनैक्यावधारणेन पर्यायत्वावधारणं भवतीति शङ्कते * यत्रेति * एकस्यापरस्येति पुरुषभेदो विवक्ष्यते विषयभेदो वेति द्रष्टव्यम्।व्यभिचारेण दूषयति * नेति * अस्त्यादिशब्दाः पर्याया एकस्मिन्विषये प्रयुज्यमानानेकशब्दत्वात्करादिशब्दवदिति वाच्यं तत्प्रमेयवाच्यादिशब्दैर्व्यभिचरतीत्यर्थः। किञ्च यत्रेतियच्छब्देनास्तिशब्दप्रवृत्तिनिमितभूतोऽर्थो विवक्षित उतान्यः, नान्यः प्रकृतानुपयोगात्प्रथमश्चेत्तत्राह * यत्रेति * तन्निर्वचनं चाशक्यं स्वरूपसत्वादेर्दूषितत्वादित्याशयः। शक्यत्वे वा तदेव भावलक्षणमुच्यतां लाघवादितरथा प्रयोजकगौरवप्रसङ्गादित्याह * स इति * लक्षणान्तरं शङ्कते।

३ भावत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः।

अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न। व्यव-

च्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्यात्। भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च। तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्याप्रतीतिरिति चेन्न। तावतापि लक्षणानिरुक्तेः। अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न। चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात्। नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च। न हीयं भावविषया, भवत्पक्षे परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात्। नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात्। नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न। शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात्। आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात्।

"अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि"।

* अपरेति * परप्रतिषेधात्मको न भवतीत्यपरप्रतिषेधात्मकस्तत्त्वं विशेषणं चाभावव्यवच्छेदार्थम्। प्रतिषेधात्मकत्वविशेषणेनाभावव्यवच्छेदेन व्यावर्त्याभावात्परेतिविशेषणं व्यर्थमिति परिहरति * नेति * अभावस्य भावप्रतिषेधत्ववदभावप्रतिषेधत्वं भावस्य स्वीक्रियत इति लक्षणासम्भवमाह * भावेति * प्रतीतिमवलम्ब्य वैषम्यं शङ्कते * तथापीति * भावस्य स्वभावगत्याऽभावप्रतिषेधत्वेपि तन्निषेधमुखेन प्रतीतिर्नास्ति तेन परप्रतिषेधमुखेनाऽप्रतीयमानत्वलक्षणं नासम्भवीत्यभिप्रायः। अविदितपरा-

भिसन्धितया सिद्धान्ती परिहरति * नेति * प्रतीत्यभावेऽप्यर्थस्य तथात्वाल्लक्षणाऽसम्भव इति भावः। स्वाभिप्रायं विवृणोति पूर्ववादी *अपरेति* अतिप्रसङ्गबाधितत्वेन लक्षणाऽसिद्धिरिति परिहरति *नेति* प्रतीयमानत्वस्य भावत्वं तदचाक्षुषं स्यादित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति *तर्हीति* प्रतीतेः स्वयम्प्रकाशत्वं मनोवेद्यत्वं साक्षिवेद्यत्वं वेति न चक्षुरादिविषयत्वमित्यर्थः। भूतले कुम्भाभावो नास्तीति स्वाभावप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानकुम्भस्यापि भावत्वादव्याप्तिरित्याह * अभाव इति * निर्विषयत्वमेवोपपादयति *नहीति* भावविषयत्वाभावे हेतुमाह *परेति* भावविषयत्वाभावेपि न निर्विषयत्वमभावालम्बनेनोपपत्तेरित्यत आह * नापीति* भावविषयत्वमभावविषयत्वं च सति धर्मिणि चिन्त्यतेऽभावो नास्तीति प्रतीतिरूपधर्म्येव नास्तीति शङ्कते * नैवमिति * एवंविधप्रत्यक्षप्रतीतेरसम्भवेपि शाब्दी प्रतिपत्तिरस्त्येवेति परिहरति * नेति * तत्सम्भवः कुत इत्यत आह * आकाङ्क्षेति * कथं वा शब्दस्येदृशं सामर्थ्यमित्याशङ्क्य किंपुनर्न्यायेनाह * अत्यन्तेति *

अपरप्रतिषेधमुखेन प्रत्यक्षप्रमितिविषयत्वं भावत्वं विवक्षितं घटाभावोऽस्तीतिप्रतीतिसम्भवेपि न तस्य भावत्वप्रसङ्गोऽभावप्रतीतेः पारोक्ष्यादिति भट्टमतानुसारेण शङ्कते।

४ भावत्वलक्षणे प्रत्यक्षप्रमितिविषयत्वनिवेशादिशङ्कानिरासः।

प्रत्यक्षप्रतीतं स्तथा विवक्षितत्वादयमदोष इति चन्न।

सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् । सेश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न । तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न । विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न । परपदवैयर्थ्यात् । तत्त्यागेऽप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् तत्र चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न । तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणताग्रहे स्वाश्रयोऽप्यंशतः स्यात् । तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः । तेन यदेवं विधं तद्भावरूपमिति च ब्रुवतैवंविधत्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यमभेदे च यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः । अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात् । अस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् । भिन्नश्च भावत्वं न सम्भवति षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नोवा, अस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्स्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रस-

ङ्ग इति ।

* प्रत्यक्षेति * धर्मादेः प्रत्यक्षत्वानङ्गीकाराद्व्यापकमितिपरिहरति * नेति * सर्वस्येश्वरप्रत्यक्षत्वान्नाव्यापकमिति शङ्कते । * सेश्वरेति * प्रमाणाभावादसिद्धं लक्षणमिति परिहरति * नेति * धर्मादयोऽपरप्रतिषेधमुखेन कस्यचित्प्रत्यक्षा विधिरूपत्वात् घटवदित्यनुमानं प्रमाणं शङ्कते * तेषामिति * विधिरूपत्वस्य भावत्वात्तस्याद्याप्यनिरूपणाद्धेत्वासिद्धिरिति परिहरति * नेति * धर्मादावव्याप्तिपरिहारं शङ्कते *यदिति* अपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि प्रतीयमानत्वं तद्धर्मादावप्यस्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रसङ्गबाधेन परिहरति * नेति * अस्तु तर्ह्यपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि प्रतीयमानत्वं भावत्वमित्यत आह * तादिति * प्रतीतेश्चक्षुराद्यविषयत्वेन तद्विशिष्टोऽभावोऽप्यचाक्षुषः स्यादित्यर्थः । लक्ष्यधर्मत्वाल्लक्षणस्य लक्ष्यनिष्ठं लक्षणं वाच्यं लक्ष्यस्याद्याप्यनिरूपितत्वादसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिप्रेत्याह * यादिति * अभेदे दोषमाह *अभेदेति* विशेषणविशेष्यभावानियमानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा लक्ष्यलक्षणयोरैक्यं नेष्टं वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेरित्यर्थः।अप्रतिषेधात्मकतया प्रतीयमानत्वमुपलक्षणं न विशेषणमतो नाचाक्षुषादित्वापात इत्यत आह *अस्येति* लक्ष्यलक्षणयोरेकत्वे दोषान्तरमाह *अस्यैवेति* अप्रतिषेधात्मकतया प्रतीयमानत्वस्यैव भावत्वेनास्त्यभाव इति प्रतिषेधात्मकतया प्रतीयमानत्वस्य भावत्वं न स्यादित्यव्याप्ति-

रित्यर्थः । भावत्वं च षट्पदार्थानन्तर्भूतं न वेति विकल्प्य न प्रथमः सम्भवति पदार्थातिरेकप्रसङ्गात् द्वितीयेपि द्रव्याद्यन्तर्भावे सामान्यादेरभावत्वप्रसङ्गः सामान्याद्यन्तर्भावेपि समवायाद्यन्तर्भावत्वप्रसङ्गात् नच द्रव्यादिस्वरूपमेव तदिति सम्भवत्यनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह * भिन्नं चेति * किञ्च यत्किञ्चिद्भावलक्षणमुच्यते तत्स्वात्मन्यस्ति वा न वेति विकल्पयति * यदिति * स्ववृत्तिविरोधान्नाद्य इत्याह * अस्तीति * द्वितीये भावरूपस्यात्मन्येव न वर्तते इत्यव्याप्तिरित्याह * नास्तीति *

इति भावत्वखण्डनम् ।

एवं भावत्वनिराकरणेन षट्पदार्थनियमं निरस्य योऽप्यभाव इष्यते तस्याप्यनिर्वाच्यताप्रतिपादनाय प्रकृतव्याजेन शङ्कते ।

५ अभावत्वखण्डनारम्भः ।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमिधीयते। निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वं तदा भावेऽप्यस्ति, भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः । एतेन निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् ।

* नन्विति * निषेधात्मकत्वमभावत्वमुत निषे-

धमुखेन प्रतीयमानत्वमुत भावविरोधित्वमिति विकल्पयन्नाह*अभावत्वमिति*प्रथममनुवदति*निषेधेति* किमिदन्निषेधत्वं प्रतिक्षेपात्मकत्त्वं अभावत्वं वेति विकल्प्य प्रथममनुवदति * तदिति * भावेऽतिव्याप्त्या दूषयति * भावेति * तत्रापि हेतुं दर्शयति *भावेति* अभावत्वं निषेधत्त्वमिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * किमिदमभावत्वमिति पर्यनुयोगोऽपरिहृतः स्यादिति परिहरति * तदिति * निषेधात्मकत्वमभावत्वमिति प्रथमकल्पोक्तदूषणं निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति द्वितीयेऽप्यतिदिशति * एतेनेति * निषेधत्वम्प्रतिक्षेपत्वमभावत्वं वेति विकल्पदूषणयोस्तुल्यत्वेनेत्यर्थः ।

तृतीयं कल्पं शङ्कते ।

६ तृतीयकल्पनिरासः ।

भावविरोधित्वमिति चेन्न । सर्व्वभावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा। नाद्यः असिद्धेः नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि। नापि द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् । अथ सहानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न। गोत्त्वाश्वत्वादौ तस्यापि भावात् । एकविधावन्यनिषेधः स इति चेन्न । भेदे भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेवापरनिषेधः स इति चेन्न । निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न। घटाभावो नास्तीति घटस्य तथा-

प्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः। अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च।

भावेति नैतद्विकल्पासहत्वादित्याह *नेति* सर्वभावविरोधित्वस्यैव मुख्यत्वादाद्य एवास्त्वित्यत आह * नाद्य इति * तामेवासिद्धिमुपपादयति * नहीति * द्वितीयेपि वध्यघातकभावो विरोध उत सहानवस्थानमिति विकल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * आखुनकुलादीनामपि वध्यघातकभावादभावत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते * अथेति * लक्षणमात्रं सहावस्थितानामेव वध्यघातकभावात् सहानवस्थानविरोधाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः। गोत्वाश्वत्वादिसामान्यानां नियतव्यक्तिवृत्तीनां कदाचिदपि सहावस्थानाभावादतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * गौरयन्नास्तीतिबोधितेऽश्वस्य निषेधो न सिद्ध्यति घटाभावोऽस्तीति बोधिते घटनिषेधः सिध्यति तेनैकविधावन्यनिषेधो भावाभावयोः विरोधो विवक्षित इति शङ्कते * एकेति * एकविध्यन्यनिषेधयोर्भेद उताभेद इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * गौरयमित्युक्तेऽश्वोन भवतीति तन्निषेधः सिध्यत्यश्वाभावाविनाभावित्वात् गोरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। अभेदपक्षमुत्थापयति *एकेति* तत्र निषेधशब्देन अभाव उच्यते किं वा नास्तीतिप्रतीयमानत्वमिति विकल्प्य नाद्योऽभावत्वस्याऽद्यापि अनिरूप्यमाणतयाऽसिद्धेरिति परिहरति * नेति* नास्ति-

प्रत्ययविषयत्वं तदिति द्वितीयं शङ्कते * नास्तीति * अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * नास्तीति प्रतीयमानत्वं विरोधस्तद्धानभाव इत्युक्तं स्यात्तथाच घटाभावो नास्तीति स्वाभावनिषेधरूपतया प्रतीयमानस्यापि घटस्याभावरूपत्वं प्रसज्यत इत्यर्थः। दूषणान्तरमतिदिशति *अस्तीति* नास्तीति प्रतीतेर्नास्त्यर्थो विशेषणमुत तच्छब्द आद्ये तदर्थस्याभावत्वस्याद्याप्यसिद्धेरसम्भवो द्वितीयेऽपि न भवति न वर्तत इत्यादिशब्दोल्लिखितप्रत्ययस्याभावत्वं न स्यात् भावे नास्तिप्रत्ययाविषयत्वस्य दर्शितत्वादतिव्याप्तिश्चेत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः।

अभावलक्षणान्तरं शङ्कते।

७ अभावस्य लक्षणान्तरनिरासः।

प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न। प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे चैतदनिरुक्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनाऽतिप्रसङ्गात्।

प्रतीति प्रतियोगिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमभावत्वमिति यावत्। भेदोऽप्यन्योन्याभाव इति नातिव्याप्तिः। प्रतियोगीति विशेषणं भावव्युदासार्थम्। प्रतियोगिशब्देन परमुच्यते किं वा विरोध्युतासदिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अन्यनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वमित्युक्तं स्यात्तथाचातिव्याप्तिः

संयोगसमवायादिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनिरूपणीयत्वादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति *विरोधीति* विरोधानिरुक्तौ विरोधिनोप्यनिरुक्तिर्विरोधश्च सहानवस्थानादिरूपो निर्वक्तुमशक्य इत्युक्तमित्यर्थः। तृतीयं प्रत्याह *असदिति* असत्वमभावस्तथाचाभावेनैवाभावनिरूपणं इत्यात्माश्रयात् असम्भवः। असदर्थत्वेऽसत्त्वस्यासिद्धिरिति पाठान्तरं तत्रैवमर्थः प्रतियोगिपदस्यासदर्थत्वेऽसन्निरूपणाधीननिरूपणमित्युक्तं स्यात्तथाचासिद्धिरभावस्याद्याप्यसिद्धेर्घटाभावः पटाभाव इति भाव(निरूपणत्वादभावस्येति। असन्निरूपणाधीननिरूपणत्वस्यातिव्याप्तिमाह * अतीतेति * अभूद्वृष्टिरिति ज्ञानविधाने च तत्कालमविद्यमानविषयेण निरूपणीयेऽनुमितभाविलिङ्गे तत्कालसमातिरूपणीयेनुमितभाविलिङ्गेन तत्कालमतीनिरूपणीयेति स्वप्रदेशजलपूरणाज्ञाने भाव)त्वंप्रसङ्ग इत्यर्थः। विषयादिना निरूपणीये ज्ञानादावपि प्रसङ्गादिति सन्बन्धः।

भङ्गातरम्भणितुं विकल्पयति।

८ लक्षणेदोषान्तरकथनाय विकल्पः।

यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स भावोऽभावो वा स्यात्। नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्म्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात्। अ-

---

१ एतावान् ( ) ग्रन्थः सो० पु० नास्ति।

न्यदेव तद्वदिति चेन्न । तद्वदभावस्याभावत्वे स्ववृत्तिः भावत्वे च व्याघातात् । न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति ।

* यच्चेति * अभावस्य लक्ष्यत्वात्तल्लक्षणं भावत्त्वं युक्तमित्यत आह * नाद्य इति * भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमं स्यात् द्रव्यादि नाभावाश्रितमित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः । माभूद्भावस्याभावाश्रितत्वं तथापि तद्व्यवहारः स्यात् यथा विषयानाश्रितेनैव ज्ञानेन विषयस्तद्वानुपदिश्यते ज्ञात इति तद्वद्भावस्य लक्षणस्याभावानाश्रितत्वेऽपि विषयिणि ज्ञाने वर्त्तमानत्वात्तद्विषयेऽप्यभावे लक्षणवत्त्वव्यपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह * विषयीति * ज्ञानत्वादिषु परिगणितेषु विषयिधर्मेषु त्वदुक्तलक्षणमन्तर्भवतीति निर्वाच्यमित्यर्थः । परिगणितविषयिधर्मेषु ज्ञानत्वादिषु तन्नान्तर्भवति किन्तु ततोऽव्यतिरिक्तमेवेति शङ्कते * अन्यदिति * ज्ञानत्वादिव्यतिरिक्तमेव तद्वदिति तत्तुल्यं विषयिधर्मान्तरमभावलक्षणमित्यर्थः । भवतु यत्किञ्चिदभावलक्षणं तथापि तल्लक्षणविशिष्टाभावस्याभावत्वमेवोत भावत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * लक्षणविशिष्टस्य तद्वतोऽप्यभावत्वे तल्लक्षणं तत्र न वर्त्तते वर्तते वा, यदि न वर्तते तर्हि तत्रैवाव्याप्तिर्यदि वर्तते तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरित्यंशत आत्माश्रय इत्यर्थः । स्वरूपेणाभावोऽपि लक्षणविशिष्टत्वेन भाव एव भवतीति द्वितीये दोषमाह * भावत्त्वेचेति * अभाव एव लक्षणवि-

शिष्टो ऽप्यभावोभाव इति वाक्यमेव व्याहतं नहि भावोऽभावो भवतीत्यर्थः। अभावलक्षणमभाव इति द्वितीयं कल्पं दूषयति * न द्वितीय इति * अभावरूपमभावलक्षणं स्वात्मनि वर्तते न वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तस्येति * द्वितीये तस्मिन्नेवाव्यापकमित्याह * अवृत्ताविति *

अभावस्य लक्षणान्तरं शङ्कते।

९ अभावस्य लक्षणान्तरनिरासः।

प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभाव इति चेन्न। प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्तेः। विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात्। तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा। नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः। दण्डिनमानयेत्युक्तेऽतदानयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न। अतद्गत उपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तद्गतश्चान्यत्वात्। सम्बन्धोहेतुः स च तदधिकरण एवेति चेन्न। सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरित्येष न पन्थाः। तत्सम्बन्धिनि तत्र व्यवहार इति चेन्न। तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं परम्पराकल्पनायामप्यनवस्थामात्रं न तु व्यवहार्य्यगतो विशेषः कश्चित्।

प्रतीति घटाभावपटाभाव इति प्रतिक्षेप्यघटादिविशिष्ट एव यो भाति सोऽभाव इत्यर्थः । घटत्वविशिष्टावभासघटे प्रतिक्षेप्यविशिष्टावभासधर्मिणि चातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणद्वयम् । प्रतिक्षेपोऽभावः तन्निर्वचनमन्तरेण प्रतिक्षेप्यानिर्वचनात्तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति परिहरति *नेति* प्रतिक्षेप्यानिरुक्त्या लक्षणं प्रतिक्षिप्य विशिष्टानिरुक्त्यापि लक्षणासिद्धिमाह * विशिष्टेति * विशिष्टानिर्वचनीयतां प्रपञ्चयितुं विकल्पयति * तत्रेति * विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति मीमांसकपक्षं प्रतिक्षिपति * नाद्य इति* दण्डी दण्डपुरुषतत्सम्बन्धव्यतिरिक्तश्चेत्तानन्तरेणाऽपि प्रतीयेत घटव्यतिरेकेणाऽपि पटवन्न प्रतीयतेऽतः प्रतीतिबाधितमित्यर्थः । दण्डपुरुषादिप्रतीतिविलक्षणप्रतीतिविषयत्वेन तानन्तरेण स्वातन्त्र्येणास्ति प्रतीतिरित्याशङ्क्याह * दण्डिनमिति * विशिष्टान्यत्वे दण्डिनमानयेत्युक्ते दण्डपुरुषतत्सम्बन्धानयनं न स्यादस्ति चानयनं तस्मादानयनव्यवहारकारणीभूतं विशिष्टज्ञानमपि विशेषणादिविषयं वाच्यं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां कार्यकारणभूतानां समानविषयत्वनियमादित्यर्थः । दण्डिनोऽन्यत्वेपि तस्य दण्डपुरुषसम्बन्धोपलक्षितत्वात् दण्डिनमानयेत्युक्ते दण्ड्यानयनवद्दण्डाद्यानयनमपि स्यादिति शङ्कते * तदिति * विशिष्टसम्बन्धितया विशिष्टवाचिना शब्देन दण्डादयोऽप्युपलक्षिता अतस्तेषामानयनमिति वा शङ्कते * तदिति * दण्डादिभिरुपलक्ष्यमाणो दण्डी दण्डा-

द्यसम्बन्धितयोपलक्ष्यते उत सम्बन्धितयेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * विशिष्टमात्रस्योपलक्ष्यत्वादुपलक्षणस्य तद्बहिर्भावादुपलक्षणानयनं न स्यादन्यथाऽन्यस्मिन्नुपलक्षितेऽन्यत्र व्यवहार इत्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * तदिति * प्रथमविशिष्टवत् द्वितीयविशिष्टस्यापि तद्वतो विशेषणादिभ्योऽन्यत्वात् दण्डाद्यानयनं तत्र स्यादन्यथाऽतिप्रसक्तेरेवेत्यर्थः। यद्यप्यतद्वानुपलक्ष्यते तथापि तदुपलक्षणे दण्डादिसम्बन्धो हेतुः स च विशिष्टविशेषणाद्युभयाधिकरण इति दण्डाद्यानयनं स्यादुपलक्षणहेतुसम्बन्धाधिकरणत्वादिति शङ्कते *सम्बन्ध इति*सम्बन्धमात्रमुपलक्षणहेतुरुत दण्डाद्यधिकरणमाद्ये घटादेरप्यानयनप्रसङ्गो द्वितीये दण्डाद्यधिकरणसम्बन्धो न दण्डादावस्ति स्ववृत्तिविरोधादिति तदानयनं न स्यादिति परिहरति * नेति * सम्बन्धात्–सम्बन्धमात्रात्तदधिकरणसम्बन्धस्येति विशेषणविशेष्यअधिकरणं यस्य सम्बन्धस्य तस्य देवदत्तदण्डविशिष्टस्य केवलसम्बन्धादन्यत्वाद्दण्डादेर्व्यवहाराविषयत्वापत्तिरित्यन्वयः। उत्तरोत्तरसम्बन्धाङ्गीकारेऽप्ययमेव न्याय इत्याह*इतीति* उपलक्षणपक्षोक्तदोषपरिहाराय दण्डपुरुषतत्सम्बन्धानां दण्डिविशेषणत्वाद्दण्डिनि व्यवह्रियमाणे तेषामपि व्यवहार इति शङ्कते *नदिति* विशिष्टवैशिष्ट्यं यत्तस्यापि विशिष्टत्वाद्विशेषणादिभ्यश्च तत्वान्तरत्वान्न दण्डादिव्यवहारनियामकत्वमिति परिहरति * नेति * तदपि वैशिष्ट्यं देवदत्तादि-

विशिष्टतया तद्व्यवहारनियामकं स्यादित्याशङ्क्याह * एवमिति * तत्तद्वैशिष्ट्यस्यापि विशेषणादिभ्योऽन्यत्वात् व्यवहारनियमो न स्यात् किन्त्वनवस्थामात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः।

इदानीं विशिष्टस्य विशेषणादिभ्योनन्यत्वं तार्किकमतं दूषयति।

१० विशिष्टस्य विशेषणादिभ्योऽनन्यत्त्वामिति तार्किकमतनिरासः।

द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाऽभावात्। न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत् मिलिता इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्य एव कश्चित्, आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः मेलकेप्यधिकः। द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्वनिरस्तः। एकज्ञानारूढो वा अविरलनानाज्ञानारूढो-वाऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति चेन्न। घटपटाविति बुद्धावारूढौ घटपटौ सम्बन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात्। घटत्वपटत्वसम्बन्धानां तद्बुद्धावारूढानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहोपगमध्रौव्यात् अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपेयस्तत्र। नच घटपटावित्यपि विशिष्टमेव, स्वतन्त्रयोः घटपटयोः परस्परासम्बन्धयोस्तत्र व्यवहारात् न पुनर्यथा दण्डी पुरुषस्तथा घटी पटः पटी घ-

ट इति वा तत्र व्यवहारः। न चैकज्ञानाद्यारूढतैव तयोर्न मन्तव्या, यतो घटपटाविति द्वित्वं तयोस्तद्द्वयानवगाहिना कथं विज्ञानेनावगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषानाह्वास्यामः। अत एवाविरलनानाज्ञानारूढतापि विशिष्टता निरवकाशा।

* द्वितीय इति * दण्डादीनां प्रत्येकं विशिष्टत्वाविशेषादित्यर्थः। दण्डादीनां प्रत्येकं विशिष्टत्वाभावात् न प्रत्येकं विशिष्टव्यवहारप्रसङ्गो मिलितानामेव पदार्थानां विशिष्टपदार्थत्वस्वीकारादिति शङ्कते * न त इति * तदेव दूषयितुं विकल्पयति * मिलिता इति * मेलकमिति श्रणावत् प्रत्येकं विशिष्टत्वाविशेषात्तद्व्यवहारप्रसङ्ग एव प्रथमकल्प इत्याह * आद्य इति * मेलके च दण्डिव्यवहारप्रसङ्गोऽतिरिच्यते इत्याह * मेलक इति * मेलकोविशेषणादिभ्योऽन्य एव मिलितपदेनोच्यत इति द्वितीयं दूषयति * द्वितीयस्त्विति * देवदत्तादिप्रतीतिं विनापि तत्प्रतीतिः स्यात्तथा तदानयनं विनापि दण्ड्यानयनं स्याद्वस्त्वन्तरत्वात् घटवदिति विरोध इत्यर्थः। एकज्ञानारूढत्वेनाविरलनानाज्ञानारूढत्वेन वा मिलितपदप्रयोगो न तत्वान्तरत्वाभिप्रायेणातो न प्रतीतिविरोधो नापि केवलदण्ड्यादौ प्रसङ्ग इति शङ्कते * एकेति * एकज्ञानारूढः सम्बन्धोऽनेकश्च विशिष्टपदार्थः अथवाऽविरलनानाज्ञानारूढः सम्बन्धोऽनेकश्च विशिष्टपदार्थ इत्यन्वयः। एकज्ञानारूढ इत्युक्ते घटमात्रे

ऽतिप्रसङ्गनिवारणाय सम्बन्ध इत्युक्तम्। केवलसम्बन्धनिवारणायानेकश्चेति। घटपटौ रूपं समवेतं इत्यनेकप्रतीतिविषयनिवारणायैकेति। द्वितीयलक्षणेपि कालविलम्बेनोत्पाद्यमाननानाज्ञानारूढानां विशिष्टत्वं वारयत्यविरलेति। अतिव्यापकत्वेन दूषयति * नेति * विशिष्टमेव दर्शयति * घटपटरूप इति * घटपटाविति-बुद्धौ न सम्बन्धोभात्यतो न वैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * घटत्वेति * घटपटयोर्मिथः सम्बन्धास्फुरणेपि घटत्वसामान्यात्सम्बन्धप्रतीतिरस्तीत्यर्थः। विपक्षे दोषमाह * अन्यथेति * घटबुद्धौ घटत्त्वस्य पटबुद्धौ पटत्त्वस्य सम्बन्धाप्रतिभासे न घटत्त्वादिजातिसिद्धिः प्रमाणान्तराभावादित्यर्थः। घटपटरूपस्य विशिष्टस्य लक्ष्यत्त्वेन स्वीकारान्न लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * नचेति * कुत इत्यत आह * स्वतन्त्रेति * व्यवहारस्वातन्त्र्यमेव दर्शयति * न पुनरिति * घटपटाविति द्विवचनप्रयोगान् द्वित्वमेव तयोर्भाति न पुनस्तावप्येकज्ञानेनातो न वैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्यत आह। * नचेति * आदिपदेनाविरलनानाज्ञानारूढत्वग्रहणम्। कुतो न मन्तव्येत्यत आह * यत इति * तत्तेदन्ताविशिष्टाश्रयमेकत्त्वं तदुभयानवगाहिनाऽनुभवेन स्मरणेन वा गृह्येतेत्युक्तं तथा घटपटस्वरूपानवगाहिज्ञानेन तद्द्वित्वं नावगाह्येतेत्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिं द्वितीयलक्षणेऽप्यतिदिशति * अत इति * घटपटरूपोविशिष्टः स्यादित्युक्तदोषादेवेत्यर्थः। दण्डीति प्रत्ययेन घटपटाविति प्रत्ययस्य तुल्यत्वादीतिद्रष्टव्यम्।

उक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय लक्षणान्तरं शङ्कते।

११ अतिप्रसङ्गनिवारकलक्षणान्तरनिरासः।

अथाप्रकाशमानासम्बन्धोऽनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं घटपटौ तत्कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न। अप्रकाशमानोऽसम्बन्धोऽययोरित्ययमप्यर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वव्यक्त्यादिवैशिष्ट्यमपि तत्र भज्येताविशेषात्।

* अथेति * घटपटावित्यस्य वैशिष्ट्यव्यावृत्तये विशेषणमप्रकाशेति। एकस्वरूपव्यावृत्तयेऽनेकेति। अनेकबुद्ध्यारूढव्यावृत्त्यर्थमेकबुद्धीति। तथा–विशिष्ट इत्यर्थः। घटपटयोस्तु परस्परमसम्बन्ध एव प्रकाशतेऽतो नाप्रकाशमानासम्बन्धत्वमतो न वैशिष्ट्यापत्तिरिति निगमयति * नचेति * लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयन्परिहरति * नेति * इत्युक्तं स्यादित्यध्याहारः। अस्त्वयमर्थः को दोष इत्यत आह * अयमपीति * घटपटावित्येवंरूपोऽर्थः सङ्घटितोभासमानोपि त्वया विशकलित इति कृत्वा घटपटावित्यस्मिन् ज्ञाने घटत्वपटत्वाभ्यां सम्बन्धप्रतीतावपि तयोः परस्परसम्बन्धाप्रतीतेः स्वजातिभ्यां वैशिष्ट्यप्रतीतिरपि न स्यादित्यर्थः।

पुनरपि घटपटावित्यस्य विशिष्टत्वप्रसङ्गपरिहाराय लक्षणान्तरं शङ्कते।

१२ अतिप्रसङ्गनिवारक लक्षणान्तरनिरासः।

अथ धर्म्मधर्म्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्यारूढा-

स्तथा नच घटपटौ धर्म्मधर्म्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्ग इति चेन्न । धर्म्मत्वस्यैकस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात् । सोऽप्येष्टव्य इति चेत् । इष्यतां परं तस्यापि वालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्म्म्यैव किन्न धर्म्मः स्यात् । तथाप्रतीत्यभावान्न स्यादिति चेन्न । त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्याविशेषे प्रतीतिरपि तथा किन्न स्यात् । मास्तु धर्म्मत्वमनुगतं तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्म्मिणा सम्बन्धेन चसममेकबुद्ध्यारूढं विशिष्टं नान्यदिति चेन्न । तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेषु अनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् । सम्बन्धमपि तर्हि विलुप्तैवस्वभावादेव रूपादिकं तथाविधमाधत्ताम् । एतदपि किं नस्यादितिचेत्तर्हि वराकोधर्म्म्यपि विसृज्यतां यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धी रूपादिस्वभावसामर्थ्यात्समर्थिता तथा विना धर्म्मिणमप्यास्त्विति जितं जैनैः ।

* अथेति * स्वतन्त्रा इति विशिष्टस्यानुपसर्जनीभूता इतिविशेषणं-दण्डादीनां विशिष्टस्य विशेषणत्वे कथितदूषणं परिहर्तुम् । धर्माधर्मविशेषणेन कथमुक्तप्रसङ्गनिवारणमित्यत आह *नचेति * परिहरति *नेति* दण्डी देवदत्तो रक्तः पट इति द्रव्यगुणादिभिर्द्रव्यगुणादेर्विशिष्टत्वं दृश्यते तस्य द्रव्यगुणादि प्रति

द्रव्यगुणादेर्द्धर्मत्वं वाच्यमेवञ्च तद्धर्मत्वमननुगतं चे-द्व्याप्तिरनुगतं चेद्दर्शनीयं तदित्यर्थः । धर्मत्वाधि-करणं धर्म इति दण्डादौ धर्मत्वं वक्तुं श-क्यत इति शङ्कते * सोऽपीति * विशिष्टस्याद्या-प्यसिद्धेः धर्मत्वयुक्तोधर्मइति वक्तुमशक्यत्वाद्धर्मत्वं दण्डादयश्च अयःशलाकावत् विशकलिताः स्वीका-र्यास्तथाच धर्मिणोऽपि धर्मत्वं किं न स्यात् विशक-लितधर्मत्वस्य तत्रापि भावादिति परिहरति * इष्य-तामिति * धर्मिणो धर्मत्वविशिष्टत्वेन प्रतीतिव्यवहा-राभावान्न धर्मत्वमिति शङ्कते * तथेति * एकबुद्ध्या-रूढत्वं विशिष्टव्यवहारनिदानं त्वयाऽङ्गीकृतं तदत्रापि सम्भवति धर्मधर्मिसम्बन्धा एकबुद्ध्यारूढा इत्युक्त-त्वादतो धर्मिणोपि धर्मत्वविशिष्टव्यवहारः स्यादिति दूषयति * नेति * यद्वा पूर्वोक्तघटपटस्वरूपैकविशि-ष्टप्रसङ्गे तथाप्रतीत्यभावादित्याशङ्कापरिहार इति योज्यम् । अनुगतं धर्मत्वं निरूपणन्न सहते चेन्माभूत् का क्षतिरिति शङ्कते * माऽस्त्विति * तर्हि द्रव्यादिषु अनुगतधर्मबुद्धिर्न स्यान्निमित्ताभावादित्याशङ्क्याह * तदिति * रूपादीनां स्वरूपमेव तादृशबुद्धिनिमित्तमि-त्यर्थः । किं तद्विचित्रस्वरूपमिति दर्शयति * यदिति * रूपादेः स्वरूपमेव धर्मिणा सम्बन्धेन च सहितमेक-बुद्ध्यारूढं विशिष्टं न तत्वान्तरमित्यर्थः । स्वानुगतो-पाध्यभावे क्षतिमाह * नेति * स्वरूपाणां व्यावृत्त-त्वेनानुगतबुद्धिनिदानत्वाभावात् अनुगतविशिष्टबु-द्धिरनुगतधर्मबुद्धिश्च न स्यादित्यर्थः । धर्मिणा

सम्बन्धेन च साहित्यं यदुक्तं तदपि न सिध्यति स्वभाववैचित्र्यं वदत इत्याह *सम्बन्धमिति* यथाऽलुगतमुपाधिं लुम्पसि तथा सम्बन्धमपि लुम्प एकज्ञानारूढं विशेषणं विशेष्यं च विशिष्टप्रत्ययमाधास्यति स्वभावादेवेत्यर्थः। सम्बन्धोपि लुप्यतामयमिष्ट एव प्रसङ्ग इत्याह *एवमिति* प्रतीयमानसम्बन्धत्यागे धर्मिणोपि त्यागप्रसङ्ग इति परिहरति * तर्हीति * कथं धर्मिविसर्जने धर्मिविशिष्टप्रत्यय इत्यत आह *यथेति* सम्बन्धाभावेपि रूपादिस्वरूपसामर्थ्यादेव विशिष्टप्रत्ययवत् धर्म्यभावेपि तत एव विशिष्टप्रत्ययः स्यादिति न रूपादिमद्घटादि धर्मिभूतमस्ति किन्तु रूपादिभिरेव रूपवान् घट इत्यादिव्यवहारो निर्वर्त्यते स्वलक्षणत्वात् सर्वस्येति स्वीकुर्वद्भिर्बौद्धैर्जितमित्यर्थः।

शुक्लः शङ्ख इत्यादिसंसृष्टप्रत्यये धर्मातिरिक्तधर्मिप्रतीतेस्तदपलापोऽशक्योऽनुभवविरोधादिति प्रतीतिबलेन चोदयति।

१३ प्रतीतिबलेनातिरिक्तधर्मिसिद्धिनिरासः।

स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राद्येव प्रतीयेत, किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यमुल्लिखता धर्म्यप्यानीय दीयत इति चेन्न। शङ्खत्वजातेरुपाधेर्वा रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेऽभिधीयता येन विनाऽप्याधिकरणं सामानाधिकरण्यव्य-

वहारः स्यात्। किञ्च नैतावन्मात्रं, बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तत्तद्व्यवहारप्रसवित्री स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन।

तस्मात्—

"प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकम्।
धियं निवेश्य लुम्पद्भ्यो भङ्गं साक्ष्येव यच्छति" ॥ १॥

अनुभवोऽन्यथासिद्ध इति परिहरति * नेति * शङ्खत्वस्य जातेः स्वरूपवैलक्षण्यमेव वा नैरन्तर्येणैकबुद्ध्यारूढतयाऽवस्थितस्य रूपादेः स्वरूपवैलक्षण्यमेव वा धर्मिपदेऽभिषिच्यतां किमन्येन धर्मिणेत्यर्थः। अतिप्रसङ्गान्तरमाह * किञ्चेति * नैतावन्मात्रं दूषणमविरलनानाज्ञानमादाय विशेषणाद्यतिरिक्तविशिष्टखण्डने वैशेषिकेण क्रियमाणे न तस्य स्वरूपादिरपि सिध्येत् पूर्वपूर्ववासनासमुत्थितसंवित्तेरेव तत्तद्व्यवहारजनकत्वसम्भवादिति बाह्यार्थापलाप एव सर्वत्र स्यादित्यर्थः। यस्माद्दण्डादिप्रत्ययविलक्षणे दण्डीतिप्रत्यये सति तदपलापोऽशक्यस्तस्मादिति फलितं श्लोकेन सङ्गृह्णाति। एकैकस्मिन्यादृशः प्रत्ययः शब्दो वा ततो विलक्षण एव दण्डीतिप्रत्ययः शब्दश्चातो ज्ञातव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकं तन्न लुप्यते वैशेषिकादिभिर्विशिष्टं वस्त्वन्तरं नास्ति विलक्षणबुद्धिरेव तद्व्यवहारं जनयतीतिवदद्भिस्तेभ्यो

भङ्ग मनुभव एव प्रयच्छतीत्यर्थः।

अर्थवैचित्र्यस्थाने धियं निवेश्यार्थं खण्डयतोपि नानुभवाविरोधो यतोऽदृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रधियमभावस्थानेऽभिषिक्तवानितिशङ्काव्याजेन तस्याप्यंशतोऽनुभवविरोधमाह।

१४ विशिष्टनिरासे युक्त्यन्तरम्।

यत्तु केन चिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितम्।

गुरुर्धियमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्तवान्।
प्रसिद्धएव लोकेऽस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः ॥२॥

अपि चैकबुद्ध्यारूढोऽनेकश्च सन्बन्धश्च विशिष्टइति पक्षे योप्येवंरूपवैलक्षण्यभाग्विशिष्ट इति कथ्यते सोऽप्ययं विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था क्वचिदानिवेशे तदभावादविशिष्टत्वे शेषस्याऽऽमूलमविशिष्टत्वापातः। तद्योग्यस्तथेति चेत्। न तर्हि योग्यतापि तद्विशेषणं वालुकावदसंलग्नाऽतिप्रसाञ्जिकैवेत्युक्तमावर्त्तते।

यत्त्विति यत्तु परं तत्तस्यैवेतियावत्। उक्तमर्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति * गुरुरिति * गुरुरभावस्य स्थाने धियमभिषिक्तवानितियत् तत् स्थाने स्थानेशब्दो निपातत्वात् युक्तमित्यस्मिन्नर्थे। बुद्धो बन्धुर्यस्य स बुद्धबन्धुः क्ष-

णिकप्रमाणसम्बन्धिसत्वमङ्गीकुर्वताऽभावक्षणिकत्वा- द्युपगमादिति भावः। विशिष्टखण्डने युक्त्यन्तरं वक्तुं पूर्वोक्तलक्षणमनुवदति * अपि चेति * एवंरूपवैल- क्षण्यहीनेभ्यो वैलक्षण्यगुणो विशिष्टोऽस्तु को दोष इत्यत आह *सोऽपीति * स तावद्विशिष्टः अविशि- ष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यते नवा नचेदविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैलक्षण्यज्ञानाभावात् विशिष्टस्याविशिष्टाद्वैलक्षण्यन्न- सिद्ध्येत् बुध्यते चेत् तद्विशिष्टाद्वैलक्षण्येन बुद्धादविशि- ष्टाद्विशिष्टवैलक्षण्यं बुध्यत उताबुद्धाद्यद्यबुद्धात्तदा स्व- तो वैलक्षण्येनाबुद्धात् स्वस्य वैलक्षण्यज्ञानाभाववत्त- तोपि तन्न स्याद्बुद्धाच्चेत्तदास्माद्वैलक्षण्येन स्वस्य वै- लक्षण्यज्ञानाभावात् सोपि न स्यात्तदर्थं तत्र तत्र ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्थेत्यर्थः। यद्यनवस्थापरिहा- राय क्वचिद्वैलक्षण्यज्ञानन्नेष्यते तत्राह * क्वचिदिति * यत्र वैलक्षण्यशृङ्खलाविच्छेदस्तत्र वैलक्षण्यज्ञानाभावेन विशिष्टत्वासिद्धेरामूलमविशिष्टत्वापात इत्यर्थः। वि- लक्षणज्ञानविषयत्वाभावेऽप्यविशिष्टाद्वैलक्षण्यज्ञान- योग्यस्य विशिष्टत्वेन विवक्षितत्वान्नानवस्थेति शङ्कते *तदिति* दूषयति *तर्हीति* योग्यतापि विशेषणं भवन्ती विशिष्टे विशिष्टाऽविशिष्टा वा यदि विशिष्टा तर्हि तत्तज्ज्ञानापेक्षयाऽनवस्था यद्यविशिष्टा सर्वत्रैव तन्निमित्तप्रतीतिप्रसङ्गोऽविशेषादित्यर्थः।

एकज्ञानारूढत्वमित्युक्तं तदपि दुर्निरूपमित्याह।

१५ विशिष्टस्यैव प्रकारान्तरेण निरासः।

एवमेकमिति ज्ञानमित्यारूढमित्यादिद्वारैः द्रष्टव्य-

म् । तथाहि—

"अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्विशेत् ।
तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिः स्याद्वा मूलाविशिष्टतेति ॥ ३॥

विशिष्टनिरासेन च सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणाश्रयोद्रव्यमित्यादि ।

* एवमिति * एकत्वविशिष्टमेकमुच्यते ज्ञानत्वविशिष्टं ज्ञानमारूढत्वविशिष्टं आरूढं सम्बन्धत्वाविशिष्टः सम्बन्धस्तस्य विशिष्टानभ्युपगमेऽसिद्धेर्न विशिष्टव्यवहारसिद्धिरित्याशयः। उक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति * तथाहीति * विशिष्टस्याऽविशिष्टाद्वैशिष्ट्ये वैलक्षण्ये धीप्रवेशमन्तरेण वैलक्षण्याऽसिद्धेर्यदि वैलक्षण्यधीर्विशेत् तर्हि तद्बुद्धिधारानवधित्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् कचिद्विश्रान्तौ तत्र विशिष्टत्वाऽसिद्धेस्तत्प्रभृत्यामूलमविशिष्टताऽऽपद्यतइत्यर्थः । विशिष्टनिरासेन न केवलमभावनिरासः सिद्धः किन्तु सर्वलक्षणनिरासः स्यात्पक्षधर्मतादिविशिष्टत्वाल्लक्षणस्येति विशिष्टखण्डनस्य महत्प्रयोजनम् । विशिष्टदृष्टान्तव्याजेन द्रव्यादिखण्डनं प्रस्तौति * यथेति *

इति अभावखण्डनं विशिष्टखण्डनञ्च ।

द्रव्यलक्षणखण्डनेऽधिकं दूषणमाह ।

६ द्रव्यलक्षणखण्डनारम्भः ।

इतोऽपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं तथाहि—कथमेत-

लक्षणमवधारणीयं सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः। भ्रान्तिरसाविति चेत्। पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति वक्तव्यम्। तत्र बाधकाभावादिति चेत्। तुल्यम्। गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यं निर्गुणा गुणा इति सिद्धान्तादिति चेन्न। रूपादेर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात्।

* इतोऽपीति * गुणत्वाद्याश्रयगुणादिव्यावृत्त्यर्थं गुणाश्रयत्वविशेषणम्। अतिव्याप्त्याद्यभावे कथमसङ्गतं लक्षणमित्यतस्तदुपपादयति * तथाहीति * सितासितहरितपीतरक्ततया पञ्च रूपाणि मधुरादयः षड् रसा इति सङ्ख्यालक्षणत्वाद्रूपादावतिव्याप्तिरित्यर्थः। पञ्चाद्याकारबुद्धिविषयतया द्रव्यसारूप्यात् रूपादौ सङ्ख्याप्रतीतिस्तत्र भ्रान्तेति तत्र नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * भ्रान्तिरिति * भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वत्वात्पृथिव्यादौ तत्र अभ्रान्तिरिति वाच्यम्न तन्निश्चयो मानाभावादिति परिहरति * पृथिवीति * इयं प्रतीतिर्न भ्रान्तिरबाध्यप्रतीतित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति मानं शङ्कते * तत्रेति * समस्समाधिरित्याह * तुल्यमिति * प्रत्यक्षबाधाभावेपि यौक्तिकबाधाद्भ्रान्तत्वं शङ्कते * गुणस्येति * स्ववृत्त्यनवस्थादिरूपबाधकमित्यर्थः। कुत इत्यत आह * निरिति * रूपादेर्गुणत्वस्यासिद्धेर्नानवस्थादीति परिहरति * नेति *

सामान्यवान् गुणः संयोगविभागयोरनपेक्षो न

कारणं गुण इति तल्लक्षणयोगाद्गुणत्वं रूपादेरिति शङ्कते।

१७ गुणलक्षणनिरासः।

सामान्यवान् गुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निश्चय- इति चेन्न। अगुण इति गुणलक्षणांशस्यासिद्धेः सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात्। भ्रान्तिरिति चेन्न। परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तित्वस्थापनम्। नच हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः दृष्टान्तस्यापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशतया गुणत्वेनासिद्धेः। सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्त्वेनानवस्थाप्रसङ्गान्निःसङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टान्तत्वं सम्भविष्यतीति चेन्न। पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात्। एवं पृथक्त्वस्यापि सङ्ख्यावत्त्वेति।

* सामान्येति * उत्तरत्रिकद्रव्यकर्मव्यावृत्त्यर्थानि विशेषणानि। गुणानिश्चयमन्तरेण तत्प्रतियोगिकस्यास्य गुणत्वस्य गुणशून्यत्वस्य लक्षणांशस्यासिद्धेर्विशेषणासिद्धिर्लक्षणस्यान्यथाऽन्योन्याश्रय इति परिहरति *नेति* असिद्धौ हेतुमाह* सङ्ख्येति * सङ्ख्यावत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वादगुण इति विशेषणसिद्धि-

१ प्रसङ्गापत्तिः। सङ्ख्यावत्त्वेति मू० पु० पा०।

रिति शङ्कते * भ्रान्तिरिति * परस्पराश्रयान्नैकस्यापि सिद्धिरिति तदेवोपपादयति*सङ्ख्येति* रूपादयो गुणाः सामान्यवत्वास्पर्शवत्वाक्रियत्वेसति बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्सङ्ख्यावदित्यनुमानतो रूपादेर्गुणत्वसिद्धेर्न परस्पराश्रय इत्यनवस्थाप्रसङ्गस्य बाधकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह *नचेति* कुत इत्यत आह *दृष्टान्तेति* एका सङ्ख्याऽनेका सङ्ख्येतिसङ्ख्यावत्वप्रतीत्या गुणत्वासिद्धौ साध्यवैकल्यात् दृष्टान्तस्येत्यर्थः । सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गाद्गुणेत्यादिलक्षणात् गुणत्वसिद्धौ सैव दृष्टान्तोभवतीति शङ्कते *सङ्ख्येति* पृथक्त्वगुणयोगित्वसम्भवात्तथापि साध्यशून्यं निदर्शनमिति परिहरति * नेति* तर्हि पृथक्त्कस्य पृथक्त्कान्तरयोगेऽनवस्थानाद्गुणत्वसिद्धौ पृथक्त्कमेव दृष्टान्त इत्यत आह * एवमिति * पृथक्त्कान्तरायोगित्वेपि द्विपृथक्त्कस्य पृथक्त्कामिति सङ्ख्यावत्वप्रतीतेः साध्यवैकल्यमित्यर्थः ।

गुणलक्षणान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे ।

१८ गुणस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

जातीतरानाश्रयोऽकर्म्मरूपो गुण इत्यपि न, जातिव्यापकत्वात् । जातिमात्राश्रय इत्येवार्थ इति चेन्न । अभावाश्रयतया सर्वाव्यापनात् । जातिमात्रभावाश्रयइति चेन्न। उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् । नोपाधीनामाश्रयो रूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी तावतैवानुमादिप्रवृत्तिरिति चेन्न। उपाधिसम्बन्धं प्रत्यप्याश्रयत्वस्य मन्त-

व्यत्वात् । अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तत्र न स्यात् । व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानभ्युपगमात् । तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावन्न जातिरूपं तदिदं रूपं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति, यद्यस्ति तदा नास्तीति विचित्रेण लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते च लगतीति प्रवह्लिकामनुकरोति ।

* जतीति * द्रव्यव्यावृत्त्यर्थं जातीतरानाश्रयत्वविशेषणं तस्य गुणाद्याश्रयत्वात् । तदन्याश्रयत्वनिषेधेऽर्थाद जातिमात्राश्रयत्वादिकर्मरूपासिद्धेः सामान्यादिव्यवच्छेदः । कर्मव्यवच्छेदार्थमकर्मेतिविशेषणम् । यथाश्रुतस्यातिव्याप्तिरित्याह *जातीति* जातीतरानाश्रयत्वादकर्मरूपत्वाच्च गुणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु जातेर्जातीतरानाश्रयत्वमसिद्धं समवायाश्रयत्वादितिचेन्नैवम् । समवायकटाक्षेण गुणस्यापि तदसिद्धिप्रसङ्गादिति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् जातिमात्राश्रयत्वं विवक्षितन्तदभावाच्च जातेर्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * जातीति * असम्भवेन तं दूषयति *नेति* गुणानां जात्याश्रयत्वेपि गुणाद्यनन्ताभावाधिकरणत्वेन मात्रार्थाभावादसिद्धिर्लक्षणस्येत्यर्थः । मात्रशब्देन जातिव्यतिरिक्तभावानाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वान्नासिद्धिरिति शङ्कते *जातीति* जातिव्यतिरिक्तलक्षणप्रमेयत्वादिभावोपाधीनां गुणा-

श्रयत्वादसिद्धिर्लक्षणस्येति परिहरति * नेति * उपाधिं प्रत्याश्रयत्वन्नास्ति रूपादेरिति शङ्कते *नेति* उपाध्यनाश्रयत्त्वे रूपादेरुपाधिभिः सम्बन्धो न स्यादित्यत आह * किन्त्विति * कार्योत्पादनशक्तेः कार्यगतत्वाभावेपि कार्यसम्बन्धवदनाश्रितोऽप्युपाधिस्तन्निष्ठताव्यवहारं स्वभावभेदादेव जनयतीत्यर्थः। कथं तर्हि लक्षणस्य केवलव्यतिरेक्यनुमानस्य पक्षधर्मतेत्यत आह *तावतेति* परिहरति *नेति* भावस्वरूपमेव सम्बन्धोऽन्य एव वा, उभयथापि सम्बन्धस्य रूपाद्याश्रयत्वमाश्रयणीयमन्यथा पक्षधर्म्मत्वाभावात्तद्गतवैधर्म्यांद्यसाधनत्वप्रसङ्गात्तन्निष्ठत्वे जातिमात्राश्रयत्वासिद्धिरित्यर्थः। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति *अन्यथेति* यदि किञ्चिद्भावरूपं गुणेषु नेष्यते तदाऽयं सामान्यगुणोऽयं च विशेषगुण इत्यनुमानस्य व्यधिकरणसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। व्याघातान्नैवमभ्युपेयमित्युपसंहरन् लक्षणस्याजातिरूपत्त्वं दर्शयति *तस्मादिति* व्याघातमेव दर्शयति *तदिति* अत्यर्थं विचित्रेण प्रकारेण त्वदीयमिदं लक्षणं प्रहेलिकाक्रीडामनुकरोतीति सम्बन्धः। जातिमात्रभावाश्रयोऽकर्मरूप इति लक्षणं यदि लक्ष्ये नास्ति तदा हेतोः पक्षधर्मत्वं यद्यस्ति तर्ह्यपक्षधर्मत्त्वं यथा बालोन्मत्तादि लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति विज्ञातं वैचित्र्यं तत्तुल्यमित्यर्थः। यद्वा लगेत्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति।

एवं गुणलक्षणानिरूपणेन रूपादेर्गुणत्वासिद्धि

मुक्त्वा द्रव्यलक्षणे दूषणान्तरमाह ।

१९ द्रव्यलक्षणे दूषणान्तरम् ।

अपि च गुणाश्रय इत्यत्र कश्चाश्रयार्थः ? समवायीति चेन्न । गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात् गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विश्रान्तत्वात् । गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितमिति चेन्न । यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव तद्याकारानुपपत्तेः । इहेति प्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न । इह शङ्खे पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतगुणाधिकरणत्वप्रसङ्गात् । भ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इति चेन्न । तदर्थासत्त्वानिरूपणव्यतिरेकेण तदप्रामाण्यस्य बोद्धुमशक्यत्वात् । न चाद्यापीहेति प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्यते । पीतत्वं प्रतियोगि तच्च क्वचित्सिद्धमेवेति चेन्न । तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः । तत्र न तस्य प्रमितत्वमिति चेन्न । तत्रेत्याधारत्वानिरूपणादिति ।

अपिचेति न कोपीत्याक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वा तन्निरुक्तिं शङ्कते * समवायीति* अतिव्यापकमिति दूषयति *नेति* प्रसङ्गमेव स्पष्टयति *गुणेति* सम्बन्धस्य ह्याश्रयत्वादित्यर्थः।गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायी विवक्षितो नच गुणत्वादौ गुणत्त्वस्य समवेतत्वमित्यतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते * गुण इति * यत्रेतिनिर्दिष्ट-

स्याधिकरणत्वस्याऽसिद्धतया तेनैव तन्निरूपणमयुक्त-मात्माश्रयादिति परिहरति *नेति* इहेत्येवंरूपायाः प्रतीतेर्यत्कर्मतया कारणं तदाश्रयपदार्थ इति शङ्कते * इहेति* प्रत्ययमात्रहेतुत्वमधिकरणत्वमुताभ्रान्तस्येति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* द्वितीयं शङ्कते *भ्रान्ति-रिति*भ्रान्तित्वमेवासिद्धमिति परिहरति *नेति*कि-मिहेतिपदार्थस्यासत्त्वप्रतियोगित्वमुत पीतत्वस्येति विकल्प्याद्यं दूषयति *नचेति* इह पीतिमा नास्तीति इह पदार्थावच्छिन्नं पीतत्वं निषेध्यतया निरूपणीयं त-दाश्रयार्थानिरूपणान्न शक्यनिरूपणमित्याशयः। पीत-त्वमात्रं प्रतियोगीति द्वितीयं शङ्कते * पीतत्वमि-ति * तथाप्यप्रमितप्रतियोगिकनिषेधानुपपत्तिरित्यत आह * तच्चेति * पीतत्वस्य येन रूपेण प्रमितत्वं तेनैव रूपेण प्रतियोगित्वमुताप्रमितरूपेणेति वि-कल्प्य प्रथममसम्भवेन दूषयति * नेति * द्वितीय-मुत्थापयति * तत्रेति * आधारपदार्थघटितरूपेण तस्याप्रमितत्वं वाच्यं तस्याद्याप्यसिद्धेरप्रसिद्धप्रति-योगिकनिषेधाऽनुपपत्तिरेवेति परिहरति * नेति *

अस्तु तर्हि समवायिकारणं द्रव्यमित्यत आह।

२० द्रव्यस्य लक्षणान्तरदूषणम्।

एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपि लक्षणं निरस्त-म्। कथं निर्णेतव्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रू-पादौ घटादौ च सङ्ख्यासमवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वा-त्। सङ्ख्यैव रूपादौ नास्तीति चेत् घटादौ कथमस्ति

प्रत्ययस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तमनुषञ्जनीयम् । द्रव्य एव सङ्ख्यास्वीकारे तत्सम्बन्धात् गुणेऽपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पनालाघवात् गुणे सङ्ख्याद्यस्वीकार इति चेत् विपरीतमेव कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते द्रव्यद्वारैव तत्र व्यवहारोपपत्तेः ।

* एतेनेति * आश्रयानिरूपणेन कार्यसमवायो यत्र तत्समवायीति तत्समवायित्वानिरुक्तेः इत्यर्थः। रूपादौ चास्य लक्षणस्य भावात द्रव्यत्वं प्रसज्यते इत्याह * कथमिति * कथं च तन्निर्णेतव्यमित्यत आह *रूपेति* एको घट इतिवदेकं रूपमितितदाधिकरणप्रत्ययस्य समवायित्वप्रयोजकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। एकं रूपमित्यादिप्रतीतिर्भ्रान्तीरूपादौ गुणाभावात् गुणादीनां निर्गुणत्वादिति शङ्कते *सङ्ख्येति* घटादौ यादृशी सङ्ख्याप्रतीतिस्तादृश्येव रूपादौ तत्प्रतीतिर्न वैलक्षण्यलेशोपीत्युक्तयुक्तिरनुसन्धेयेति परिहरति * घटेति * लाघवतर्कावष्टम्भेन शङ्कते * द्रव्य इति * द्रव्यस्य तावत्सङ्ख्याधिकरणत्वमुभयानुमतं तदेकार्थसमवायादेव गुणादौ सङ्ख्याव्यवहारोपपत्तौ न सङ्ख्यान्तरमूरीकार्यं गौरवादित्यर्थः। गुण एव सङ्ख्यास्वीकारो द्रव्ये पुनः तत्समवायिनिबन्धन एव सङ्ख्याप्रत्यय इति विपरीतं किं न स्यादिति परिहरति * नेति * रूपादौ सङ्ख्याप्रतीतौ सत्यामपि

लाघवतर्कतस्तन्निराकरणे सत्ताद्यपलापोपि स्याद्विशेषादित्याह * सत्तेति * आदिपदेन समवायसङ्ग्रहः। गुणः सन् कर्म सदिति सदनुगतव्यवहारस्तत्प्रयोजनमित्यत आह * द्रव्येति * द्रव्य एव सत्तादिस्वीकारे तदेकार्थसमवायाद् गुणादौ तद्व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः।

इति द्रव्यगुणयोर्लक्षणखण्डनम्।

एवं द्रव्यादिलक्षणं खण्डयित्वा सामान्यलक्षणखण्डनमारभते।

२१ सामान्यलक्षणखण्डनारम्भः।

ननु सामान्यार्थ एव कः? तथाहि—अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमिति न लक्षणं सामग्र्या सर्वकार्योत्पत्तेः तया तदेकदेशान्तरैश्च व्यभिचारात्। असाधारणविशेषणादनन्यजातीयप्रयोजकत्वञ्च तदिति चेन्न। स्वसामग्र्यामपि प्रसङ्गतादवस्थात्। भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजकत्वाच्च। एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमिति चेन्न। स्वसामग्र्यामप्यस्याः प्रमाणत्वात्। एतदेकप्रमाणकत्वमिति चेन्न। अर्थक्रियाभेदादेरपि तत्र प्रमाणत्वात्। एतत्प्रतिपत्तिप्रमापकत्वमिति चेन्न। तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात्। तदवच्छिन्नप्रमांशप्रमापकत्वमिति चेन्न। तदसिद्ध्यैवासिद्धेः। इयं प्रतीतिर्येन विना नोपपद्यते

तत्सामान्यमिति चेन्न। कारकान्तराणामपि तथात्त्वादिति।

नन्विति क इत्याक्षेपे। सामान्यलक्षणमनूद्य दूषयति *तथाहीति* घटादिकारणविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयम्। कारणशब्दोऽत्र हेतुवाचक उत प्रमाणवचन इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *सामग्र्या इति* अनुवृत्तप्रत्ययस्य जनकं सामान्यमित्युक्तं स्यादेवं च विषयमात्रात्तदनुत्पत्तेः सामग्रीतश्च तदुत्पत्तेस्तस्यास्तदेकदेशेषु चक्षुरादिषु चातिव्याप्तिरित्यर्थः। अनुवृत्तप्रत्ययस्यासाधारणं कारणं सामान्यन्नचैवमतिव्याप्तिः सामग्र्यादेः सर्वकार्यसाधारणत्वादिति शङ्कते *असाधारणेति* असाधारणत्वमेव विवेचयति *अनन्येति* अनुवृत्तप्रत्ययमात्रजनकमित्यर्थः। अनुवृत्तप्रत्ययसामग्र्यास्तदेकदेशानां च कार्यान्तराजनकत्वादसाधारण्यादुक्तप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति मन्वानः परिहरति *नेति* नन्वसाधारणगिराऽनुवृत्तप्रत्ययस्य कर्मतया जनकं विवक्षितमिति न सामग्र्यादावतिव्याप्तिरिति। मैवम्। अतीन्द्रियगुरुत्वादिसामान्ये तदव्यापनात्। ज्ञानस्यापि कर्मजत्वे प्रत्यक्षत्वापातात्। तदपि योगिप्रत्यक्षमितिचेन्न। तस्यैव विगानात्, योगीन्द्रियन्न गुरुत्वादिविषयमिन्द्रियत्वादस्मदादीन्द्रियवदिति प्रयोगविरोधाच्च। नचादृष्टादि कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात् घटवदिति सप्रतिसाधनता कस्यचिच्छब्देनास्मदाद्यन्यतमविवक्षायां बाधादस्मदादिविलक्षणाविवक्षायामप्रसिद्धविशेषणत्वात्साध्यवैकल्याच्च दृष्टान्तस्य, नचा-

न्यः साधारणः प्रामाणिकोस्तीत्यलम् । एवमतिव्याप्तिमुक्त्वाऽसम्भावि चेदं लक्षणमित्याह *भेदेति* गोत्वात् महिषादिर्न भवतीति भेदप्रत्यये तदभिधाने च सामान्यस्य प्रयोजकत्वान्नानुवृत्तप्रत्यय एवासाधारण्यमित्यर्थः । कारणशब्दः प्रमाणवचन इति द्वितीयं शङ्कते * एतदिति* एषा प्रतिपत्तिः प्रमाणं यत्र तत्त्वमिति तत्समासः । यद्यपि सामग्री कारणं तथापि न तस्यामनुवृत्तप्रत्ययः प्रमाणमिति तद्व्यवच्छेदः । एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमात्रं लक्षणमुतैतदेकप्रमाणत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* सामग्र्यनुमापकत्वात् तत्राप्यस्याः प्रतिपत्तेः प्रमाणत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । एषा प्रतिपत्तिरेकैव प्रमाणं यत्र तत्त्वमिति द्वितीयं शङ्कते *एतदिति* सामग्र्या नानाकारणमेलनापररूपाया न तदेकप्रमाणत्वं चक्षुरादेरूपादिज्ञानानुमेयत्वादालोकादेः प्रत्यक्षत्वादिति तद्व्युदास इत्यभिसन्धिः । स्मारकतया तावदर्थक्रियाविशेषोपि मानं ब्राह्मणत्वजातौ विशिष्टमातापितृजत्वज्ञानमतो ऽनुवृत्तप्रत्ययैकप्रमाणत्वमसिद्धमित्याह * नेति * कारणशब्दस्यार्थान्तरं शङ्कते * एतदिति * एषा प्रतिपत्तिः प्रमा यस्मिन् तत्वं सामान्यं नच सामग्र्यामेषा प्रमा तदनुमापकत्वेन प्रमाणत्वादितितन्निवृत्तिः । अतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * नहि निष्कृष्टं सामान्यं प्रतीय इति व्यक्तिविशिष्टेऽनुवृत्तप्रतीतिः प्रमा भवतीति विशेषमवगाहितवतीति तस्यापि सामान्यरूपता स्यादित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते *तदिति*

तत्र विषयेंऽशद्वयमस्ति व्यक्त्यंशः सामान्यांशश्चेति त- त्र विषयतया सामान्यांशेनावच्छिन्नः प्रमांशः प्रमा यस्मिन् तत्वं विवक्षितन्नचासौ व्यक्त्यंशे, तदव- च्छिन्नप्रमांशस्यैव तत्र प्रमात्त्वादिति नातिव्याप्ति- रित्याशयः । सामान्यज्ञाने तदवच्छिन्नप्रमांशज्ञा- नन्तज्ज्ञाने च तद्विषयसामान्यज्ञानमितीतरेतराश्रय इति परिहरति * नेति * सामान्यासिद्धयैव त- द्विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । लक्षणान्तरं शङ्कते *इयमिति* अनुगतप्रतीतिर्येन विना नोपपद्यते तत्सा- मान्यमित्यर्थः। नोत्पद्यत इत्यपपाठः पुनरुक्तत्वात्। नोप- पद्यत इत्यत्राप्यसत्ता नानुपपत्तिस्तथाच तदभावे तद- भाव इति व्याप्यत्वाभिधानात्तस्य च तत्प्रमाणकत्वेन पुनरुक्तत्वात्तस्मादुपपत्तिः ज्ञानं विषयनिरूप्यत्वात् ज्ञानस्येत्येवार्थः । अनुवृत्तप्रत्ययज्ञापकमनःसंयोगा- दावतिव्याप्तिरिति परिहरति * नेति *

लक्षणान्तरं दूषयति ।

२२ सामान्यस्य लक्षणान्तरदूषणम् ।

अनुवृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणम्। किमिदमनुवृत्तत्वं नाम ? । अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न । अवयविना संयोगा- दिभिश्च व्यभिचारात् । नित्यत्वे सतीति चेन्न। समवायेन व्यभिचारात्। अत एव न बहुवृत्तित्वमित्यपि । अस- म्बन्धत्वे सतीति चेन्न। अणुभिर्व्यभिचारादिति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न। विकल्पासहत्वात् ।

एतल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात् । नाद्यः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यमेव।

* अनुवृत्तेति * कुत इत्यपेक्षयामनुवृत्तपदार्थानिरुक्तेरित्याह *किमिति* न किमपीत्यर्थः। अनुवृत्तपदार्थं शङ्कते *अनेकेति* रूपादिव्यवच्छेदाय विशेषणम्। वृत्तिशब्देन संयोगः समवायो वा विवक्षित उभयथाऽप्यतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * अवयव्यवयवेषु समवेतः संयोगश्च सम्बन्धिनोरादिशब्देनानेकसंयुक्तशरीरादि गृह्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । नित्यमनेकवृत्ति सामान्यन्न च संयोगादिव्याप्तिस्तस्यानित्यत्वादिति शङ्कते *नित्येति* समवायस्य नित्यत्वादनेकाश्रितत्वाच्चातिव्याप्तिरित्याह *नेति* लक्षणान्तरेप्येतदतिदिशति * अत इति * समवायव्यापनादेवेत्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिं परिहर्तुमसम्बन्धत्वे सति नित्यमनेकवृत्ति सामान्यमिति शङ्कते * सम्बन्धेति* परमाणूनां संयोगवृत्त्यानित्यैस्त्ववतामनेकाश्रितत्वमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्याह * नेति * वृत्तिशब्देन समवायस्य विवक्षितत्वान्नित्यमनेकवृत्तीति लक्षणस्य न समवायेऽणवादौ वा व्यभिचार इति शङ्कते *नित्येति* विकल्पासहत्वादसिद्धमिदं लक्षणमित्याह * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति *एतदिति* किञ्चात इत्यत आह *नाद्य इति* स्वात्मनि वृत्तिविरोधं स्पष्टयति * विशिष्टेति * नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं हि लक्षणं तत्रापि चेन्नि-

१ वृत्त्यातपाद्यामिति सो० पु० पा०।

त्यत्वं वर्त्ततात्माश्रयोंऽशत इत्यर्थः।

अनित्यमिदं लक्षणमिति द्वितीयं दूषयति।

२३ द्वितीयविकल्पदूषणम्।

नापि द्वितीयः सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्। आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावायत्तस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवात्तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात्। तद्ग्राहिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य च मिथ्यात्वेऽविशेषात् सार्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः। एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात्। सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति। एकदा तत्सम्बन्धेनोपलक्षितस्याऽन्यदापि विद्यमानत्वात् तथात्वमिति चेन्न। तादृशोपलक्ष्यासम्भवात् व्यक्तीनां भेदादनित्यत्वानुपपत्तिरेवेति। एतेन नित्यत्वमन्यत्रापि प्रतिवचनीयमिति।

* नापीति * नित्यमनेकसमवेतरूपं विशिष्टलक्षणं तच्चेदनित्यं तर्हि विशेषणादिनाशात्तन्नाशो वक्तव्यः स्वप्रामित्युपलक्षितसत्तायोगित्वस्यानित्यत्वरूपत्वादेवं नित्यत्वस्य लक्षणान्तर्गतस्य नाशे व्यक्तमनित्यत्वं सामान्यस्य तद्धर्मस्यैव लक्षणत्त्वात्समवेतांशनाशेपि विशेष्यसामान्यनाशे तस्यानित्यत्वप्रसङ्गः समवायस्य नाशे तस्यानित्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः। अनेकेति विशेषणीभूततद्व्यक्तिनाशादऽपि सा-

मान्यस्य समवेतत्त्वनाशोपपत्तेर्न सामान्यादेरनित्यत्वप्रसक्तिरित्यत आह *आत्मेति* आत्मत्वतत्समवायतद्व्यक्तीनां नित्यत्वान्न व्यक्त्यनित्यत्वनिमित्तमपि तत्समवेतानित्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तथापि लक्षणानित्यत्वे किमायातमित्यत आह * तस्येति * सामान्यलक्षणानित्यत्वाभाव आत्मत्वादेरनित्यत्वव्यक्तिर्वेत्यर्थः । यद्यप्यात्मत्वसामान्यस्य तद्व्यक्तिषु समवेतत्वलक्षणग्राहिप्रत्ययः सदाकार एव जायते तथापि तस्य कदाचिन्मिथ्यात्वादनित्यत्वसिद्धिर्लक्षणस्येत्याशङ्क्याह * तदिति * यदि लक्षणमनित्यं तदा जातौ कदाचित्तल्लक्षणग्राहिप्रत्ययो मिथ्येति वाच्यम तच्च तन्न्यायेन सदैवासौ प्रत्ययो मिथ्येति न कदाचिल्लक्षणसिद्धिरित्यर्थः । यद्वात्मत्वसमवेतत्वानुसन्धानकालिकस्य लक्षणानित्यत्वप्रत्ययस्य मिथ्यात्वान्नात्मादेरनित्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह * तदिति * तदसत्तापत्तेर्लक्षणानित्यत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । घटत्वादेः समवेतत्वानुसन्धानकालिकस्य लक्षणानित्यत्वप्रत्ययस्य बाधकाभावेन प्रमाणत्वात् कथं सर्वथैव लक्षणानित्यत्वस्य मिथ्यात्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह *एकस्येति* अविशेषादिति * लक्षणस्य सर्वत्रैकरूप्यादेकत्र तदनित्यत्वप्रत्ययस्य सत्यत्वे सर्वत्र सत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं लक्षणानित्यत्वस्यामिथ्यात्वं नास्तीति प्रसज्यत इत्यर्थः । एकदा नित्यत्वसम्बन्धेनान्यदाप्यनित्यत्वं लक्षणस्य व्यवह्रियते नित्यत्वोपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वादिति समवेत-

त्वस्यानित्यत्वव्यवहारेऽपि नात्मत्वादेरनित्यत्वमर्थ इति शङ्कते * एकदेति * एकदा घटत्वादे यदि समवेतत्वानुसन्धानकाले तदनित्यत्वसम्बन्धेन तस्य समवेतत्वस्य लक्षितस्यान्यदात्मत्वादिसमवेतत्वानुसन्धानेऽपि समवायस्यैकतया विद्यमानत्वात्तथात्वमनित्यत्वेन व्यवह्रियमाणत्वमित्यर्थः। अनित्यासु घटादिव्यक्तिषु घटत्वादेः समवेतत्वं तावदनित्यं ततोऽन्यदेव नित्यासु व्यक्तिषु समवेतत्वमात्मत्वादेर्व्यक्तीनां भेदात्तद्विशिष्टसमवेतत्वस्यापि भिन्नत्वादकिञ्चिदपेक्षस्य समवेतत्वमात्रस्य चानुपलक्ष्यत्वादेकमनुगतं वाच्यं तत्सिद्धौ तस्यैव लक्षणत्वोपपत्तेर्व्यर्थं लक्षणान्तरकरणमिति परिहरति * नेति *

इति सामान्यखण्डनम्।

आगामिखण्डनं सामान्येन सङ्गमयति।

२४ विशेषलक्षणखण्डनारम्भः।

के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते। विशेषादय इति चेत् विशेषा एव के ऽभिधीयन्ते। तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्त्तन्त एव ये ते विशेषाइत्यलक्षणम्। आत्मत्वादिना व्यभिचारात् नित्यान्तरेऽसत्त्वाच्च न तत्सर्व्वत्र नित्ये वर्त्तते विशेषास्तु नैवं, वर्त्तन्तएवेति नियमादितिचेन्न। प्रतिविशेषमव्याप्त्याऽलक्षणत्वात्। यज्जातीय एवमिति लक्षणार्थ इति चेन्न। जातेरनङ्गीकारात्। जा-

तीयेत्यस्यापदत्त्वात् । उपाधिरेव तथा विवक्षित इति चेन्न । तस्येतरव्यावृत्तस्यावगतौ व्यर्थमिदं तदुपजीविलक्षणं अत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतरव्यावृत्तस्य वाऽनधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वत्वस्याप्रतीतेः ।

* के चेति * विशेषा इति * विशेषलक्षणमाशङ्क्य निरस्यति * तत्रेति * द्रव्येषु वर्तन्ते ये ते विशेषा इत्युक्ते सत्तासामान्ये समवाये च प्रसङ्गस्तदर्थमाह * द्रव्येष्वेवेति * तथापि गुणेषु क्रियायां च प्रसङ्गः तदर्थमाह * नित्येष्वेवेति * नित्येष्वेव वर्तन्ते ये ते विशेषा इत्युक्ते परमाणुत्वशब्दबुध्यादौ प्रसङ्गः तदर्थं वर्तत एवेति सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वमेवेति विवक्षितमतोणुत्वादिधर्मव्यवच्छेदः । यथाश्रुतं तावदतिव्यापकमितिहेतुमाह * आत्मेति * आत्माण्वादीनान्नित्यद्रव्यत्वात्तथैव वर्त्तमानत्वादेवात्मत्वाणुत्वादीनां विशेषत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वर्तत एवेति विशेषणेनेदं परिहृतमिति शङ्कते * नित्यान्तर इति * नित्यद्रव्यानिष्ठात्यन्ताभावमात्राप्रतियोगित्वमेवेति विवक्षितत्वाद्विशेषव्यक्तिषु नास्ति सर्वविशेषाणामेकैकद्रव्यवृत्तितया सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वाभावादित्यसम्भवेन परिहरति * नेति * सर्वनित्यद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजातीयत्वं विवक्षितमतो न प्रत्येकमभावेपि लक्षणासिद्धिः सर्वविशेषाणान्तज्जातीयत्वादिति शङ्कते * यदिति * जा-

तिशब्दो मुख्यार्थः उतानुगतधर्ममात्रवचन इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति*नेति* सामान्यादित्रयस्य निःसामान्यत्वस्वीकारात् जातीयेत्यस्यापदत्वादमुख्यार्थत्वादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *उपाधिरिति * जात्यभाव उपाधिरेवैकजातीयत्वव्यवहारप्रवर्त्तक इत्यर्थः। अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिजनकत्वलक्षणो य उपाधिरुच्यते स किन्द्रव्यादिभ्यो व्यावृत्तो विशेषमात्रनिष्ठतयाऽधिगत उत नेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *तस्येति* एकेनोपाधिना लक्षणप्रयोजनविशेषव्यवहारस्य सिद्धेर्व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः। इतरव्यावृततयाऽधिगतोद्वितीयं प्रत्याह *अत इति * उपाधिनिरूपणाधीनलक्षणासिद्धिरित्यर्थः। कुत इत्यत आह *इतरेति* तस्यद्रव्यादिसाधारण्येनोपाधिविशेषपदप्रवृत्तौ निमितत्वायोगान्नहि साधारणेन निमित्तेन नैमित्तिकमसाधारणं भवति ततो विशेषणासिद्धिरित्यर्थः।

इतरव्यावृत्ततयाऽधिगतोपाधिरेव विशेषलक्षणमस्त्विति शङ्कते।

२५ विशेषलक्षणनिरासः।

भवतु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न। तस्यानिरुक्तेः। यतोऽनित्यद्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधर्म्मयोगिनां स विशेष इति चेन्न। स्वरूपधर्म्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्। अन्यथा कार्य्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात् तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात् विशेषवत्

विशेषाऽसम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति।

भवत्विति उपाधेस्त्वयाऽप्यनिर्वचनात् कथं लक्षणं स्यादिति परिहरति * नेति * उपाधेर्निरुक्तिं पूर्ववादी शङ्कते * यत इति * समानलक्षणासु नित्यद्रव्यव्यक्तिषु व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वमुपाधिरित्यर्थः। विमता व्यक्तिधीर्व्यावर्तकधर्मग्रहणनिबन्धना व्यावृत्तबुद्धित्वादस्मदादिव्यावृत्तबुद्धिवदित्यनुमानं मानमित्युक्तं भवति तत्सिद्धसाधनदूषितमिति परिहरति * नेति * स्वरूपभेदात् सुखादिलक्षणवैधर्म्याद्वाऽर्थक्रियासामर्थ्यभेदाद्वा पृथक्त्वगुणाद्वा व्यावृत्तबुद्धिसम्भवात् स्वरूपभेदादीनां विशेषत्वप्रसङ्गान्नायमुपाधिरित्यर्थः। स्वरूपभेदादीनां व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वमेव नास्ति कुतोऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह * अन्यथेति * कार्यद्रव्यगुणादिपदार्थानामन्त्यविशेषानङ्गीकारात्तेषां व्यावृत्तबुद्धिः स्वरूपभेदादिनिबन्धनैव सा कुतः स्यादित्यर्थः। नित्यद्रव्येषु विशेषातिरिक्तवैधर्म्याभावाद्विशेषनिबन्धनैव व्यावृत्तबुद्धिस्तत्रेत्यत आह * तास्विति * विपक्षबाधकानुकूलतर्कविरहाच्चाप्रयोजकतेत्यभिप्रेत्याह * विशेषवदिति * यथा तव विशेषेषु विशेषान्तरमन्तरेणैव स्वरूपमात्रात् व्यावृत्तबुद्धिस्तथा नित्यद्रव्येष्वपि स्वरूपमात्रनिबन्धनतया व्यावृत्तबुद्ध्युपपत्तेर्लक्ष्यविशेषासिद्धिरित्यर्थः।

सर्वलक्षणसाधारणभङ्गान्तरमाह।

२६ विशेषस्य सर्वलक्षणसाधारणं दूषणम्।

अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदात्कथं तत्र

तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र । सम्बन्धो नियामकइति चेन्न । सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात् । अन्यथा त्वनियमात् । तदनिरुक्तेश्च ।

* अपि चेति * विशेषादिलक्षणन्ततो भिन्नमभिन्नं वा, यद्यभिन्नं तदा व्यवस्थापकत्वानुपपत्तिरात्माश्रयाद्भेदे च विशेषलक्षणेन विशेष एव व्यवहारः क्रियते न द्रव्यादौ द्रव्यलक्षणेनापि द्रव्य एव व्यवहारो नान्यत्रेति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः । विशेषलक्षणस्य विशेषेण द्रव्यादिभिश्च भिन्नत्वे विशेषाभावेऽपि विशेषेणैव सम्बन्धात्तद्व्यवहारस्यैव कारणत्वमिति शङ्कते * सम्बन्ध इति * सम्बन्धोपि विशेषव्यवहारं नियमयन् विशेषसम्बद्धो नियमयत्यसम्बद्धो वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नेति* द्वितीयं प्रत्याह *अन्यथेति* तदसम्बद्धत्वतद्भिन्नत्वयोर विशेषान्नियामकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । सम्बन्धखण्डनं प्रस्तौति * तदिति * तदनिरुक्तेः–सम्बन्धानिरुक्तेरित्यर्थः ।

इति विशेषखण्डनम् ।

तदनिरुक्तिमेव व्यनक्ति ।

२७ सम्बन्धखण्डनम् ।

तथाहि कः सम्बन्धशब्दार्थः ? समवायादय इति चेत् ।

सत्यं किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्य्यं प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनाऽन्येन वा । आद्येऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः अस्ति चासावीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादिप्रत्यक्षं नित्यप्राप्तिः समवाय इत्यादि । नद्वितीयः तस्यैकस्यासम्भवात् ।

* तथाहीति * सम्बन्धशब्दार्थं शङ्कते * समवायादीति * सम्बन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृच्छाम इत्याह * सत्यमिति * प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं प्रश्नस्वरूपं दर्शयति * प्रतीति * स्वं स्वं प्रति व्यावृत्तं संयोगत्वसमवायत्वादि तेन सम्बन्धशब्दवाच्यत्वं संयोगादेरुतान्येनानुगतेनेत्यर्थः । प्रथममाक्षिपति *आद्य इति*संयोगत्वादेर्व्यावृत्तस्य प्रत्येकं मिलितस्य वाऽनुगतव्यवहारहेतुत्वानुपपत्तेर्व्यवहारानुगतिर्नस्यादित्यर्थः । माभूत्तर्ह्यनुगतिर्व्यवहारस्येत्यत आह *अस्तीति*षोढा सन्निकर्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षं नित्यसन्निकर्षः समवाय इत्यादौ सर्वत्र विद्यत इत्यर्थः । द्वितीयमपवदति * नेति * संयोगादौ सर्वत्रानुगतैकरूपासम्भवादित्यर्थः ।

संयोगसमवाययोरतिप्रसक्तिनिवारकत्वं साधारणं रूपमिति शङ्कते ।

२८ नियामकत्वस्य सम्बन्धत्वखण्डनम् ।

नियामकत्वं तदिति चेन्न । स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारात् । तथाविधः सोऽपि सम्बन्ध एव-

ति चेन्न । त्वया सर्वस्वभावनियन्तृताया अवश्याभ्युपगन्तव्यत्त्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाददधिकांशासामर्थ्यापत्तेः । नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गेन नियामकत्त्वबाचोयुक्त्यनुपपत्तेः अतिप्रसक्तत्त्वेच तस्यैव नियामकत्त्वाददतिप्रसक्तेन नियमायोगात् भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्त्वापत्तेः एवमन्येनापि जन्यनियमे, अन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणानियतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्य्यात् ।

* नियामकत्त्वमिति * अन्यत्र सद्व्यवहारनियामकसत्तायाः स्वात्मनि सद्व्यवहारः स्वभावादित्यङ्गीकारादतिव्याप्तिरिति दूषयति *नेति* नियामकस्वभावोऽपि सम्बन्ध एव ततो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * तथाविध इति * परिहरति * नेति * स्वभावादेवैवमितिवदता त्वया सर्वभावस्वभावानां नियन्तृत्वमेष्टव्यं स्वभावत्वाविशेषादेवञ्च नियन्तृत्वं नियम्यापेक्षमिति तदपेक्षायां न स्वयमेव नियम्यन्तथाच स्वनियतिक्रियां प्रति स्वस्य नियामकत्वेन प्राक्सत्वं वाच्यं तच्च नियामकनिरुक्तिलभ्यं तथाच नियम्यनिरुक्तिलभ्यं नियतोत्तरसत्वमशक्यदर्शनं स्वयमेव स्वापेक्षया पूर्वमुत्तरं चेति व्याघातान्न चान्यस्य नियम्यत्वं नियमनमूलसम्बन्धस्याद्याप्यनिरुक्तेरित्यर्थः । नियम्यनियामकयोरभेदपक्षेऽनतिप्रसक्तं नियम्यतेऽतिप्रसक्तं चेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *नि-

थम्यस्येति* अतिप्रसक्तिनिषेधकत्वं नियामकत्वं तदेव निषिद्धे कः प्रतिषेध इति न्यायेनानतिप्रसक्तनियामकत्वमनुपपन्नमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति *अतीति* नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेरित्यनुषङ्गः। तत्र हेतुमाह *अतीति* स्वयमनतिप्रसक्तोऽन्यातिप्रसक्तिं वारयति स्वयमव्यवस्थितस्य कथं व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः। नियम्याकारस्य कार्यत्वात्तदभिन्नश्चेन्नियामकः सोऽपि कार्य इत्युक्तं स्यादेवंच स उत्पद्य नियमयति उतानुत्पद्येति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *भूत्वेति* भूत्वा नियमनपक्षे नियामकोत्पत्तेः प्राङ्नियम्यरूपमनियतमेव स्यादनियतनियामकत्वे घटमपि पटीकुर्यादित्यर्थः । नियम्यान्नियामकस्य भिन्नत्वान्नायं दोष इत्यत आह *एवमिति* अन्यदपि नियामकं स्वानियमनात्प्राग्घटादिरूपेणानियतं तथा नियमयति किंवा नियतमाद्ये पटमपि घटीकुर्यान्नियतानियमनस्य वैधर्थ्यात् द्वितीयोपि नानवद्य इत्यर्थः ।

कार्यं तु घटाद्यात्मना सदा नियतमेव तस्य तु कालविशेषसम्बन्धोऽनियतस्तस्मिन्नियामकस्य व्यापारो न घटादित्व इति शङ्कते ।

२९ कारणस्य कालयोगं प्रतिनियामकत्वमितिशङ्कानिरासः ।

न घटादित्वे नियन्तृत्वमन्यस्य किन्तु घटादेः कालविशेषयोग इति चेन्न । यदि नासौ घटादिकालविशेषयोगिता नियतमिष्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि तथा कुर्यात् । तस्मात्—

यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियतं परः ।
तत्स्यादतिप्रसक्तत्वमन्यथा चानियन्तृतेति ॥४॥

* नेति * तत्रापि वाच्यमसौ कालविशेषयोगो-नियतोऽनियतो वेति, न प्रथमो वैयर्थ्यात् द्वितीये चातिप्रसक्तिरिति दूषयति * नेति * अनियताऽसौ कालविशेषयोगिता यदीष्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि घटादिगतं कुर्यादविशेषादित्यर्थः। उक्तार्थे श्लोकं रचयति * तस्मादिति * परोऽन्यो हेतुरसत्कार्यं कालानियतं नसत्कालनियतं च कुर्याद्यदि तर्हि स्यादतिप्रसक्तत्वं पटमपि घटं कुर्यात्पटकालयोगिनमपि घटं कुर्यादन्यथा कार्यस्य पूर्वमेव सत्वे कालनियतत्वे च कारणस्यानियामकत्वं तस्मात्कारणाधीनः कार्यलाभ इत्ययुक्तमित्यर्थः ।

खण्डनान्तरमाह ।

३० खण्डनान्तरम् ।

कार्य्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यानियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः किन्नस्यादित्यत्रिनिगम्यत्वापत्तिः ।

प्राचोत्तरस्य नियमे प्राच एव न तेन किम् ।
अनाद्यनन्तयोर्नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोरिति ॥५॥

भूत्वा च करणे व्याघातात् । सम्बन्धिनश्चाधारत्वात् सम्बन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुप-

पत्तेः । नहि सुशिक्षितोऽपि नटबटुः स्वस्कन्धमारुह्य नृत्यति । नाप्यन्यस्यासौ सम्बन्धस्त्वयैव तथाऽनभ्युपगमात् । स्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववादः तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः सम्बन्धी सङ्गच्छते ।

कार्येति कार्यकारणयोरेककालत्वे नियतप्राक्सत्त्वलक्षणकारणत्वायोगात्कालभेदोऽभ्युपेयस्तथाच पूर्वः पूर्व एव उत्तरोत्तरस्य नियामक इति कस्मादुत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वस्य नियम्यत्वमेव स्याद्भिन्नकालत्वाविशेषात्प्रमाणाभावस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यनिश्चयादसिद्धिरित्यर्थः। उक्तमर्थं श्लोकेनाह*प्राचेति*प्राचा पूर्वेण कारणेनोत्तरस्य नियमः क्रियते चेदुत्तरेण कार्येण च कारणस्यैव नियम इति कुतो नाभ्युपेयं कालभेदेपि यद्यदपेक्षया पूर्वभावि तत्तस्य नियामकमित्यत आह *अनादीति* कार्यकारणप्रवाहयोराद्यन्तरहितत्वेन कालभेदाभावेन पूर्वोत्तरत्वेनापि नियम्यनियामकभावे निश्चायकानुपपत्तिरित्यर्थः । अनुत्पद्य नियामकत्वपक्षं दूषयति * अभूत्वेति * क्रियां प्रति कारणत्वेन सत्वाङ्गीकारादभूत्वेत्युक्तत्वेनासत्वाङ्गीकारादेकस्मिन् धर्मिणि सत्वासत्वसमुच्चयाद्व्याघात इत्यर्थः । स्वभाव एव सर्वं इति पक्षे सम्बन्धि स्वयमेव उतान्यादिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *सम्बन्धीति* सम्बन्धाश्रयः सम्बन्धीत्येतदस्तु सम्बन्धोपि तादृग्रूप एव किं नेत्यत आह * सम्बन्धेति * सम्बन्धिसम्बन्धयोराधाराधेयभावेपि तयोरेकत्वं किं न स्यादित्यत आह *तस्येति*आश्रयाश्र-

यिभावस्य भेदगर्भत्वादन्यथा स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *नहीति* अन्यदेव सम्बन्धीति द्वितीयमपवदति *नापीति* कुत इत्यत आह *त्वयेति* अनभ्युपगममेव दर्शयितुं स्वभाववादस्वरूपं दर्शयति *स्वेति* स्वभाववादस्य स्वव्यतिरिक्तकारणनैरपेक्ष्यस्य कारणमात्रनैरपेक्ष्यस्य वा स्वीकारान्न सम्बन्धि कारणान्तरमस्तीत्यर्थः। किं च स्वभावः स्वनियामकतया सम्बन्धश्चेत्यतः परस्य नियमनासम्भवात् स्वनियमनेनैव सर्वस्योपक्षयात्कथं पर इति सम्बन्धी घटेतातोऽस्यानेन सम्बन्ध इति व्यवहारोऽपि तव न स्यात्स्वभाववादिन इत्याह *तत्रेति*

खण्डनान्तरं दर्शयितुं स्थलशुद्धिं विधत्ते।

३१ सम्बन्धत्वस्य भावरूपत्वेऽभावरूपत्वेचानुपपत्तिः।

यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेऽपि स्वीकार्यं, नच समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्कस्य सम्भवति। नचोपाधिभावात् स्यात्। संयोगसमवायासम्भवात्। स्वभावसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात्। नचासावभावोऽपि प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्। सप्तपदार्थीपरिसमाप्तञ्च जगत् परस्परविरोधेन तल्लक्षणव्यवस्थापनादिति। यदपि नियम्यात् भिन्नं नियामकं तदपि कथं तदेव नियमयति नान्यदिति। तदाधारत्वादितिचेत्।

*यचेति * सम्बन्धत्वाधिकरणस्यैव सम्बन्धत्वात् समवायस्य सम्बन्धत्वासिद्धये तदधिकरणत्वं स्वीकार्य-मितिभावः । स्वीक्रियतां तर्हि समवायेपि तदित्याशङ्क्य तद्भावरूपमभावरूपं वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नचेति * भावरूपस्य तस्य द्रव्याद्यनन्तर्भावे पदार्थातिरेकः अन्तर्भावे समवायवृत्तित्वानुपपत्तिः । समवायस्य स्वयं द्रव्याश्रितत्वेन द्रव्यादेस्तदाश्रयत्वाभावादित्यर्थः। नित्यः सम्बन्धः समवाय इति लक्षणोपाधिवत्सम्बन्धिपारतन्त्र्यं नामोपाधिःसम्बन्धत्वं समवायेपि सम्भवति उपाधिर्धर्म्मएव द्रव्यादिभ्योनार्थान्तरामित्याशङ्क्याह * न चेति * कुत इत्यत आह *तादिति* असम्बद्धस्योपाधित्वेऽतिप्रसङ्गादुपाधिसम्बन्धः समवायेऽपि वाच्यो नच संयोगः सम्भवति द्रव्यमात्रवृत्तित्वात्तस्य नापि समवाय एव स्ववृत्तित्वापाताद्भेदेऽनवस्थानादित्यर्थः । संयोगादिसम्बन्धाभावेपि समवायस्य स्वभाव एव सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह * स्वेति * सम्बन्धत्वमभावरूपं इति द्वितीयमाक्षिपति * नचेति * हेतुमाह * प्रतीति * सम्बन्धत्वस्याभावत्वे तत्प्रतियोगी धर्म्मी च भावरूपो वक्तव्यः । नच द्रव्यादिपञ्चकप्रतियोगिकाभावः सम्बन्धत्वं, भूतलादौ तदभावेपि सम्बन्धत्वव्यवहाराभावादतः प्रतिषेधमर्हतीति प्रतिषेध्यो धर्मी तस्य प्रतियोगिनश्चानिरूपणादित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्रव्यादिपदार्थषट्कात् व्यतिरिक्तमेव सम्बन्धत्वं तथाभावाच्च को दोष इत्यत आह * सप्तेति *

भावपदार्थाः षडेकोऽभाव इति सप्तपदार्थात्मकं जगत्त्वयोपगम्यत इत्यर्थः । तदेव कुत इत्यत आह * परस्परेति * परस्परविरुद्धयोरेकनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यन्यायेनेत्यर्थः । पूर्वं सम्बन्धो नियामक इति शङ्किते सम्बन्धत्वं दुर्निरूपमित्युक्तं भवतु वा संबन्धत्वं सुनिरूपं तथाऽपि नियम्यात् लक्षणात् भिन्नं कथं नियामकं स्यादित्याह * यदीति * नियम्यादन्यस्माच्च भेदाविशेषेपि तदाधारः सम्बन्धः तदेव नियमयति नान्यदिति शङ्कते * तदिति *

इति सम्बन्धखण्डनम् ।

किमिदमाधारत्वं यत्रेति प्रत्ययविषयत्वमुत, इहेतिप्रत्ययविषयत्वमुत, समवायित्वमिति विकल्पयन्नाह।

३२ आधारत्वखण्डनम् ।

कः पुनराधारार्थः । यत्र स्थीयते तदिति चेन्न । यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् । इहेति प्रत्ययविषय इति चेन्न । ततेति प्रत्ययविषयस्यानाधारत्वप्रसङ्गात् । किञ्च प्रत्ययविशेषावगमो विषयविशेषावगमात् । विषयविशेषावगमश्च प्रत्ययविशेषावगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः । समवायीति चेत् । शशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमित्याद्यव्याप्तेः । गौणस्तत्र प्रयोग इति चेत् । नैतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमत्रशिष्यते भवतः । ओमितिचेत् । अथ विपरीतमेव कुतो न-

स्यात् । शशे विषाणं नास्तीति च यदि विशेषाणाभावा-धिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि शशोऽधिकरणं स्यात् । भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यव-सायित्वेनाभ्युपगमात् ।

* क इति * प्रथमकल्पं शङ्कते * यत्रेति * स-प्तमीप्रयोगात्सप्तम्या आधारार्थत्वादाधारस्याव्याप्य-निरूपणादसिद्धिर्लक्षणस्येति परिहरति * नेति * द्वितीयं शङ्कते *इहेति* यत्र घटे शौक्ल्यमित्यत्र घट-स्यानाधारत्वप्रसङ्ग इहेति प्रत्ययाविषयत्वादिति प-रिहरति * नेति * विषयेणाधारेण प्रत्ययनिरूपणा-त्प्रत्ययेन च विषयनिरूपणादन्योन्याश्रय इत्याह * किञ्चेति* तृतीयं शङ्कते *समेति* अव्याप्त्या दूषयति * नेति * कुण्डबदरयोः संयोगादभावस्य धर्मिवि-शेषणत्वात्समवायाभावात्समवायिलक्षणन्तदधिक-रणेऽव्याप्तमित्यर्थः । शशादौ सप्तम्यन्तशब्दस्य गौ-णत्वेनालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति शङ्कते * गौण इति * आधारप्रत्ययस्य तदालम्बनस्य यथार्थत्वे तत्प्रयोगस्य गौणत्वायोगात्प्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वं वक्तव्यं तदपि नोक्तमिति न्यूनत्वमिति परिहरति * नेति * प्र-त्ययोपि भ्रान्त एवेति शङ्कते *ओमिति* शशादावा-धारप्रत्ययः प्रमा तत्प्रयोगश्च मुख्य एव पटे शौक्ल्यमि-त्यादौ तत्प्रत्ययो भ्रान्तस्तत्प्रयोगोपि गौण इति वि-परीतं किं न स्यान्न्यायसाम्यादिति परिहरति * अथेति * अथशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । शृङ्गाभावं

प्रत्यधिकरणत्वं शशस्यावास्तवं चेत् शृङ्गाधिकरणत्वं तर्हि वस्तु स्याद्भावाभावयोरेकतरविरहे अन्यतरस्वीकारनियमादिति दूषणान्तरमाह * शश इति *

द्विविधं प्रतिबन्धकत्वं कार्योत्पादविरोधित्वं पतननिवारकत्वं चेति तत्र यत्पतनप्रतिबन्धकत्वं तदधिकरणत्वमिति शङ्कते ।

३३ आधारत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

पतनप्रतिबन्धकमधिकरणमिति चेन्न । अवयविनं गुणादिकञ्च प्रति तदभावात् । अव्यवहिताधःस्थितमिति चेन्न । गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधःस्थितत्वे प्रमाणाभावात् । अविशेषेण वाऽवयविगुणादीनामवयवाधारत्वप्रसङ्गात् । ऊर्द्धस्थितस्य संयोगिनः संयोगं प्रति च तदभावात् । सूत्रालम्बितद्रव्यादौ बहुलं व्यभिचारात् ।

* पतनेति * घटादयोऽवयविन आरम्भकावयवाश्रितास्तथापि पतमाना दृश्यन्तेऽतः सहैव पततामवयवानां तदाश्रयत्वं न स्याद्गुणकर्मादीनां पतनक्रियाभावादेव तत्प्रतिबन्धकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति गुणाद्याश्रयत्वं द्रव्यस्य न स्यादिति दूषयति * नेति * प्रकारान्तरेणाधिकरणलक्षणं शङ्कते *अव्यवहितेति* घटरूपादीनां भूतलाधिकरणत्वं निवारयत्यव्यवहितेति। उपरिस्थितपटाद्याश्रयत्वमधोविशेषणान्निवारयति।गुणापेक्षया गुणवतो द्रव्यस्य गुणत्वकर्मत्वापेक्षया गुणादेश्चाधः स्थितत्वे प्रमाणाभावः प्रत्युत सहप्रवृत्तित्वात्

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमाग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकम् " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) ३

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम्। सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषं) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) ११

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । } ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्या० २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ९

(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । २

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य–कृता । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्त मालिक
चौखम्बासंस्कृत पुस्तकालय
बनारस सिटी ।

November. *1909.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 143.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH THE COMMENTARY

'khandanaphakkikâvibhajana'(vidyâsâgari)ofÂnandapurna

WIHE EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Sankara Misra and Raghunâtha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRAVIDA,
Professor of Vedânta The Gaurishankara
Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES:
AGENTS: OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor
AT THE VIDYÂ-VILÂS PRESS.
BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१४३

गुणादेः सहवृत्तिरेवातो द्रव्यादेर्गुणाद्यधिकरणत्वं न स्यादिति दूषयति * नेति * न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्तिरपीत्याह *अविशेषेणेति* अवयविघटाश्रया ये गुणादयस्तान्प्रत्यवयविवदवयवस्याव्यवहिताधःस्थितत्वादधिकरणत्वप्रसङ्गः । नचावयविव्यवहिता इति वाच्यम् । तस्योपरिभावे नीरूपत्वप्रङ्गादित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह *ऊर्ध्वेति* घटभूतलयोः संयोगे घटस्यानाधारत्वप्रसङ्गस्तस्याधःस्थित्यभावादित्यर्थः । यस्मिन्दण्डादौ द्रव्यं सूत्रेणालम्बते तदालम्बितद्रव्याद्यपि सूत्रादेरूर्द्धत्वात्तदधिकरणं न स्यादिति लक्ष्यव्यभिचारो लक्षणस्य दृश्यत इत्याह * सूत्रेति *

यद्युदीरितरीत्याऽधिकरणपदार्थ एको न लभ्यते तर्ह्यन्य एवास्तु यथैकस्यैवाक्षशब्दस्य विभीतकविदेवनेन्द्रियाण्यनेके ऽर्थास्तद्वदिति शङ्कते ।

३४ अधिकरणशब्दस्य नानार्थत्वेऽपि दोषः ।

यद्येकोऽधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्यक्षशब्दार्थवद्भिन्न एवास्त्विति चेत् । आश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात् । सोऽपि स्वीकार्य्य इति चेन्न । असिद्ध्यादित्रिधापरिगणनस्य व्यवहारतोऽन्यथाभावप्रसङ्गात् । क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं समवायञ्च हेतुं प्रति तदसम्भवात् । एकस्य च तेषामुपसङ्ग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

* यदीति * आश्रयासिद्धेरधिकरणासिद्धेश्चैकत्वेनेष्टाया भेदप्रसङ्गो विशेषणाश्रयपदार्थभेदाद्वि-

शेषणभेदे च दण्डिकुण्डल्यादिविशिष्टभेददर्शनादिति परिहरति * नेति * इष्ट एवायं प्रसङ्गोऽत्वादिवदधिकरणासिध्यादेर्भेदस्वीकारादिति शङ्कते *सोऽपीति* असिद्धो द्वादशविध इत्यसिद्धभेदपरिगणनप्रकारो न्यायशास्त्रसिद्धान्तस्तद्व्यवहाराऽन्यथाभावप्रसङ्गादिति दूषयति * नेति * विधा—प्रकारः। सिध्यभावरूपाया असिद्धेः प्रतियोगिभेदेन भेदं दर्शयितुमधिकरणभेदमाह * क्वचिदिति * विमतं द्रव्यं गुणाश्रयत्वादित्यत्र हेतुं प्रति समवायित्वमाश्रयत्वं शब्दो नित्यः अकृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वाभावं प्रति पृथिव्यबादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वसमवायित्त्वादित्यत्र समवायहेतुं प्रति चाश्रयत्वं समवायित्त्वं न सम्भवति अभावसमवाययोः समवायाभावादतो विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध आश्रयार्थस्तत्रेत्यर्थः। सर्वएते भावाः केन चिदुपाधिनैकीकृत्य परिगण्यन्ते तदानुगुण्येन व्यवहार इत्याशङ्क्य न तेष्वनुगतोपसङ्ग्रहकाऽदर्शनादित्याह * एकस्य चेति *

आश्रयार्थभेदेनासिद्धिभेदः स्यादिति यदुक्तं तदस्त्वेवेति शङ्कते।

३५ अधिकरणशब्दस्य नानार्थत्व इष्टापत्ति निरासः।

बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिध्यादयोऽपि पृथक्पृथगेवबहवः असिद्धभेदपरिगणनग्रन्थोऽप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न। तथापीह कुण्डे बदरामित्यत्र क आधारार्थ इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं

सहैव कुण्डेन पतति बदरे तदसम्भवात् । नापि संयोगित्वं वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ इति चेन्न । तस्मिन् सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलीपटलादावधिकरणप्रतीत्यनुपपत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलीत्येव प्रतीत्याऽऽधारत्वप्रतीतौ व्यभिचारित्वेन प्रकृतेऽपि तथास्वीकाराऽनुपपत्तेः । न सार्वत्रिकोऽयमाधारार्थः किन्तु क्वाचित्को नानारूपाधारत्ववादिपक्ष इति चेन्न । भवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थत्वं तस्य त्वाधारार्थत्वं नोपपद्यतेऽनाधारप्रतीतिविषयेऽपि सत्त्वादित्युक्तेः। आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्वे सतीति चेन्न। करतलस्थिततूलराश्यादौ तदसम्भवात् अन्यस्य च वक्तुं तत्राधारार्थस्याशक्यत्वात् ।

* बहव इति * तर्हि सिद्धेयत्तापरिगणनग्रन्थो विरुध्यत इत्यत आह * असिद्धीति * अन्यथाकारमन्यथाकृत्वा। सति मुख्यार्थाविरोधेऽनुपचारग्रहणस्य न्याय्यत्वादिति हेतुमाह * बाधेति * अक्षादिशब्दानामनन्यथासिद्धशिष्टप्रयोगादगतिका गतिरनेकार्थताऽऽश्रीयते न तथाऽऽथशब्दस्यानेकार्थत्वे किञ्चिन्मानमस्ति येन शक्तिगौरवमङ्गीकृत्यापि बह्वर्थत्वं स्वीकार्यमिति परिहरति * नेति * किञ्च यद्यनेकार्थत्वं तर्ह्येकं प्रसिद्धलौकिकोदाहरणं किं चित् लक्षणेन योजयित्वाऽन्यदप्येवमिति ; वाच्यमन्यथै-

कासिद्ध्याऽनेकार्थत्वासिद्धेरित्यभिप्रेत्याह * तथाऽपीति * पतनप्रतिबन्धकत्वमेव तत्राधारार्थ इत्यत आह * नेति * यत्र कुण्डं बदरं च सहपतति तद्व्याप्तिरिति हेतुमाह * सहेति * संयोगित्वं तत्राधारत्वमस्त्वित्यत आह * नापीति * संयोगित्वाविशेषाद्बदरस्यैवाधिकरणत्वं किं न स्यादित्यर्थः । अधःस्थितत्वविशेषितसंयोगित्वमाधिकरणत्वं न तद्बदरस्यास्तीति शङ्कते * संयोगीति * एकत्र शाबलेये गोत्वव्यवहारनिदानं यद्गोत्वं तदेवान्यत्रापि दृष्टं तथेहापि संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं अन्यत्र यादृशव्यवहारप्रयोजकं दृष्टं तादृशस्यैवात्र प्रयोजकत्वं वाच्यमिति परिहरति * नेति * आर्द्रपादे यथा धूलिपटलस्याधःस्थितसंयोगिनोऽपि पादं प्रत्यधिकरणप्रमित्यभावः प्रत्युत पादाश्रितो धूलिपटल इति विपरीतनिश्चयः तत्सामान्यादिहापि तथात्वं स्वीकर्तुं युक्तमित्याशयः । मत्पक्ष आधारत्वस्यानेकार्थत्वादन्यत्रान्य एवाधारोऽस्तु तथा प्रकृते चाऽयमेमाधारो भवति क्वाचित्कस्याधारस्यैवाभिधानादिति शङ्कते * नेति * अनतिप्रसक्तस्यैव प्रयोजकत्वादतिप्रसक्तं न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यादिति परिहरति * नेति * आधेयापेक्षया महत्त्वे संयोगित्वे च सत्यधःस्थितमधिकरणं विवक्षितं बदरस्य कुण्डापेक्षयाऽल्पत्वान्नाधारत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते * आधेयेति * अव्याप्त्यैवैतद्दूषयति * नेति * करतले यदा तूलराशिः छत्रं वा तिष्ठति तदा तदपेक्षया

महत्त्वं करस्य नास्तीति तदव्याप्तिरित्यर्थः । तत्राऽन्य एवाधारार्थः प्रतिवस्त्वधिकरणार्थभेदस्वीकारादित्यत आह * अन्यथेति *

संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वमाधारत्वमिति लक्षणमव्याप्त्या निरस्य सम्प्रत्यधःशब्दार्थानिरूपणाद्विशेषणासिद्धं लक्षणमित्याह ।

३६ अधःशब्दार्थानिरूपणाल्लक्षणासिद्धिः ।

अधःशब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् । पतनाभिमुखदिग्स्थितत्वमिति चेन्न । पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधःशब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अत एवाधःशब्दार्थस्य दुर्वचत्वमधिगम्याद्वैतवादिना गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षाणेन भगवता पराशरेणाभिहितम्—"अधः शब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते" ।

* अध इति * अधःशब्दार्थनिर्वचनं शङ्कते * पतनेति * यन्मुखं पतत्यतति तदभिमुखी या दिक्साऽधःशब्दार्थः तस्यामवस्थितत्वमधःस्थितत्वमित्यर्थः । अधोगमनं हि पतनं ततोऽधःशब्दार्थसिद्धौ पतनसिद्धिः सजातीयगमनान्तरव्यावृत्त्या पतनसिद्धौ तदभिमुखदिग्रूपाधःशब्दार्थसिद्धिरिति इतरेतराश्रय इति परिहरति * नेति * गमनाधिकस्येति गमनविशेषस्येत्यर्थः । अधःशब्दार्थानिर्वक्तव्यत्वं पराशरेणाप्युक्तमित्याह * अतइति * ऋभुणाऽद्वैतवादिना शिष्याय निदाघाय यत्खण्डनमुपादिष्टं तदाचक्षाणे-

नेति सम्बन्धः । वचनप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं प्रणेतृविशेषणं द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेणाधः शब्दार्थं शङ्कते ।

३७ अधःशब्दार्थानिरुक्तिः प्रकारान्तरेण ।

पृथिव्यभिमुखी दिगधःशब्दार्थ इति चेन्न । ऊर्ध्व-शब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसम्भवात् । यदपेक्षया पृथिव्यभिमुखी या दिक् तदपेक्षया साऽध इति चेन्न । यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितम्, उत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति । आद्ये पृथिव्यूर्द्धस्थितं पदार्थमवधीकृत्य योर्द्ध्वा दिगिति भवद्भिर्व्यवह्रियते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । यस्यां दिशि क्रियया पृथ्वी सन्निहिता भवति सा दिगध इति चेन्न । कूपादौ मध्यगतस्य तिर्य्यग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तद्गत्याक्रान्ता च तिर्य्यग्दिगधः स्यात् । पृथिवीमवधीकृत्य यं चान्यं पदार्थं अवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षया ऽध इति चेन्न । पृथिव्यामेव तदव्यवहारापत्तेः । पृथिवीं, पदार्थान्तरञ्चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधःशब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वं परापेक्षया चाधः तत्र त-

योर्मध्यमित्येवं निरुच्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्य्यग-पि प्रसङ्गात् । तद्यथा-पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्म्मध्यमुच्यते प्रतीपादिगत्रस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपादिक्सङ्करे मध्यव्यवहारात् ।

* पृथिवीति * पृथिव्युपरिस्थितघटादेरधो या दिक् भवति सा पृथिव्यभिमुख्यधःशब्दार्थ इत्यर्थः । एकैकस्मादूर्ध्वदेशात्परः परः ऊर्ध्वदेशो भवतीति कृत्वोर्द्ध्वदेशोऽप्यूर्ध्वदेशान्तरापेक्षया पृथिव्यभिमुखो भवतीत्यतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते * यदिति * यदुपाधिमपेक्ष्य या दिक् पृथिव्यभिमुखी भवति सा दिक्तदपेक्षयाऽधःशब्दार्थो नचैवमतिव्याप्तिः पूर्वपूर्वदिश उत्तरोत्तरापेक्षयाऽधोरूपत्वस्वीकारादित्यर्थः । दूषणोक्तिविभागप्रज्ञानाय विकल्पयति * नेति * यत्सम्बन्ध्याभिमुख्यं यदीयाभिमुख्यं तस्मिन्व्यवस्थितत्वं यदपेक्षेत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धिजन्यपदार्थे सर्वत्र प्रायेणापेक्ष्यमाणस्यावधित्वदर्शनादिहापि यदपेक्षेति यमवधिं कृत्वेति प्रथमकल्प एवास्त्वित्यत आह * आद्य इति * पृथिव्या उपरि यो घटादिस्तिष्ठति तमपेक्ष्य यापि दिगूर्ध्वमिति भवद्भिः सङ्केत्यते सापि तदुपरितनान्तरापेक्षया पृथिव्यभिमुखी भवतीत्यतिप्रसक्तिरेवेत्यर्थः । प्रथमकल्पोक्तातिव्याप्तिं द्वितीयेऽप्यतिदिशति *अत इति* सूर्यचन्द्रध्रुवादिमण्डलानां पूर्व-

पूर्वापेक्षयोर्ध्वस्थितत्वव्यवहारगोचराणामपि परस्पराभिमुख्यावास्थितत्त्वादधस्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यवहिताया दिशो व्यवच्छेदार्थं सन्निहितेतिविशेषणं शङ्कते *यस्यामिति* क्रियावत्पदार्थं प्रति यस्यां दिशि पृथिवी सन्निहिता भवति सा दिगधः शब्दार्थ इत्यर्थः । अनिष्टापादनेन दूषयति *नेति* कूपादौ दंडाग्रे पाषाणं सूत्रेणावलम्ब्यावस्थाप्यते तदाऽसौ पाषाणो डोलायमानो भवति तदाश्रिता या तिर्यग्गमनरूपा क्रिया क्रियावन्तं प्रति क्रिया वा पृथिवीसन्निधिहेतुत्वात्पतनं स्यादित्यर्थः । एवमनिष्टमुक्त्वा लक्षणस्य दूषणमाह *तदिति* तिर्यग्गत्याक्रान्ता या तिर्यक् दिगधः स्यादित्यतिव्याप्तिरितियावत् । पृथिवीमेकमवधिं स्वीकृत्यापरं चोपरि पतत् पक्षिणमवधीकृत्य तदुभयापेक्षया यो देशो मध्यो भवति स पृथिव्यतिरिक्तावध्यपेक्षतयाऽधः शब्दार्थ इति शङ्कते *पृथिवीमिति* भूमौ निखातानिध्यादेः पृथिव्यपेक्षयाऽधःस्थितत्वात्तङ्भागस्याधस्त्वमस्ति नच तत्र पृथिव्यतिरिक्तावध्यपेक्षास्तीत्यव्याप्तिरिति परिहरति *नेति* मध्यत्वविशेषणासिध्या लक्षणस्यासम्भवमाह *पृथिवीमिति* उपरि पतत्पक्षिणोऽधः पृथिव्या यदूर्ध्वं तन्मध्यं वक्तव्यमिति अधस्त्वेन मध्यत्वनिरूपणं मध्येन चाधोनिरूपणमितीतरेतराश्रय इत्यर्थः । इतरेतराश्रयप्रकटनाय मध्यस्वरूपं दर्शयति *पृथिवीति* विपक्षे बाधमभिधत्ते *अन्यथेति* ऊर्ध्वत्वाधस्त्वाभ्यां निरूपणव्यतिरेकेण केवलद्वयापेक्षया मध्यत्वनिरूपणे

सति पृथिवीतरापेक्षया तिर्यग्दिश्यपि सम्भवादति-प्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रसङ्गमेव स्पष्टयति * तदिति * ऊर्द्ध्वं पृथिवीभागावस्थितप्राङ्मुखपुरुषपेक्षया पूर्वं ततः किञ्चित् दूरे वृक्षमूलावष्टब्धपुरुषापेक्षया च पश्चिमं तदेव पुनस्तत्पुरुषद्वयापेक्षया मध्यमुच्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह * प्रतीपेति * प्रतीपयोर्विरुद्धयो-र्दिशोरवस्थितौ यौ पदार्थौ तयोः परस्परापेक्षया परस्परयोर्दिशोः सङ्करे मध्यव्यहारदर्शनात्तिर्यगप्यधः स्यादित्यर्थः । यत्रैकस्य पूर्वबुद्धिस्तत्राप्यपरस्य पश्चिमा बुद्धिरिति सङ्कर इत्यर्थः ।

एवमधस्त्वानिरूपणेनाधःस्थितत्वे सति संयोगि-त्वमाधारत्वं न भवति चेदन्य एवाधारार्थो भवत्विति शङ्कते ।

३८ आधारार्थस्यान्यस्यानिरुक्तिः ।

अथान्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु प्रतीतिसिद्धत्वात्प्रतीते-श्चैवमनन्योपपाद्यत्वात् । मैवम् । तदनित्यं वा स्यात् नित्यं वा। नाद्यः तदभावे आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् गोत्त्वादिनि-त्यत्त्वन्यायसाम्येऽपि अस्यानित्यत्त्वे तेषामप्यनित्यत्वापा-ताच्च । नापि द्वितीयः तादृशमप्यनुगतमननुगतं वा स्यात् । द्वितीयेऽनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः सङ्केतग्रहाशक्यत्त्वञ्च । प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वा स्यात् तत्त्यागि वा । आद्ये यदेव तदाधारतया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् । द्वि-

तीयेऽपि च यदि नियामकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं भजति त्यजति च तदा नियमानुपपत्त्या सर्वदा तद्भजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः ।

* अथेति * हेतुमाह * प्रतीति * कुण्डाधारं बदरमित्यादिप्रतीतिसिद्धत्वात्तदपलापोऽनुभवविरुद्ध इत्यर्थः । एवंविधप्रतीतिरेव नास्तीत्याशङ्क्य तदपलापोऽप्यनुभवविरुद्धः स्वानुभवसिद्धेरित्याह * प्रतीति * आधारस्य युक्तिबाधितत्वात्तत्प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं गतिरिति परिहरति * मैवमिति * युक्तिबाधितत्वं दर्शयितुं विकल्पयति * तद्धीति * आधारपदार्थोऽनित्य इत्याद्यं दूषयति * नेति * एकरूपप्रतीतिगोचरतयाऽऽधारत्वस्यैक्यात्तस्यानित्यत्वेन विनाशे जगति क्वाप्याधारबुद्धिर्न स्यादित्यर्थः । पक्षश्चायमनुपपन्न इत्याह * गोत्वेति * जातिनित्यत्वेऽनुगतप्रत्ययविषयत्वमनौपाधिकं सर्वदा प्रतीयमानत्वं वा न्यायः सोऽत्रापि समानस्तथाप्यनित्यत्वे गोत्वादीनामप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नित्यत्वपक्षोऽपि न सम्भवतीत्याह *नापीति* असम्भवं दर्शयितुं विकल्पयति *तादृशमिति* अननुगतपक्षं दूषयति *द्वितीय इति* इह कुण्डे बदरमिह घटे शौक्ल्यमित्यनुवृत्तप्रत्ययव्यवहारौ न भवेतामित्यर्थः। दोषान्तरमाह *सङ्केतेति* व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामाधारशब्दशक्तिग्रहो न स्यादित्यर्थः । अनुगतं तदिति प्रथमकल्पं दूषयितुं विकल्पयति *प्रथम इति* आधारत्वमाश्रयन्न परित्य-

जति सामान्यवदित्याद्यमनूद्य दूषयति *आद्य इति* देवदत्तस्य य आधारो दृष्टः पीठः स एव कदाचिद् देवदत्तशिरोगततया तदाश्रितो दृश्यते तन्न स्याद्देवदत्तं प्रत्याधारत्त्वस्य पीठे नित्यं सत्वादित्यर्थः । आश्रयपरित्यागीति द्वितीयकल्पेपि तस्याधारत्वस्य आश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकान्तरं नास्ति किं स्विदस्तीति विकल्प्य प्रथममतिप्रसङ्गेनापाकरोति *द्वितीय इति*

द्वितीयं शङ्कते ।

३९. द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकोऽस्ति तर्हि स वक्तव्यः । सोऽपि कल्पयिष्यतेऽन्यथाऽऽधारप्रतीत्यनुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारार्थोऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति । अस्त्वेवमेवेति चेन्न । तस्याऽपि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्याऽवश्यवाच्यत्त्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिः । अधिकपरिकल्पने च पूर्वपूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति गुरुतरं व्यसनमापद्येत । परस्परेण परस्परस्य नियामकत्वमिति चेत् । अन्योन्याश्रयिणावर्थावपि परस्पराकर्षकभावव्यवस्थया सुस्थीकुरु ततो दास्यामस्तत्रोत्तरम् । जात्यादयोऽपि तर्ह्येवमनुपपन्ना इति चेन्नोच्चैर्वक्तव्यं यदि कोऽपि शृणोति तदा महदनिष्टमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात् ।

* अथेति * तादृशनियामकानुपलम्भान्न वक्तुं शक्यते इति परिहरति * तर्हीति * प्रत्यक्षानुपलम्भेऽप्याश्रयत्वानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्या कल्प्यत इति शङ्कते * सापाति * कल्पितेन नियामकेनावश्यकतया प्रथमप्रतीतिकेनाधारप्रतीतिव्यवहारोपपत्तौ नाधारार्थान्तरं कल्पनीयं वैयर्थ्यादिति परिहरति * तदिति * तर्ह्याधारत्वनियामकं यत्परिकल्पितं तदेवाधारव्यवहारगोचरोऽस्त्विति शङ्कते * अस्त्विति * तदपि नित्यमनित्यं वा द्वितीये तन्नाशेऽधिकरणव्यवहारो न स्यान्नित्यत्वे वाऽऽश्रया ऽपरित्यागे कदाचिदाश्रितस्य पुनस्तदाश्रितत्वानुपपत्तिस्त्यागे च नियामकानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गोनियामकस्वीकारे वैयर्थ्यमिति परिहरति *नेति* उपपादितं सोपहासमुपसंहरति *अधिकेति* पूर्वेण नियामकेनोत्तरस्याश्रयभजननियमोस्तूत्तरेण पूर्वस्याश्रयभजननियम इति कुतो वैयर्थ्यमिति शङ्कते * परस्परेति * अन्योन्याश्रयत्वं तर्हि क्वापि दोषो न स्यादिति परिहरति * अन्योन्येति * पूर्वमुत्तरं नियच्छत्तेनाश्रये नियतं सदुत्तरं नियच्छति उत्तरं च पूर्वं नियच्छत्तेनाश्रये नियतं सत्पूर्वन्नियच्छतीति वाच्यं तथा च परस्पराश्रयिणावर्थावित्येकस्मिन्नाकृष्यमाणे परोप्याकृष्टोभवत्येवमन्यदपीत्यन्योन्याकर्षकभावव्यवस्थितावित्ति प्राप्तं तच्चेत्परिहर्त्तुं शक्नोषि परिहारान्तरं ब्रूम इत्यर्थः। जातिगुणादीनामाश्रयभजनत्यजने नियामकाभावेऽतिप्रसङ्गान्नियामकस्य वक्तव्यत्वे तेनैव तद्व्यवहारोपपत्तौ जात्याद्यपलापः स्यादिति प्रतिबन्दी·

ग्रहेण शङ्कते * जातीति * सर्वानिर्वचनवादिनं प्रतीदमनिष्टत्वेन कथमुद्भाव्यत इति सोपहासं परिहरति * नेति * ।

खण्डनान्तरं दर्शयितुं विकल्पयति ।

४० खण्डनान्तरम् ।

किञ्च यत्तदाधारत्वं तत् साधारमनाधारं वा । अन्त्ये किं स्वविशिष्टप्रत्ययं कुर्य्यात् विशेषाभावात् । आद्ये तदाधारत्वं वाच्यं । स्वरूपमेव तादृशं तस्य येन स्वयं सत्ता स्वात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारान्तरं आधारप्रत्ययकारीति चेन्न । भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रान्तिस्तथैव स्यात् उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डनप्रस्ताव इत्युपरम्यते । विनाऽप्याधाराधेयभावं स्वभावसम्बन्धेन नियामकत्वं भविष्यति यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेन्न । स्वभावसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि वक्तुं न शक्यते ।

किञ्चेति आधारत्वं स्वयमनन्याश्रयमिति विकल्पे दोषमाह *अन्त्य इति* आधारत्वस्य च क्वाप्यनाश्रितत्वेनाविशेषात्तद्विशिष्टाधारप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । साधारमिति पक्षे आधारत्वस्याप्याधारान्तरं वाच्यं तद्वदन्यान्यस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात्स्वयमेवेति वाच्यं तथा च स्ववृत्तिरित्यभिप्रेत्याह *आद्य इति* यथा सत्तासं-

सर्गादन्यत्र सद्व्यवहारोऽपि सत्तान्तरमन्तरेण सत्तायाः सत्त्वव्यवहारवदाधारत्वान्तरमन्तरेणाप्याधारत्वे तथा प्रत्यय इति शङ्कते * स्वरूपमिति * येन स्वरूपेणाधारान्तरं विनैव स्वाधारप्रत्ययकारीति सम्बन्धः । आधारत्वं साधारमिति प्रत्ययो बदरं साधारमित्यनेन सरूपो जायते ततोऽर्थवैलक्षण्ये भ्रान्तित्वमेव स्यादिति परिहरति * नेति * उचितालम्बनाभावे जायमानप्रतीतिर्भ्रांतिरित्यत्र दृष्टान्तमाह * यथेति* स्वरूपभेदवादेऽतिरिक्तभेदाभावेऽपि भिन्नो घट इति प्रतीतिः प्रमा तद्वदिहापि किं न स्यादित्यत आह * उपपाद्य इति * नियामकं नियम्यादन्यत् भिन्नमपि तदेव नियच्छति तदाधारत्वादिति न वक्तुं शक्यमाधारार्थानिरूपणादित्युक्तमिदानीं स्वभावसम्बन्धखण्डनप्रसङ्गं दर्शयितुं प्रकृतव्याजेन चोद्यमुद्भावयति * विनेति * ज्ञानज्ञेययोः स्वभावातिरिक्तसंयोगादिसंसर्गासत्त्वेऽप्ययमेव विषयोऽस्येदमेव विषयीति नियमः स्वभादेवेति दृष्टान्तमाह * यथेति * सम्बन्धस्य सम्बन्ध्याश्रयत्वात्स्वस्य स्वाधारत्वायोगात्स्वभावसम्बन्धो निरस्त इति परिहरति * नेति * ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावसम्बन्धो यः स्वभाव उक्तः सोऽपि साध्यसम एव निर्वचनाशक्तेरित्याह * यमिति *

तदनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुं विषयविषयिभावमाक्षिपति पृच्छति वा ।

४१ विषयविषयिभावखण्डनम् ।

तथाहि कः पुन र्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः ।

प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष इति चेन्न। इच्छादिविषयाव्यापनात्। विषयिण इति चेन्न। तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्।

तथाहीति ज्ञानादेरितीच्छाक्रियादयो गृह्यन्ते। विषयविषयिभावलक्षणं शङ्कते *प्रकाशेति* तदीयत्वं समवायादेरप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकाशस्येति विशेषणम्। मात्रशब्दार्थः स्वभावविशेष इत्यनेनोच्यते। विषयविषयिभाव इत्यनुषङ्गः। इच्छाक्रियादेरिष्यमाणादिना विषयविषयिभावोऽस्ति नच प्रकाशस्येतिविशेषणं तत्रैवाव्याप्त्या दूषयति *नेति* तर्हि प्रकाशस्येति विशेषणं परित्यज्य विषयिणः सतस्तदीयतामात्रं विषयविषयिभावलक्षणं ब्रूमोऽव्याप्तिपरिहारायेति शङ्कते *विषयीति* विषयित्वं लक्षणविशेषणं सिद्धं चेल्लक्षणवैयर्थ्यमसिद्धं चेद्विशिष्टलक्षणासिद्धिर्लक्षणविशेषणत्वे स्ववृत्तितेति परिहरति *नेति*

स्वशब्दस्यात्मात्मीयवाचकत्वादत्र स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्याऽऽत्मीय उच्यते किंवा स्वश्चासौ भावश्चेति स्वरूपमुच्यते इति विकल्पयति।

४२ स्वभावशब्दार्थखण्डनम्।

किञ्च स्वभावः स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः। आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञाननियतो वा कश्चित्। आद्ये साधारण्यान्न विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः। द्वितीये तु प्रतिविषयं

व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारवादस्वीकारः। किञ्च नाऽसौ धर्म उपधेयान्तराधीनो विषयभूतघटाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात्।

किञ्चेति प्रथमकल्पमुपादाय पुनर्द्वेधा विकल्पयति *आद्य इति* असौ स्वभावो ज्ञानत्वगुणत्वादिकं साधारण इति प्रथमकल्पार्थः। घटतत्ज्ञानयोर्न्नियतः कश्चित्पटतत्ज्ञानयोर्नियतः कश्चिद्धर्म्म इति द्वितीयकल्पार्थः। प्रथममसम्भवेन पराकरोति *आद्यइति* ज्ञानत्वादेः सर्वज्ञानसाधारण्यात् घटविषयीदं ज्ञानमितिविशेषतस्तदात्मत्वन्न सम्भवत्यन्यथा घटज्ञानस्य तद्विषयित्वप्रसङ्गादित्यर्थः। घटज्ञानस्य घटं प्रत्येव नियतत्वं घटाकारत्वाऽव्यतिरेकेणान्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन वचनप्रकारभेदेन ज्ञेयाकारं ज्ञानमिति विज्ञानवाद आश्रितः स्यादिति द्वितीयं दूषयति * द्वितीये त्विति * ज्ञानगतासाधारणधर्मस्य बाह्यार्थनिमितत्वान्न विज्ञानवादप्रसङ्गः इत्याशङ्क्याह * किञ्चेति * ज्ञानगतो यो विषयित्वाख्यो धर्मः स किमौपाधिको जातिरूपो वा यद्यौपाधिकस्तदा घटादिव्यतिरिक्तोपाधिनिमित्त उत घटादिलक्षणोपाधिनिमित्त एव न तावद्व्यतिरिक्तोपाधिनिमित्तत्वं सम्भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह *विषयेति* घटतत्ज्ञानव्यतिरिक्तोपाधेरपि तत्र प्रतीतिप्रसङ्गात्सत्तामात्रेणातिप्रसञ्जकत्वादित्यर्थः।

घटादिरेव तत्ज्ञानगतासाधारणधर्मोपाधिरिति

द्वितीयश्चानुपपन्न इत्याह ।

४३ घटादेर्ज्ञानासाधारणधर्मत्वनिरासः ।

नच घटादिरेव तथा । असम्बन्धात् । तथापि तथात्वे चातिप्रसङ्गात् । नापि जातिरूपः कचिद्घटमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सहावस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् । प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः एवम्भूतविचित्रजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचितव्यवहारस्याप्यभावप्रसङ्गात् । अथ जातिसङ्करोऽपीष्यते तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्त्विति विषयासिद्धिः ।

* नचेति * तथा—उपाधिरित्यर्थः । हेतुमाह * असम्बन्धेति* ज्ञानगतासाधारणधर्मव्यतिरेकेण घटतत्ज्ञानयोरन्यसम्बन्धानिरूपणादित्यर्थः । असम्बन्ध एव घटादिर्ज्ञानगतासाधारणधर्मनिमित्तं किं न स्यादित्याशङ्क्य यत्किंचिद्यत्किञ्चिज्ज्ञाने तथा स्यादित्याह * तथापीति * जातिरिति द्वितीयं दूषयति *नापीति* अन्योन्यपरिहारेण व्यवस्थितयोः कचित्सहस्थितितामाह * कचिदिति * कदाचित् घटमात्रज्ञानं जायते तन्निष्ठोयं धर्मः कचित्पटमात्राविषयमपि ज्ञानं जायते तदा तन्मात्रनिष्ठोपि यदा पुनर्घटपटद्वयविषयं ज्ञानं जायते तत्र घटनियतत्वादिधर्मद्वयस्य साङ्कर्यप्रसङ्गान्न जातिरूपत्वमित्यर्थः । प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमाद्घटादिद्वयविषयमेकं ज्ञानमेव नास्ति यत्र सहस्थितिः क-

ल्प्येतेत्याशङ्क्याह * प्रतीति * मृगत्वपुरुषत्वजातिभ्यामन्यैव पुरुषमृगत्वजातिर्यथैवं घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वव्यतिरिक्तैव घटपटज्ञानत्वजातिरिति न साङ्कर्यमित्याशङ्क्याह *एवमिति* पुरुषमृगे पुरुषादिप्रातिनियतव्यवहाराभाववदिहापि घटादिप्रतिनियतजलाहरणादिव्यवहारो न स्यात्प्रवृत्तिज्ञानयोरेकगोचरत्वानियमादित्यर्थः । येषां पक्षे जातिसङ्करो दोषत्वेनेष्टस्तेषामयं दोषो भवेद्यैस्तु सङ्करो न बाधक इष्यते तेषामयं कथं दोष इतिशङ्कते * अथेति * त्वन्मतेऽपि ज्ञानगतविशेषस्य तत्ज्ञानत्वव्यतिरेकेणान्यस्यानिरूपणात् घटाकारत्वरूप एव घटज्ञानस्य विशेषस्तेनैव बाह्यार्थप्रयुक्तव्यवहारोपपत्तेर्ज्ञानव्यतिरिक्तज्ञेयासिद्धिरिति दूषयति * तथापीति *

घटज्ञानं पटज्ञानमिति स्वातिरिक्तसम्बन्धस्याबाधितानुभवविषयत्वात्सोपि सिध्यतीति शङ्कते ।

४४ प्रतीत्याज्ञानज्ञेययोः सम्बन्धकल्पनानिरासः ।

अथ विषयेणापि सम्बन्धप्रतिभासनात् सोऽपीष्यते । न । तस्यैव सम्बन्धस्य विचार्यमाणत्वात् । स एवासाविति चेन्न । तदैक्यात् ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः । संयोगप्रतिपत्तिवत् विषयित्वं तत्र अर्थे तु विषयत्वमन्यदिति चेन्न । सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्यते । द्वितीये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञानव्यक्तीनां व्यावृत्तइति तत्तद्विषयविषयितागोचरानुगत-

बुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः ।

* अथेति * यौक्तिकबाधात्सम्बन्धावभासस्य भ्रान्तित्वान्न तद्बलेन विषयसिद्धिरिति परिहरति * नेति * सम्बन्धो विषयादभिन्नो भिन्नो वेति विचार्यमाणत्वादद्यापि तदसिद्धिरित्यर्थः । घटज्ञानयोर्यः सम्बन्धो विचार्यते सोयं विषय एव तत्कथं तस्य दुर्निरूपत्वं कथं वा विषयासिद्धिः सम्बन्धस्योभयाधारतया प्रतीतेरिति शङ्कते *स इति* तर्ह्यसौ विषयविषयिभाव एकोऽनेको वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * विषयविषयिभावस्यैकत्वात्तस्य च ज्ञानज्ञेयस्वरूपत्वात् ज्ञानज्ञेययोर्द्वयोरपि प्रत्येकं विषयत्वं विषयित्वं च प्रतीयेत संयोगस्यैकत्वे संयोगिद्वयेपि संयुक्तप्रतिभासवदित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * विषयित्वमिति * अर्थे विषयत्वमेव ज्ञाने विषयित्वं प्रतीयते तथापि द्वयोः सम्बन्धस्योपचारस्तद्द्वयनिरूप्यत्वादित्यर्थः।तद्विषयभावस्य न द्रव्यान्तर्भावः सामान्यादिवृत्तित्वान्नाभावेपि अभावस्यापि विषयत्वादनन्तर्भावोपि सिद्धान्तविरोधीति विषयता ज्ञाततैवेति परिशिष्यते तदनुपपत्तिर्वक्ष्यत इत्याह *सेति * स्वस्य भावः स्वभावइति प्रथमकल्पान्निरस्य स्वमेव भावः स्वभाव इति द्वितीयं दूषयति * द्वितीये चेति * ज्ञानज्ञेयस्वरूपाणां व्यावृत्तत्वाद्घटपटज्ञानादौ सर्वत्र विषयविषयिभावानुगतबुद्धिव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ।

विषयिताया ज्ञानस्वभावत्वेपि विज्ञानवादिनि-

राकरणन्ते न घटत इत्यभिप्रेत्याह।

४५ विषयिताया ज्ञानस्वरूपत्वेपि विज्ञानवादानिराकरणम्।

किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति। तदिति तावद्विषयपरामर्शः सम्बन्धिता छप्रत्ययस्यार्थः तदेतदन्योन्यविशिष्टं उभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति ब्रुवाणेन विषयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञानवादिनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि। सम्बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषय इत्याशय इति चेन्न। विशेषानुपादाने सम्बन्धमात्रमिदं सर्वस्यैव स्यात्। यतो न तावन्न कस्यचित्, सम्बन्धस्वरूपतात्यागप्रसङ्गात्। नापि नियतस्य तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् नियामकासम्भवाच्च। कारणं नियामकमितिचेत् तेन नियामकेन किं भवति। तदीयत्वं तस्य सम्बन्धस्येति चेत्। तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसम्बन्धस्वरूपप्रविष्ट मुत बहिर्भूतं धर्मान्तरम्।

* किञ्चेति * विचारमेव दर्शयति * तदिति * आयनादिसूत्रेणैव ईयप्रत्ययस्य सम्बन्धार्थछप्रत्ययस्थाने विधानात्तदादेशस्तद्वद्भवतीतिन्यायात् छप्रत्ययस्येत्युक्तम्। ततः किमित्यतआह*तदिति*तद् छप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोर्मिलितं रूपमुक्त्वा तस्य ज्ञानात्मत्वविधानेऽर्थोऽपि ज्ञाने प्रवेशित इति भवच्छास्त्रे यद्विज्ञानवा-

दनिराकरणोपसंहारप्रकरणं तद्विरुद्धं स्यादित्यर्थः । तदीयेत्यत्र छप्रत्ययेनापि प्रतीयमानं सम्बन्धमात्रं ज्ञानरूपं न तच्छब्दार्थो विषयोपि तेन न विज्ञानवादप्रसङ्ग उपलक्षणत्वेन विषयस्य बहिर्भावादिति शङ्कते *सम्बन्धेति* सम्बन्धस्य नियमेन सम्बन्धिपारतन्त्र्यात्सम्बन्धिविशेषानुपादाने सर्वस्यैवार्थस्य सम्बन्धो ज्ञानस्वभाव इति ज्ञानस्य सर्वाभेदप्रसङ्गान्न विज्ञानवादापत्तिपरिहार इति दूषयति * नेति * सम्बन्धस्य स्वतन्त्रत्वात् विशेषानुपादानेपि सर्वस्य सम्बन्धितया न ज्ञानाऽभेदापत्तिरित्यत आह *यत इति* सम्बन्धः कस्य चिदपि न भवति स्वतन्त्र एवेति तावन्नेति सम्बन्धस्तत्रहेतुः * सम्बन्धेति * घटादिनियत एव सम्बन्धस्तर्हि घटादिज्ञानस्वभावो भवत्वित्यत आह * नापीति * विषयविशेषेण सम्बन्धस्य नियतत्वमपि न सिध्यति नियामकाभावादित्याह * नेति * प्रतिनियतज्ञानकारणमेव नियामकमतो नियामकाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते * कारणमिति * अकिञ्चित्करस्य नियामकत्वायोगात्तज्जन्यातिशयः कश्चित्सम्बन्धो वक्तव्यो नचायं वक्तुं शक्य इति परिहरति * नेति * विषयविशेषनियतत्वं सम्बन्धस्य नियामकेन क्रियते इति शङ्कते * तदीति * नियामकेन यत्तदीयत्वं सम्बन्धस्य भवति तत् ज्ञानस्वरूपे विषयविषयिभावसम्बन्धेऽन्तर्भूतमुतानन्तर्भूतमिति विकल्पयति * तदिति *

प्रथममनूद्यापवदति ।

४६ तदीयत्वस्य विषयविषयिभावेऽन्तर्भावानन्तर्भावनिरासः।

यदि प्रथमः, तच्छब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः। द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः, तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्तत्वात्।

* यदीति * तदीयत्वमित्यत्र तच्छब्देनोच्यमानो घटादिविषयोपि छप्रत्ययार्थः सम्बन्धिविशेषणतया ज्ञानस्वरूपे प्रविष्ट इति ज्ञानज्ञेययोरभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। तदीयत्वं ज्ञानस्वभावसम्बन्धाद्बहिर्भूतमिति द्वितीयं दूषयति * द्वितीये चेति * तस्य छप्रत्ययेनोच्यमानस्य तदीयत्वाख्यधर्मान्तरस्य स्वविशेषणीभूततच्छब्दार्थविषयेणाभेदः स्यादित्यर्थः। कुत इत्यत आह * तदिति * तच्छब्दार्थस्य घटादेस्तदीयत्वलक्षणविशिष्टरूपे विशेषणतया प्रविष्टस्य स्वघटिततदीयत्वरूपप्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वरूपतया त्वयैव निरुक्तत्वादित्यर्थः।

ज्ञाने ज्ञेयसम्बन्धस्य सम्बन्धिभ्यां स्वभावसम्बन्धव्यतिरेकेण सम्बन्धान्तरासम्भवेन स्वभावसम्बन्धताङ्गीकारेण निरुक्तत्वादित्युक्तनियामकनिमित्तस्य विषयाभेदः स्यात् को दोष इति शङ्कते।

४७ अभेदेऽपि दोषः।

अस्तु असौ धर्मो विषयाभिन्न इति चेत्। तथापि

किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसम्बन्धेन सम्बद्धो नवा, नचेत् तद्विज्ञानं न कस्य चित्सम्बन्धि स्यात् । सम्बद्धश्चेत्किं सम्बन्धान्तरेणाऽऽहो स्वभावसम्बन्धेनैवासौ ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बधीयः। आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गो यस्याभयेन स्वभावसम्बन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था। द्वितीयश्चेत् ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञानरूपमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तन्यायेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्वात्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति । एतेनान्यत्रापि स्वभावसम्बन्धः प्रत्याख्यातव्यः ।

* अस्त्विति * विषयाभिन्नधर्मान्तरस्य विषयविषयिभावसम्बन्धेन सम्बन्धोस्ति न वेति विकल्पयति *तथापीति * सबन्धस्य तदीयत्वधर्मेण सह सम्बन्धान्तरस्वीकारेऽनवस्थानादसम्बन्ध एवास्त्वित्यत आह * नचेदिति * विज्ञानस्यैव विषयाविषयिभावसम्बन्धात्मत्वस्वीकाराद्विज्ञानमित्युक्ततदीयत्वधर्मसम्बन्धाद्विज्ञानस्वभावसम्बन्धस्य न विज्ञानं घटादिविषयं स्यादित्यर्थः । प्रथमपक्षमनूद्य पुनर्द्वेधा विकल्पयति * सम्बन्धश्चेदिति * सम्बन्धीयः सम्बद्ध इत्यर्थः । सम्बन्धान्तरानङ्गीकारे तद्व्यवहारस्य निरालम्बत्वापातात्प्रथमकल्प एवास्त्वित्यत आह * आद्य इति * तत्रापि तदीयान्तरत्वस्य स्वी-

कर्त्तव्यतया सैवानवस्था स्याद्यस्या भयेन पूर्वं स्वभाव-सम्बन्धस्वीकार इत्यर्थः । स्वभावसम्बन्धेन तदीयत्वं धर्मान्तरं स्वभावसम्बन्धेनैव सम्बद्धमिति द्वितीयक-ल्पमनूद्यापवदति *द्वितीय इति* ज्ञानात्मकसम्बन्धेन स्वभावसम्बन्धीत्यत्र विशिष्टरूपे ज्ञानमपि विशेषण-तया प्रविष्टं स्यादित्यर्थः । ज्ञानस्य विशेषणतया विशिष्टरूपे प्रवेशस्वीकारमात्रेण कथं ज्ञानज्ञेया-भेदप्रसक्तिरित्यत आह * इति पूर्वेति * तदेतद-न्योन्यविशिष्टमुभयं ज्ञानस्वभाव इति पूर्वोक्तन्याय-स्तच्छब्दार्थस्य तदीयत्वविशिष्टे विशेषणतया प्रवेश इत्येवंरूपः अधुनोक्तन्यायः *वाग्भङ्गिभेदेति* धर्मा-न्तरमपि तत्स्वभाव इति वचनेनेत्यर्थः । समवाया-दावपि स्वभावसम्बन्धस्तेनैव न्यायेन निराकरणीय इत्याह * एतेनेति *

विषयविषयिभावलक्षणान्तरं समाशङ्क्य निराचष्टे।

४८ विषयविषयिभावलक्षणान्तरनिरासः ।

ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वं तद्वत्त्वं च विषयि-त्वमित्यपि दुष्टम् । तथाहि— ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्य-वहारो वा स्यात् । आद्येऽतीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्या-प्तिः। न च तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकम-नुगतं शक्यनिर्वचनं, तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु । व्यवहारश्च यदि कराकर्षणादिः स न सार्वत्रिकः नान्त-रीयकश्चान्यत्रापीत्यतिव्यापकं, यदीच्छादि स्तदाधारत्व-

ात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः तद्विषयत्त्वं च तद्विषयत्त्व-मेवापेक्षते । यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते कथं नोपेक्षाप्रेक्षामुपेक्षते । हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्त्वं प्रसज्यते । अथ सर्वत्र हानादिव्य-वहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपरम एव स्यात् ।

ज्ञानीयेति ज्ञानजन्यं फलं ज्ञानीयं प्राप्तिफलवत् ग्रामव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तद्वत्त्वमिति।तज्जनकत्त्वमि-ति यावत् । दुष्टत्वं प्रकटयितुं विकल्पयति *तथाहीति* आद्यमव्याप्त्या दूषयति * आद्य इति* अभूद्दृष्टिर्भवि-ष्यति दृष्टिरिदं रजतं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिज्ञानकाले विशिष्टाभावादेव न तदाश्रितं स्फुरणफलञ्जायते न ह्यस्ति सम्भवोऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्च प्रत्युत्पन्न इति तेन तद्विषयविषयिभावाव्याप्तिरित्यर्थः । दूषणान्तरमाह * न चेति * बहुसन्निधौ जायमानज्ञानेन तत्रैव फ-लजनने किं नियामकमिति वीक्षायान्न तावत्संयोगज-त्वं नियामकं चक्षुरादेरपि रूपादिज्ञानेन ज्ञाततादर्श-नान्नापि तद्विशेषितत्वमतीतादेरसतो विशेषकत्वायो-गान्नापि तदाकारत्वं विज्ञानवादप्रसङ्गादजडस्य ज-डाकारत्वायोगाच्चातो नियामकाभावादसिद्धिर्लक्षण-स्येत्यर्थः । कुठारजन्यक्रियाया कुठारविषये फलजन-कत्ववत् ज्ञानमपि स्वकरणविषये फलञ्जनयतीति क-रणद्वारकसम्बन्धो नियामक इत्यत आह * तथात्त्व इति* उपजीव्यत्वाल्लाघवात्तदेव विषयविषयिभावल-क्षणमास्तामित्यर्थः । यदि ज्ञानफलं व्यवहारस्तद्व्यंसा-

वुपादानादिरूप उतेच्छारूप इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *व्यवहार इति* आत्माकाशादौ कराकर्षणादेरभावेनाव्याप्तिस्तथा घटज्ञानेन घटादाने तन्निष्ठरूपादेरपरिहार्यतयाऽऽदानं भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।द्वितीयेऽसिद्धिमाह *यदीति* इच्छोपेक्षादि ज्ञानफलं तदाधारत्वं नच घटादेरात्मगुणस्यात्मसमवायादित्यसिद्धिरित्यर्थः। इच्छाद्याधारत्वन्न विषयत्वं किं तु तद्विषयत्वमेव तच्च घटपटादेरप्यस्तीति नाव्याप्तिरित्यत आह * तदिति * विषयत्वस्याद्याप्यसिद्धतया तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यात्माश्रय इत्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह * यश्चेति * उपेक्षाया इच्छाभावमात्रतया व्यवहारत्वं नास्तीति चिरंतनतार्किकरीतिः तन्मते तृणादिविषयोपेक्षाजनकप्रेक्षां कथन्नोपेक्षेत उपेक्षेतैवेति तृणाद्यविषयत्वापत्तिरित्यर्थः । हानादिव्यवहारे हानाद्यन्तरन्नास्त्युताऽस्तीति विकल्प्य प्रथमे तत्रैवाव्याप्तिरित्याह * हानादीति * हानादिरपि हानाद्यन्तरवान् ज्ञेयत्वादिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * तत्तद्व्यवहारासिद्ध्यर्थं तत्तज्ज्ञानं तत्तद्विषयासिद्ध्यर्थं तत्तद्व्यवहारान्तरं स्वीकार्यमित्यनवस्था क्वचिदुपरमे तत्रैवाव्याप्तिरिति परिहरति * तदिति *

यत्सम्बद्धो यो व्यवहारस्तदनुकूलस्वभावज्ञानं विषयि अर्थश्च स विषय इति मतान्तरन्तत्राप्युक्तं खण्डन मतिदिशति ।

४९ अन्यत्र दूषणातिदेशः ।

एतेन तत्सम्बन्धत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहा-

रानुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तद्वत्त्वं विषयित्वमिति, तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्तते।

एतेनेति तत्सम्बद्धत्वं च यदुच्यते तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तत इति सम्बन्धः। तत्सम्बन्धप्रकारमेव दर्शयति * यदित्यादिना * स्वभावशब्दार्थव्यवहारशब्दार्थविकल्पदूषणेनैव निरस्तामित्याशयः।

शालिकनाथेनोक्तं विषयलक्षणमनुवदति।

५० शालिकनाथीयाविषयलक्षणानिरासः।

अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः स पृथक् नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणमिति। तदपि नविघ्नः। यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणं अथ तद्विषयः अथ सम्बन्धिमात्रम्। नाद्यः घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाऽव्यापनात् यथातथा निर्वचनीयज्ञानत्वाद्यातिव्याप्तेश्च। द्वितीयश्चाद्याप्यनिरूपितः कथं निरूपकः स्यात् वैपरीत्यापाताच्च। तृतीयश्चातिव्यापकः कारणादेरपि तत्सम्बन्धित्वात् ज्ञानान्तरेणावभासमानत्वात्। तयैव संविदा भासमानत्वमिति चेन्न। भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् तन्निरूप्यत्वात्तद्वत्त्वस्य। यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यः प्रकाशत एवेति चेन्न। प्रकाशमानताया एव निरूप्यमाणत्वात्। सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषयाभिधानमिति चेन्न। सर्वथा विशे-

षानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमात्वस्यापि सन्दिग्धत्वात् ।

* अथेति * योऽर्थो यस्यां संविदि भासते सोर्थस्तद्वेद्यस्तस्याः संविदो विषयः पृथङ्खेति पृथग्अन्योऽनव भासमानो न विषय इति भासमानत्वमभासमानत्वं च विषयाविषयलक्षणमित्यादि यदुच्यत इत्यर्थः। भासमानत्वं भानकर्तृत्वं चेत् घटाद्यव्याप्तिर्भावकर्मत्वं चेदनुमेयाव्याप्तिस्तद्विषयत्वं चेद्द्यापि तदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य दूषयति *तदिति* यस्यामिति सप्तम्या अधिकरणमर्थ उत विषयो यद्वा सम्बन्धिमात्रमिति त्रिधा विकल्पयति * यस्यामिति * भूतलाद्यधिकरणघटादीनां ज्ञानानाश्रितानां अविषयत्वापत्तिरिति प्रथमं निराकरोति * नाद्य इति * शुक्लो घट इतिवदत्र घटोविदित इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाद्वेदननिष्ठत्वं घटादेरप्युपचारत इत्यत आह * यथेति * घटज्ञाननिष्ठत्वं ज्ञानत्वगुणत्वादेरस्तीति तं प्रति विषयत्वापत्तिरित्यर्थः। विषयसप्तमीति द्वितीयं दूषयति *द्वितीय इति* तद्विषयज्ञाने योऽर्थो भाति तस्य लक्षणमुक्तं स्यादेवंच सति विषयपदार्थानिरुक्तौ न तेन लक्षणनिरूपणमात्माश्रयादिप्रसङ्गादित्यर्थः। अनिष्टान्तरमाह * वैपरीत्येति * यत्प्रातिपदिकोपरि सप्तमी भवति तया तदर्थस्यैव विषयत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्य विषयत्वं घटादेर्विषयित्वमपि वैपरीत्यमित्यर्थः। सम्बन्धिमात्रं सप्तम्यर्थ इति तृतीयं दूषयति * तृतीये-

ति * ज्ञानकारणानां तत्सम्बन्धितया तद्विषयत्व-
प्रसङ्ग इति यावत् । ज्ञानसम्बन्धित्वे सति भास-
मानत्वं विषयत्वं तत्कथमभासमानचक्षुरादेर्विषयत्व-
प्रसक्तिरित्यत आह * ज्ञानेति * तत्ज्ञानभास्य-
त्वं तद्विषयलक्षणन्न भास्यत्वमात्रमतो न चक्षुरा-
दिष्वाप्तिरिति शङ्कते * तयेति * तच्छब्दस्य सा-
मान्यविशेषार्थत्वानुपपत्तिमभिप्रेत्य परिहरति * ने-
ति * भासमानत्वस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वाद्भासमानत्व-
सिद्धौ तद्वत्वस्य भासमानसम्बन्धित्वं संविदि सि-
द्ध्येदेवं च संवित्सम्बन्धसिद्धौ भासमानत्वसि-
द्धिस्तत्सिद्धौ च संवित्सम्बन्धित्वसिद्धिरिति पर-
स्पराश्रय इत्यर्थः । शङ्कते * यस्यामिति * सप्तम्या
अधिकरणत्वं विषयत्वं वा तत्सम्बन्धित्वं वा नोच्य-
ते किन्तु यस्यां प्रकाशमानायां सत्यामिति सति-
सप्तमीयमित्यर्थः । समूहालम्बनज्ञाने कारणानामपि
ज्ञानेन सह भासमानत्वमस्तीति तद्व्युदासाय भान-
नियमग्रहणं । प्रकाशमानत्वविशेषणासिद्ध्या लक्षणा-
सिद्धिरेवेति परिहरति * नेति * प्रकाशविषयता
हि प्रकाशमानता विषयस्याद्याप्यनिरूपणात्प्रका-
शमानत्वासिद्धिरित्यभिप्रायः । सामान्यतस्तावद्वि-
षयत्वं सिद्धमिदं च विशेषणतो विषयत्वाभिधानम-
तः सामान्यतः सिद्धं विषयत्वमुपजीव्य विशेषतो
विषयत्वाभिधानं स्यादिति शङ्कते * सामान्येति *
सामान्यस्य येन केन चिद्विशेषेण व्याप्तत्वात् विशे-
षमात्रासिद्धौ निष्कृष्टसामान्यप्रसिद्धिरप्रमैवेति परि-

हरति * नेति *

ज्ञाने य आकारो नास्ति तमाकारमर्पयितुं समर्थो यो हेतुः स विषय इति सुगतमतं शङ्कते ।

५१ सौगतविषयलक्षणनिरासः ।

ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न । आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्यत्वात् । न ह्याकारस्ततो ज्ञानस्वरूपादन्यः तत्र च तथोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिगमयिष्यसि । यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटन्तावद्धटस्यानुविधानमिति तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यते इति चेन्न । समस्तकारणान्तरानुविधानवद्धटानुविधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां स्यात् । स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं कुर्म इति चेन्न । सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात् । दृश्यमानमनुविधानं यस्येति चेन्न । दत्तोत्तरत्वात् । दृश्यमानतैव च विषयताऽनिर्वचनान्न शक्योपदर्शना ।

* ज्ञानेति * चक्षुरादिव्युदासायाकारसमर्पकत्वविशेषणम् । परिहरति * नेति * ज्ञानाकारो ज्ञानस्वरूपं उत धर्म आद्ये ज्ञानजनकमात्रस्यैव तदर्पकत्वेनातिव्याप्तिर्द्वितीये तस्य व्यावृत्तौ लक्षणव्यावृत्तिरनुगतत्वे तस्य भावरूपत्वे सिद्धान्तविरोधोऽभावरूपत्वे तज्जनकत्वमेव न कारणस्येत्यसिद्धिरित्यर्थः । स्वाभि-

प्रायमेव प्रकटयति * न हीति * अस्तु ततः किमि-
त्यत आह * तत्र चेति * तथोत्पन्नानि मिलितानीति
यावत्। चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकत्वेन सर्वहेतुसापेक्षत्वं य-
द्यप्यस्ति घटज्ञानस्य तथापि स्फुटमसङ्कीर्णमसाधार-
ण्येनान्वयव्यतिरेकवत्त्वं घटस्य तत्रास्ति तेन घटाका-
रज्ञाने घटस्यैव क्षमत्वमिति विनिगम्यते इति श-
ङ्कते *यदीति* घटज्ञानमिति घटेन विशेषितत्वं स्फुट-
त्वमिति यावत्। कारणभावेऽन्वयव्यतिरेकवत्त्वस्यैव प्र-
योजकत्वादाकारसमर्पको हेतुर्विषय इति लक्षणं कार-
णान्तरेऽप्यस्ति स्फुटत्वमप्रयोजकमिति परिहरति
नेति स्फुटानुविधानत्वे सत्याकारसमर्पको हेतुर्विषय
इति लक्षणं ब्रूमोऽतो न हेत्वन्तरव्याप्तिस्तत्र स्फुटा-
नुविधानत्वाभावादिति शङ्कते *स्फुटेति* स्फुटमात्रं
विवक्षितमुत प्रत्यक्षानुविधानमिति विकल्प्य प्रथमं
दूषयति *नेति* चक्षुरादिषु सत्स्वपि घटाभावा-
पराधेन घटज्ञानं न जायत इति केवलव्यतिरेकात् घटानु-
विधानस्य स्पष्टत्ववत् सत्यपि घटे चक्षुराद्येकैकाभा-
वेपि घटज्ञानं न भवतीति व्यतिरेकस्य तुल्यतयाऽनु-
विधानं स्पष्टमेवेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। प्रामाणिकत्व-
मात्रं नानुविधानस्पष्टत्वं किन्तु प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वं
तच्च न चक्षुरादावस्तीति द्वितीयं शङ्कते *दृश्येति* आ-
लोकाद्यनेककारणसन्निधौ जायमानं ज्ञानं प्रति दृश्य-
मानस्य कस्याकारसमर्पकत्वमिति निश्चेतुमशक्यमित्यु-
क्तमपि परिहरति *नेति* दर्शनविषयता हि दृश्यमान-
ता विषयत्वानिरुक्तौ तदपि निर्वक्तुमशक्यमिति दोषा-

न्तरमाह * दृश्येति *

ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वं केचित् ब्रुवते तन्निराकरोति।

५२ केषांचिद्विषयलक्षणनिरासः।

ज्ञानकर्म्मत्वमित्यपि न। ज्ञानेन कर्म्मणः सम्बन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात्। तन्निरुक्तिभङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः।

*ज्ञानेति*गमनकर्मग्रामादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणम् कुत इत्यत आह*ज्ञानेनेति* ज्ञानेनार्थस्य सम्बन्धोऽस्ति नवा, नचेत्सर्वः सर्वस्य कर्म स्यादस्ति चेत्तन्निर्वचनं कार्यं तदशक्यमित्यर्थः। कथं सम्बन्धो निर्वक्तुमशक्य इत्यत आह * तदिति * ज्ञानतत्कर्मणोर्न्न तावत् संयोगो ज्ञानस्याद्रव्यतयाऽसंयोगान्नापि समवायः ज्ञानस्यात्मगुणस्य घटादौ तदयोगात्तादात्म्यं तु विरुद्धयोर्दूरोत्सारितमेव नच शक्तिलक्षणः सम्बन्धस्तस्य द्रव्यादिव्यतिरेकाव्यतिरेकयोरनुपपत्तेर्न्निरूप्यनिरूपकभावोपि मूलसम्बन्धाभावेऽतिप्रसङ्गी, विषयभावस्त्वद्याप्यसिद्धो; जन्यजनकभावोऽपि न सम्बन्ध ईश्वरज्ञानस्याविषयत्वप्रसङ्गादिति तदनिर्वचनं प्रकरणान्तरे न्यरूपमित्यर्थः।

लक्षणान्तरं शङ्कते।

५३ विषयत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः।

विना सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणज्ञानं स विषयः तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः विशेष्यं चेदं

यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति । अत्रोच्यते । यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितं गृह्णातीत्येवेति वा, आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्त्वापातः तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात् । नापरः भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छिन्नमूलकत्वादि विशेषणं तद्विशिष्टं च तत्वान्तरम् । नच विशेष्यस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति ।

* विनेति * मूलसम्बन्धमनपेक्ष्य यस्य विशेषणं ज्ञानं स विषय इत्यर्थः । अहं ज्ञानीति समवायसम्बन्धादात्मविशेषणं ज्ञानमिति तन्निवृत्त्यर्थं विनेतिविशेषणम् । ज्ञाननिष्ठो धर्मः कथंविषयलक्षणमपक्षधर्मत्वादित्यत आह * तेनेति * ज्ञातो घट इति ज्ञानेन विशेष्यो यः स विषय इति यावत् । समवायविशेष्यघटव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानेतिविशेषणम् । किन्तद्विशेष्यमित्याकाङ्क्षायामाह * विशेष्येति * विशिष्टनामकन्तत्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णाति तद्विशेष्यं यथा दण्डी देवदत्तत्वं दण्डीदेवदत्त इति सामानाधिकरण्यादतोविशेष्यो देवदत्तस्तथा ज्ञातो घट इति विशिष्टं घटत्वं गृह्णातीति घटो विशेष्य इत्यर्थः । विशेष्यानिरुक्तौ लक्षणानिरुक्तिं मन्वानः परिहरति * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति *तदिति*किञ्चिद्धर्मग्राहकत्वमुत सर्वधर्मग्राहकत्वमिति विकल्पार्थः । प्रथमकल्पेऽतिव्याप्तिरित्याह *आद्य इति* सत्वज्ञेयत्वादिधर्मस्य दण्डधर्मस्य दण्डनिष्टस्या-

पि दण्डिना ग्रहणादिति हेतुमाह * तदिति * द्विती-
योपि नानवद्य इत्याह * नेति * कुत इत्यत आह
भवतीति धूममात्रस्य गोपालघटिकादिषु वर्तमान-
स्याग्निव्यभिचारिणोऽविच्छिन्नमूलत्व बहुलत्वादि वि-
शेषणं भवति विशेष्यधूममात्रस्य सर्वत्रैक्यादित्यर्थः।
यद्यपि धूममात्रस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशिष्टविशे-
षणं तथापि विशेष्यातिरिक्तं विशिष्टं न तत्रास्ति
ततो नाव्याप्तिरित्यत आह * तदिति * तत्गतधर्म-
मात्रग्राहित्वे धूममात्रव्यभिचारित्वधर्मस्यापि ग्राह-
कत्वेन व्यभिचारित्वं स्यादतो यद्गतधर्मं गृह्णात्येव
विशिष्टं स विशेष्य इति लक्षणं धूमाव्यापकमित्यर्थः।
अच्छिन्नमूलत्वादि न धूममात्रस्य विशेषणं किन्त्व-
विरतगत्यूर्द्धत्वविशिष्टस्यैवेति नाव्यापकतेति शङ्कते।

५४ विशेषणं विशिष्टस्यैव न धूममात्रस्येतिशङ्कानिरसः।

अथोर्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलता विशेष-
णं नच तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते। मै-
वम्। प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी नवा, आद्ये स एव
दोषः द्वितीये विशेषणान्तरान्तर्भाववैयर्थ्यं प्रथमविशि-
ष्ट एव च तद्दोषावसरः। अथ यद्धर्मविशिष्टस्य
तद्विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं नच व्यभिचा-
रिताविशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेन्न। तत्किं धू-
ममात्रं न व्यभिचारि। ततश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव
तस्य तानि तथा भवतु व्यभिचारिता तद्विशेषणं

परं सा न विशेष्यकोटिरिति चेन्न। अद्यापि विशेष्याज्ञानात्।

* अथेति * अस्तु तथापि कथमव्याप्तिपरिहार इत्यत आह * नचेति * यस्य च तद्विशेषणं तस्य व्यभिचारित्वमेव नास्तीति नोक्तदोष इत्यर्थः। विकल्पासहत्वेन दूषयति * मैवमिति * अविरतोर्द्ध्वगतिविशेषणविशिष्टो योधूमस्तत्र व्यभिचारित्वमस्ति नवेति विकल्पार्थः। किम्वाऽत इत्यत आह * आद्य इति * व्यभिचारित्वधर्माग्रहणाविशेषाल्लक्षणस्य धूमाव्यापकतैव दोष इति यावत्। द्वितीयं प्रत्याह * द्वितीयेति * अविरतोर्द्ध्वगतिविशिष्टे धूमेऽविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणान्तरस्य यदन्तर्भावस्तत्किमर्थं व्यभिचारनिवारकत्वाद्विशेषणस्य प्रथमविशिष्टस्यैव वह्न्यव्यभिचारित्वादतोऽविरतोर्द्ध्वगतिविशिष्टोऽविच्छिन्नमूलश्च धूमो वह्निव्याप्त इति व्याप्तिग्रहणोपयोगिविशेषणान्तरं न स्यादित्याशयः। माभूत्तर्हि विशेषणान्तरं को दोष इत्यत आह * प्रथमेति * धूममात्रस्योर्द्ध्वाविरतगत्या विशेष्यत्वात्तत्र च व्यभिचारित्वाख्यधर्मस्य विद्यमानत्वाद्विशिष्टेन च तद्ग्रहणादव्याप्तिर्दोष इत्यर्थः। यद्गतं धर्मं गृह्णात्येवेत्यस्याभिप्रायान्तरं शङ्कते * अथेति * व्यभिचारित्वधर्मविशिष्टस्य न विशेष्यत्वं किन्तु धूमत्वचतस्तच्च गृह्णात्येवेति नोक्तदोष इत्यर्थः * तानीति * अविरतगत्यविच्छिन्नमूलत्वादीनीतियावत्। यस्य धूममात्रस्य त-

द्विशेषणं तद्व्यभिचारि किन्न भवति भवत्येवान्यथा विशेषणवैयर्थ्यादिति परिहरति * तदिति * अस्तु ततः किं तत्राह * ततश्चेति * ततो व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तान्यूर्द्धगमनादीनि तथा— विशेषणानीति विशेषणान्तरविशिष्टस्यापि व्यभिचारित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यभिचारिता विशेष्यसम्बन्धिन्येव केवलं न विशेष्यकोटिनिविष्टेति शङ्कते * भवत्विति * अद्यापि विशेष्यस्यानिर्णीतत्वेन नेदं सुवचमित्याह * नेति *

भङ्गातरम्भणाति ।

५५ दोषान्तरोद्घाटनम् ।

किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा सम्बन्धि । आद्येऽतिप्रसङ्गः । द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि । किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतो धर्मस्तं गृह्णाति न वा, आद्ये ऽतिव्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः ।

किञ्चेति तस्य विशेषणमिति षष्ठ्यर्थः सम्बन्धमात्रं विशेषणतया वा सम्बन्ध इत्यर्थः । यदाकदाचित्सम्बन्धत्वमुपलक्षणस्यापीत्यतिव्याप्तिरित्याह *आद्य इति* द्वितीयमपवदति *द्वितीति *तथैवेति * विशेषणान्तरस्वीकारेऽनवस्था भेदानङ्गीकारे स्वाश्रय इत्यर्थः । एवं विशेष्यलक्षणस्य दुर्निरूपत्वाभिधानेन विषयलक्षणासिद्धिमुक्त्वा दोषान्तरं दातुं विकल्पयति *किञ्चेति* विशेष्यत्वाक्रान्तोविशिष्टो भवति वा न-

वेति विकल्पार्थः। आद्ये गृह्णाति चेदविशेष्येऽपि विशिष्टे विशेष्यत्वस्य गमनादतिव्याप्तिर्लक्षणस्येत्याह *आद्य-इति * विशेष्यगतसर्वधर्मग्राहकत्वनियमासिद्धा ल-क्षणासिद्धिरिति द्वितीयं दूषयति * द्वीति *

विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यो विषय इति लक्षणस्यातिव्याप्त्यन्तरमाह ।

५६ पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्त्यन्तरकथनम् ।

किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवाय-स्य ज्ञानं विशेषणं सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव, नच विषयः । नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्त-रमन्तरेणेत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्स्यते, यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्त्वादन्तरत्वासिद्धिरिति । तस्मात् स-म्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तं तत्र ज्ञानं सम्ब-न्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथाऽर्थस्य विशेषणं तथा समवा-यस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्य स्यादिति । ज्ञानाभावे च प्रसङ्गात् । नच तत्र स एव स-मवायः सम्बन्धः अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव स-म्बन्धत्वात् । नासौ सम्बन्धिनोऽन्यस्तादृशश्च व्य-वच्छेद्य इति चेन्न । समवायेऽपितुल्यत्त्वात् । सं-

योगसमवायौ व्यवच्छिद्येत इति चेन्न । ज्ञानाभावे तथाऽपि प्रसङ्गात् । न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणमिति चेन्न । अतीतानागतयोरविषयत्त्वापत्तेः । भावे चिन्तेयमिति चेन्न । अभावस्याविषयत्त्वापातात् । ज्ञानादन्यत् ज्ञानीयञ्च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण । नच ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः । प्रतीतिविरोधात् । भेदमनिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्हः इति ।

* किञ्चेति* मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानस्यात्मनि समवायं प्रति मूलसम्बन्धान्तरमन्तरेणैव ज्ञानं विशेषणं भवति तस्यापि विषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्यापि विषयत्वादेव तत्र लक्षणगमनान्नातिव्याप्तिरित्यत आह * नचेति * ज्ञानान्तरविषयत्वेपि तज्ज्ञानाविषयत्वन्नेत्यर्थः । गुणगुणिनोः क्रियाकारकयोर्वा विशेषणविशेष्यभावे मूलभूतो यः सम्बन्धः समवायः स एवायं सम्बन्धः सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति विशेषणोक्त्या व्यवच्छिन्न इति कथं तत्र लक्षणगमनमित्याशङ्क्याह *नचेति* कुतो न वाच्यमित्यत आह *यत इति * विशेषणविशेष्यभावादतिरिक्तः सम्बन्धः सम्बन्धान्तरमुच्यते मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र समवायस्य विशेष्यत्वादन्तरशब्दवाच्यत्वाभावान्न व्यवच्छेद्यत्वमन्यथा घटज्ञानमित्यत्रापि घटज्ञानयोः विशेषणविशेष्यसम्बन्धभावान्न घटविषयत्वं स्यादित्यर्थः ।

उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति * तथाचेति * ज्ञातो घट इत्यर्थेन सह ज्ञानं सम्बन्धान्तरमनपेक्ष्य स्वभावसम्बन्धेनैव विशेषणमिष्यते यथा तद्वन्मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्रापि सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव ज्ञानं समवायविशेषणमिति समवायार्थयोर्न विशेष इत्यर्थः। विना सम्बन्धं यद्विशेषणं ज्ञानमिति लक्षणस्यातिप्रसङ्गान्तरमाह * ज्ञानेति * ज्ञानस्याभाव इत्यत्र ज्ञानं स्वाभावविशेषणं भवतीत्यर्थः। सम्बन्धान्तरशब्दव्यवच्छेद्यो विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तसमवायो ज्ञानाभावेऽस्तीति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह *नच तत्रेति* (समवायाभावे हेतुमाह *अत्रेति* भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तान्तरशब्दावाच्यः सम्बन्ध इत्यर्थः। अर्थसमवाय)योः साम्यात्समवायाविषयत्वेऽर्थस्याप्यविषयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य साम्यमुक्तं तत्र वैषम्यं शङ्कते * नासाविति * विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धिनोऽन्यत्वन्नास्ति सम्बन्धिनोन्यश्च व्यवच्छिद्यते नातोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। एवमसम्भवपरिहारे नातिव्याप्तिपरिहारो ज्ञानसमवाययोर्व्यवच्छेद्यरूपाभावादिति परिहरति * नेति * संयोगसमवायातिरिक्तो विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यो विषय इति लक्षणाभिप्रायं शङ्कते * संयोगेति * क्वचिद्विशेषणविशेष्ययोः संयोगोप्यस्तीति संयोगेतिग्रहणं नतु ज्ञानविशेष्ये तत्सम्बन्धेनेति द्रष्टव्यम्। संयोगादिज्ञानस्यैवं निर्विषयत्वप्रसङ्गान्नेत्याह *

() एतदन्तर्गतो ग्रन्थः सो० पु० नास्ति।

नेति * अङ्गीकृत्यापि दूषयति * ज्ञानेति * ज्ञानाभावः संयोगाद्यतिरिक्तत्वे सति स्वभावेनैव ज्ञानविशेष्य इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एककालीनस्यैव विशेषणत्वनियमात् ज्ञानस्य च स्वाभावेनापृथक्समयत्वाभावादविशेषणत्वेन विशेषणोस्यैव तदभावव्यवच्छेद इति शङ्कते * नेति * कथं तर्हि ज्ञानस्य स्वाभावव्यावर्त्तकत्वमित्यत आह * किन्त्विति * असतोविशेषणत्वाभाववद्विशेष्यत्वस्यानुपपत्तेरभूद्वृष्टिर्भविष्यति वृष्टिरित्यग्रर्थज्ञानानां विशेष्यस्य विषयत्वं नस्यादिति दूषयति * नेति * न विषयमात्रलक्षणमिदं किन्तु भावविषयस्यातो नाव्याप्तिरिति शङ्कते * भाव इति * विषयमात्रासिद्धौ तद्विशेषासिद्धेर्विषयमात्रलक्षणमूह्यन्तथाचातिव्याप्तिस्तदवस्थेति दूषयति * नेति * संयोगाद्यतिरिक्तत्वे सति विना सम्बन्धान्तरं यत् ज्ञानविशेष्यमिति लक्षणं ज्ञानकारणचक्षुरादौ तत्फले चास्तीत्यतिव्याप्त्यन्तरमाह * ज्ञानादिति * किञ्च सुगतसमये ज्ञानाकारो ज्ञेयमभ्युपेयते तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्भेद उताभेद आद्ये तदाकारत्वं न स्यात्सन्तानान्तरवत् । द्वितीये भेदप्रतीतिविरोध इत्यभिप्रेत्याह *न चेति* एवं ज्ञानतद्गोचरयोर्भेदं खण्डयतो भेदमात्रमनिष्टमुत तयोरेव, नाद्योऽप्रमितप्रतियोगिप्रतिषेधासम्भवात् । द्वितीये त्वाद्वैतविरोध इत्यभिप्रेत्याह * भेदमिति *

इति सम्बन्धाधारत्वाधःशब्दार्थविषयविषयिभावानां खण्डनम् ।

भेदप्रतीतिमात्रेण तन्निषेधोपपत्तावपि प्रमितप्रतियोगिकत्वमेव निषेधस्येति यदि कश्चिदभिनिविशते तेन भेदस्वरूपं वक्तव्यमित्याह ।

५७ भेदखण्डनारम्भः ।

वक्तव्यस्तर्हि कोसौ भेदो नाम ? सहि स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा, नाद्यः भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् । भ्रान्त्याऽपि धर्मिस्वरूपावगाहनात् अन्यथा कस्याभेदं सा भ्रान्तिरुल्लिखेत् ।

वक्तव्य इति धर्मान्तरमिति *पृथक्त्वं वैधर्म्यं चेत्यर्थः । लाघवात्स्वरूपभेदवाद एवास्त्वित्यत आह *नाद्य इति* भेदाग्रहमूलातादात्म्यभ्रान्तिस्वरूपस्यैव भेदत्वे धर्मिस्वरूपप्रतीतौ भेदोपि प्रतीत इति दूरस्थवनस्पत्यादावभेदभ्रमो न स्यादित्यर्थः । भ्रान्तिरभेदमेवावगाहते न धर्मिस्वरूपमतो भ्रमोपपत्तिरित्यत आह *भ्रान्त्येति* भ्रान्तेरुभयविषयत्वकल्पने गौरवात्तादात्म्याख्यधर्मविषयत्वमेवास्त्वित्यत आह * अन्यथेति * अयमभिन्न इति न भासेताभेद इत्येव भासेतेत्यर्थः ।

भिन्नेष्वभेदप्रकाश इति नोच्यते किन्तु ये भिन्नास्तेष्वनारब्धावयवित्वमारोप्यते न चारोपानुपपत्तिरारब्धावयव्यपेक्षया भेदग्रहस्य विशेषग्रहरूपतया विरोधित्वाभावादिति शङ्कते ।

५८ स्वरूपभेदखण्डनम् ।

ननु निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थिते तरुदारुप्रभृतिषु

नानाधारोऽवयव्यन्य एवाऽऽरोप्यते येषु त्वारोप्यते तेऽभेदे नैव भान्ति किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावयावितया विभ्रम्यते । मैवम् । तेषामनुदाहरणीयत्वात् । अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासार्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात् तत्रापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवमप्येष्टव्यमेव तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् ।

*नन्विति*निरन्तरावस्थिते तर्वादावनेकाधारस्ततोऽन्य एवावयव्यारोप्यत इति यावत् । प्रासरुचितया तर्विंत्युक्तम् । अभेद इति विषयसप्तमी । अनेकेष्वेकस्मिन्नवयविन्यारोप्यमाणे ऽनेकेषु कुसुमेष्वारोप्यमाणसूत्रे यथा न भ्रान्तिस्तद्वदत्रापि न स्यादित्यत आह *किंत्विति* तत्रानेकेषु संयोगितया सूत्रस्य प्रतीतेरभ्रान्तिविषयत्वमिह त्वनेकेषु वनस्पतिष्ववयव्यन्तरं संयोगितया न प्रतीयतेऽतोनारब्धावयविष्वारब्धावयवित्वभ्रम इत्यर्थः । अवयव्यापारोपो नोदाह्रियतेमया ऽतस्तु खण्डनमिदमिति परिहरति *मैवमिति* किं तर्ह्युदाहरणीकृतमित्याह *अतस्मिन्निति* यत्र भिन्नयोश्चैत्रमैत्रयोः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभ्रमो जायते तदेवोदाहरणीयमित्यर्थः । आदिशब्देनाभेदसंशयो गृह्यते अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्यत्र तत्रापि नैक्याध्यासः किन्तूभयनिष्ठतादात्म्याख्यधर्मान्तरमारोप्यतेऽतोधिष्ठानस्वरूपप्रतीतावपि विरोधित्वाभावाद्धर्मान्तरारोपो भवेदित्यत आह

* तत्रेति * तर्हि घटः पटो न भवतीत्यत्रापि घटस्य पटत्वं धर्मान्तरमारोप्य निषिध्यते इति वक्तुं शक्यत्वात्तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावैक्यापत्तिरित्यर्थः । तत्रापि बाधकप्रत्ययेन संसर्गाभाव एवावेद्यत इत्यत आह * न चेति * संसर्गाभावतादात्म्याभावयोरभेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि दूषयति * तथापीति * तयोर्भेदाङ्गीकारे भेदाभेदयोर्विरोधात्स्वरूपभेदग्रहे भेदारोपो न स्यात् घटपटयोरिवेत्यर्थः ।

इदानीमन्योन्याभावो भेद इति पक्षं दूषयति ।

५९ अन्योन्याभावखण्डनम् ।

नापि द्वितीयः प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः केतरेतराश्रय इति चेत् । मैवम् । एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटो निषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्येत ।

नापीति धर्मित्वप्रतियोगित्वव्यवस्थाप्रतीतावन्योन्याभावः प्रत्येतुं शक्यते नेत्येवतदप्रतीतेरन्योन्याभावप्रतीतौ च व्यवस्था प्रत्येतव्या न स्वरूपमात्राश्रया व्यवस्था तस्यावधित्वे तथैव समाप्तत्वादधिकरणे च तथैवेति परस्पराश्रयप्रसङ्गः प्रतीतावित्यर्थः । विनैवान्योन्या-

भावप्रतीतिं धर्म्यादिप्रतीतिसम्भवान्नेतरेतराश्रय इति शङ्कते * प्रतीति * प्रतियोगिप्रतीतिः प्रतियोगित्वधर्ममनुल्लिखन्ती धर्मिप्रतीतिरपि धर्मित्वाकारमनुल्लिखन्त्येव भेदप्रतीतिकारणमतो नेतरेतराश्रय इत्याशयः। ज्ञाततामात्रेण प्रतियोगितया निषेध्यत्वस्वीकारे कुम्भः पटो भवतीत्यत्र ज्ञानमात्रं पटस्य प्रतियोगितया निषेध्यत्ववत् कुम्भस्यापि स्वरूपेण ज्ञानतया प्रतियोगित्वसम्भवान्निषिद्धत्वं प्रसज्येतेति दूषयति * नैवमिति *

इदानीं भेदवादी स्वमतमुपपादयति।

६० भेदवादिशङ्का।

वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगित्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः। पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते नत्वाश्रयतेति कुम्भवत् पटस्यापि न सङ्ग्रहापत्तिः। यद्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयता अन्या पटाश्रयता अन्या कुम्भप्रतियोगिता अन्या पटप्रतियोगिता तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वे च नोभयोरपि सङ्ग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः। नापि च प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनो भेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयोऽनुपजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्येत। यतः स्व-

र्थमाणस्य प्रतियोगिता अनुभूयमानस्य चाश्रयतेत्ये तावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः । नचैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः, वास्तवतत्सत्वासत्वाभ्यां विशेषात् ।

* वस्तुत * इत्यारभ्य विशेषादित्यन्तेन ग्रन्थेन । कुम्भः पटो न भवतीति प्रतिषेधावसरे कुम्भस्य प्रतियोगिताया अविवक्षितत्वान्न निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । कुम्भपटाश्रयान्योन्याभावाभेदात् पटवत् कुम्भप्रतियोगित्वमप्यन्योन्याभावस्येसत उक्तं*अन्योन्याभावस्य कुम्भ प्रतियोगिकत्वेपीति*तर्ह्यनिषिध्यमानकुम्भेन सह भिन्नत्वेनागृहीतत्वात्पटस्यापि निषेधो न स्यादित्यत आह * पटस्येति * पटस्यासत्वनिरूपणावसरे पटस्य प्रतियोगित्वेनापेक्ष्यमाणत्वादाश्रयत्वेन चानपेक्षितत्वान्न कुम्भवत्सङ्ग्रह इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्योभयाश्रयत्वादुभयप्रतियोगित्वाच्चाश्रयप्रतियोगिभेदाभावादुभयनिषेधसङ्ग्रहौ विरुद्धावेकदा स्यातामित्यत आह * यदपीति* याऽपीत्यर्थः । उभयोरपि प्रतियोगित्वाधिकरणत्वस्वरूपसाधारण्येपि घटेन विशेषिता पटेन विशेषितावाऽऽश्रयता प्रतियोगिता च भिन्नैवेति नोक्तदोष इत्यर्थः । यद्यपीति पाठे ततोपीत्यत्र तथापीत्यर्थः । तेनेत्यादिना फलितनिगमनम् । प्रतियोगी प्रतियोगित्वसिद्ध्यर्थमनुयोगिनः सकाशाद्भेदमुपजीवति नवा, उपजीवति चेदन्योन्याश्रयत्वं नोपजीवति चेत्तर्हि स्वाभिन्नात्प्रतियोगिनो भिन्नत्ववत्स्वस्मादपि स्व-

स्य भेदः स्यादित्यत आह *नापीति* कुत इत्यत आह * यत इति * धर्मिग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च भेदज्ञानसामग्री प्रतियोगिता च स्मर्यमाणता अनुभूयमानता च धर्मिता तेन स्मरणादिना नियमोपपत्तेर्नेतरेतराश्रयादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रायमंशस्य गृह्यमाणतया धर्मित्वात्स इत्यंशस्य स्मर्यमाणतया प्रतियोगित्वात्तत्रापि भेदः प्रकाशेतेत्यत आह *न चेति* किमत्र नियामकमित्यत आह * वास्तवेति * भेदसत्तासहितप्रतियोगिस्मरणादि भेदग्रहणकारणं तच्चैकत्र्यान्नात्र तथेति नियम इत्यर्थः ।

एवं काणादहार्दं विशदयित्वा सिद्धान्तमुपक्रमते ।

६१ भेदवादिमताभिप्रायखण्डनम् ।

मैवम् । तथाहि किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीतिः उत वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षिता । आद्ये किमीयाऽधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं स्यात् । न तावदन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डाद्यप्रतीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात् विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् विशिष्टस्य च विशेषणघटितमूर्तित्वात् । नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणं यत्र भिन्नेऽभेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाद्याधारतया प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः ।

* नैवमिति * भेदप्रतीतिकारणतयेष्यमाणाधिकरणप्रतीतिरधिकरणत्वाकारमुल्लिखत्युत, वस्तुतोऽधिकरणस्वरूपमुल्लिखतीति विकल्पार्थः। प्रथमकल्पेपि घटादौ किमन्योन्याभावमपेक्ष्याधिकरणतया प्रतीतिर्भेदप्रतीतिकारणमुत यत्किञ्चिदपेक्षयेति विकल्पयन्नाह * आद्य इति * किमीया-किंसम्बन्धिनीतियावत् । अन्योन्याभावलक्षणभेदस्य प्रतीयमानत्वात्तदधिकरणत्वाच्च घटादेरन्योन्याभावापेक्षयाऽधिकरणत्वमित्याद्यमपवदति *नतावदिति* दण्डप्रतीतिव्यतिरेकेण देवदत्तस्य तदधिकरणत्वप्रतीतिव्यतिरेकवदन्योन्याभावाप्रतीतौ तद्विशिष्टाधिकरणत्वमपि घटादिनिष्ठं न निष्टङ्कनामियादित्यर्थः । अन्याप्रतीतौ किमन्यन्न प्रतीयतेतथाच किञ्चित्कदाचित्प्रतीतमिति सर्वज्ञं जगदापन्नमित्यत आह * विशिष्टेति * विशिष्टविशेषणयोरन्यत्वेपि विशेषणप्रतीतिजन्या विशिष्टप्रतीतिरित्येके। विशेषणविशेष्ययोरेकप्रतीतिविषयत्वमेवेत्येपरे । सर्वथा विशिष्टप्रतीत्या विशेषणप्रतीतिरपेक्षितेत्यर्थः । यथोपलक्षणं व्यावर्तकमपि अनियतप्राक्प्रतीतिकं व्यावर्त्यप्रतीतिव्यवहारजनकं तथा विशेषणमपि किन्न स्याद्व्यावर्त्तकत्वाऽविशेषादित्यत आह * विशिष्टेति * कदाचित्ज्ञाततामात्रेणाऽसतोऽप्युपलक्षणत्वाद्विशेषणस्य तु कार्यान्वयित्वेनैव व्यावर्त्तकत्वमन्यथा विशेषणोपलक्षणोपाधीनां भेदो न भवेदित्यर्थः । यत्किञ्चिदपेक्षयाऽधिकरणत्वप्रतीतिर्भेदप्रतीतिकारणमिति द्वितीय एव मपवदति * नापीति * कु-

तो न कारणमित्यत आह * यत्रेति * भिन्नयोर्देवद् त्तयज्ञदत्तयोः स एवायमित्यभेदभ्रमो यदा जायते तदा देवदत्तस्य सत्त्वद्रव्यत्वाधिकरणतया प्रतीतेर्भेदग्रहस्यैव सम्भवात्तदनुत्पत्तिरभेदग्रहासम्भव इत्यर्थः।

न कारणमात्रात्कार्यनिष्पत्तिरपितु कारणपौष्कल्यादिह च नाधिकरणप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिसामग्री प्रतियोगिस्मृत्यादिसाहिताया एव भेदप्रत्याकत्वादिह च तदभावाद्भेदाग्रह इति शङ्कते।

६२ प्रतियोगिस्मृत्यादिसाहिताधिकरणप्रतीतेर्भेदग्रहहेतुत्वनिरासः।

न तन्मात्रात्तदुत्पत्तिः अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात् सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न। प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्प्यत्वात्। आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्रतियोगितया वा। नाद्यः अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः पूर्ववत्। नापि द्वितीयः तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुपपत्तेः।

* न तादिति * प्रतियोगित्वाकारमुल्लिखन्ती प्रतियोगित्वस्मृतिर्भेदप्रतीतिहेतुरुत वस्तुतः प्रतियोगिनः सतः स्वरूपेण तथेति पूर्ववद्विकल्पयन्परिहरति

नेति प्रथमकल्पेऽपि किमन्योन्याभावप्रतियोगित्वप्रतीतिस्तत्प्रतीतिकारणं किंस्विद्यत्किञ्चिदपेक्षप्रतियोगित्वप्रतीतिरित्यपि विकल्पनीयमित्याह *आद्य इति* अन्योन्याभावाप्रतीतौ तद्विशिष्टाधिकरणत्वाप्रतीतिवद्विशेषणान्योन्याभावाप्रतीतौ तद्विशिष्टप्रतियोगित्वस्मृतिरनुपपन्नेति प्रथमं पराचष्टे *नाद्य इति* यत्किञ्चिदपेक्षप्रतियोगित्वस्मृतिः कारणमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * कुत इत्यत आह * वस्त्विति * देवदत्तयज्ञदत्तौ वस्तुगत्या भिन्नौ तथाप्यभिन्नतया भ्रमविषयौ भवतः प्रतियोगित्वस्मृतेश्च देशेतरदेशादावविद्यमानत्वेन स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतिरस्ति यत्किञ्चिदपेक्षयाऽऽश्रयत्वप्रतीतिरपि ततः कारणपौष्कल्यात् भेदप्रतीतिरेव स्यान्न चासौ जायत इत्यर्थः।

स्वदेशेतरदेशादौ विद्यमानाभावप्रतियोगित्वप्रतीतिरनुभूतित्वान्न स्मृतिः स्मृतिश्च भेदज्ञानकारणमतो नोक्तोदोष इति शङ्कते ।

६३ स्मृतित्वस्य भेदप्रतीतौ प्रयोजकत्वनिरासः ।

प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न। स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽनुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात् । अत्रान्तराले स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानाविमावित्यनुभवबाधितया प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य योऽसौ तत्र नासीत् सोऽयमिति स्मर्यमाणाभावप्रतियोगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभि-

न्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात्। दोषाभावोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न। पूर्वदृष्टे स्मृतिमतो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरदृष्टस्य पूर्वदृष्टात् भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभावबुद्ध्यापत्तेः। बुध्यत एवेति चेन्न। पश्चात्तत्संशयदर्शनात्। विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेन्न। विशेषत्वस्यान्योन्याभावानिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्। एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्येतदपि व्युदस्तम्। वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि, भिन्नस्याभिन्नतया वृक्षादेः प्रतीयमानस्योन्यान्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात्।

*प्रतीति*योगिप्रतियोगिप्रतीतौ स्मृतित्वाभावेन भेदज्ञानाभावाभावेन व्यतिरेकाभावात् स्मृतित्वमप्रयोजकमिति परिहरति * नेति * न केवलं व्यतिरेकाभावोऽन्वयोपि नास्तीति विपक्षबाधकव्याजेनाह *अन्यथेति* इमौ घटपटौ भिन्नावित्यत्रोभयोरपि गृह्यमाणत्वाद्भेदग्रहो न स्यादित्यर्थः। पुरोदेशेऽनुभूयमानान्योन्याभावप्रतीतावपि इतरान्योन्याभावप्रतीतिवदन्योन्याभावप्रतीत्योर्मध्ये प्रतियोगिस्मृतिः कल्प्यते भेदप्रतीतिसिद्धत्वादित्यत आह * अत्रेति * अन्तरा स्मृतित्वकल्पनया स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वं न कल्प्यमिति शेषः। इमौ नान्योन्यात्मानावित्यननुभवादूबाधि-

ततयेति हेतूपन्यासः । बाधितायाः अपि कल्पनाया बलात्स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वस्वीकारे दोषमाह*प्रयोजकत्वेपीति*योसौ गृहे नासीत् देवदत्तः सोऽयमिति ईदृशप्रत्यभिज्ञाभ्रमस्थले स्मर्यमाणाभावप्रतियोगित्वेन स्मर्यमाणत्वं प्रतियोगिनोस्ति ततोधर्म्यनुभवः प्रतियोगिस्मृतिश्चेत्येतस्य भेदप्रतीतिप्रयोजकत्वे तत्र भेदप्रत्यय एव स्यान्न चोत्पद्यते ततोऽप्रयोजकमित्यर्थः । प्रतियोगिस्मृतिसहितधर्मिग्रहणं दोषाभावसहकृतं भेदप्रतीतिप्रयोजकन्न तन्मात्रमिति नोक्तदोष इतिशङ्कते *दोषेति* दोषाभावे सत्यपि भेदाग्रहान्न तत्प्रयोजकत्वमिति परिहरति * नेति * इदमाकूतं दोषाभावस्य किमिति सहकारित्वं कल्पनीयं । सति दोषे तददर्शनादिति चेन्न।तस्मिन्सत्यपि निद्रादोषेऽन्योन्याभावप्रतीतिदर्शनात्।प्रमात्वादितिचेन्न।तस्याद्याप्यसिद्धत्वादतो न दोषाभावस्य सहकारित्वं तथापि भवच्छ्रद्धानुरोधेनोदाहरणान्तरमभिधीयते यदा पूर्वदृष्टघटादि स्मरति पश्यति च घटान्तरं स्वरूपेण पूर्वदृष्टाच्च भेदमभेदं वा नावधारयति तत्राप्यन्योन्याभावग्रहप्रसङ्गो भ्रमाभावेन दोषाभावात्प्रतियोगिस्मरणादिभावाच्चेति।कारणसद्भावात्कार्यमपि विद्यते इति शङ्कते *बुध्यत इति* पूर्वदृष्टोऽयमन्योवेति पुनः संशयदर्शनान्नान्योभावो बुध्यत इति परिहरति * नेति * विशेषज्ञानेन दोषाभावेन प्रतियोगिस्मृत्या च सहिता धर्मिप्रतीतिरियमन्योन्याभावज्ञानकारणं तदभावादत्र नान्योन्याभावज्ञानं स्यादिति शङ्कते *विशेषेति*

अन्योन्याभावस्य भेदत्वाद्भेदज्ञाननिरूपणीयत्वाद्विशेषस्य नान्योन्याभावज्ञानात्पूर्वं विशेषसिद्धिरिति परिहरति * नेति * भ्रमस्थलेऽनध्यवसायस्थले चान्योन्याभावप्रतीतिप्रसङ्गाभिधानेन परिशिष्टकल्पान्तरमपि निरस्तमित्याह * एतेनेति * वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिर्वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिश्च भेदकारणमिति द्वितीयकल्पोपि निरस्त इत्यर्थः। परामृष्टमेव स्वयं स्पष्टयति *भिन्नस्येति*

वैधर्म्यं भेद इति तृतीयं पक्षमाक्षिपति।

६४ तृतीयकल्पनिरासः।

नापि तृतीयः अभावस्य निर्धर्मकतापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याप्यभावरूपत्वेन निर्धर्मकतया धर्मलक्षणान्योन्याभावविरहिण ऐकरूप्यापत्तेः अभावे धर्माभावात्। स्वरूपमेव भेद इति चेत्। योऽसौ भेदस्तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेद उतनिष्प्रातियोगिक एव न तावन्निष्प्रातियोगिक एव प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात्। योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि न तु नीलव्यवहारवत् निष्प्रातियोगिकः स च निष्प्रातियोगिको नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकोऽपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति प्रतियोगिनियमो न स्यादिति स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्य्यात्। स्वस्माद्भेदः कथं सम्भवतीति चेत् तत् किं भिन्नाद्भेदः नन्वेवमनवस्था स्यात्।

* नापीति * अभावो निर्द्धर्मकः सधर्मको वा निर्द्धर्मकत्वपक्षे घटे घटत्वस्य विशेषरूपवैधर्म्यस्य सत्ववद्भावे धर्मान्तरलक्षणभेदाभावाद्विश्वाभिन्नत्वं स्यात्ततश्च विश्वस्याभावरूपतया निर्द्धर्मकस्य धर्मलक्षणभेदहीनतयैकरूपापत्तिरित्यर्थः । भावपदार्थानां वैधर्म्यं भेदो नाभावस्याभावे तु स्वरूपमेव भेदः अतो नाभावस्य विश्वात्मकत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते *अभाव इति* प्रयोगिसापेक्षत्वात् भेदस्य निष्प्रतियोगिवस्तुस्वरूपत्वासम्भवं वक्तुं भेदः सप्रतियोगिको निष्प्रतियोगिको वेति विकल्पयति * योऽसाविति * अन्त्यं कल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति *न तावदिति* हेतुमाह * प्रमाणेति * असम्भवमुपपादयति* य इति * प्रमाणेन यदस्ति तत् मेयमिति वदता भेदे प्रमाणं वाच्यं न च निष्प्रतियोगिभेदमुल्लिखत् ज्ञानं जायते तथा यथा नीलज्ञानमित्यर्थः । वस्तुतो निष्प्रतियोगिकोपि सत्प्रतियोगिभेदव्यवहारं करोतीत्यत आह * स चेति * ज्ञानव्यवहारयोरैकरूप्यादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकदण्डेन द्रढयति * निष्प्रतीति * बह्वर्थसंनिधावेतद्व्यवहारे किं नियामकमिति वीक्षायां तन्मूलज्ञानं नियामकं वाच्यमिह तु प्रतियोगिनोऽभावादेव तज्ज्ञानाभावोऽतः प्रतियोगिविशेषघटितभेदव्यवहारे नियामकाभावेन सर्वस्य प्रतियोगित्वापत्तौ तद्वृन्दान्तर्भूतस्वात्मनोपि प्रतियोगित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । धर्मित्वप्रतियोगित्वयोर्भेदैकार्थसमवायिनोरेकत्रासम्भवात्स्वनिष्ठभेदानुपपत्तिरेक-

त्वानेकत्वयोर्विरोधादिति शङ्कते * स्वस्मादिति * अभिन्ने भेदो न सम्भवतीत्युक्त्या भिन्ने भेद इत्युक्तं स्यात्तव किमभ्युपेयत इति पृच्छति *तदिति* ओमिति चेत् तत्राह *नन्विति* ननु प्रसिद्धौ। स्वेन भिन्ने स्ववृत्तावात्माश्रयाद्भेदान्तरेण भिन्न इति वाच्यमेवमनवस्था स्यादित्याशयः।

सप्रतियोगिस्वरूपं भेद इति पक्षमाक्षिपति।

६५ सप्रतियोगिस्वरूपभेदखण्डनम्।

नापि प्रथमः वक्तव्यं हि तद्यस्मादसौ भेदः, न तावत् सर्वस्मात्, स्वात्मनोऽपि भेदप्रसङ्गात्। नापि घटादेः, घटादिना सह तस्यावध्यवधिमद्भावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात् स्वरूपमेव वा। आद्ये तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमनुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था स्यात्। अथ तत्र स्वरूपमेव, तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धन इति प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यं तदपि न, तथा हि—यदि घटादिभिः सार्द्धमवध्यवधिमद्भावसम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्द्धं तर्ह्यभावस्वरूपस्यास्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात्। स्वरूपस्यैकत्वात्। अनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वात्। न हि यदेव प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति ततो व्यतिरिक्तत्वस्यानिषेध्य-

साधारणत्वात् । निषेध्यनिषेधभावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति । एवं कार्यकारणभावादौ स्वभावसम्बन्धान्तरेऽपि वाच्यमूहनीयश्चाऽन्यत्रापि स्वरूपभेदे दोष एषः ।

नापीति हेतुमाह *वक्तव्यमिति* प्रतियोग्यनिरूपणात् सप्रतियोगिस्वरूपं भेद इत्यपि न सम्भवतीति भावः । किं सर्वमेव प्रतियोगि घटादि वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * सर्वान्तर्भूततया भेदाश्रयस्यापि प्रतियोगित्वप्रसङ्गेनैकाभावप्रसङ्ग इति यावत् । द्वितीयमपवदति * नापीति * तदुपपादनाय सप्रतियोगित्वस्वरूपं दर्शयति *घटेति* घटादिरवधिस्तद्वच्चेतरदित्येवं रूपं इत्यर्थः । स्वरूपविशेषाभिधानेन किमनिष्टमुक्तं भवतीत्यतो विकल्पयति *सहीति* अवध्यवधिमद्भावोऽर्थान्तरमभावादिति प्रथमपक्षं दूषयति * आद्य इति * अभावाप्रतियोगी अवधिमानवध्यवधिमद्भावः एवं चावध्यादिभावस्याभावेन योसाववध्यादिभावः स तस्मादर्थान्तरं स्वरूपं वेति विकल्पे यद्यर्थान्तरमुच्यते तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थाप्रसक्तिरित्याशयः । द्वितीयमपवदत्यनूद्याथेत्यादिना । प्राथमिकावध्यवधिमद्भावस्य स्वरूपमेवास्त्वित्यत आह * तदिति *तदुपपादयति * तथाहीति * घटादिना सार्द्धमभावस्याप्यवध्यवधिमद्भावलक्षणसम्बन्धो योऽसौ सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वाद्धर्मिप्रतियोगिस्वरूपं चेत्प्रतियोगिना घटादिना सहाभावस्य निषेध्यनिषेधलक्षणो यः सम्बन्धोऽसावभावस्य स्व-

रूपन्न स्यादभावस्यैकरूप्यादेकं द्विरूपमिति विरोधादित्यर्थः। एकस्योभयस्वरूपत्वासम्भवान्निषेध्यनिषेधभावसम्बन्धोऽभावरूपो न स्यादित्युक्तं तदेवोपपादयति * नहीति * प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं प्रतियोगिनिषेधत्वं चैकन्न भवतीति विलक्षणाकारप्रतीतिविषयत्वमेव। कुत इत्यत आह * तत इति * घटादन्यः पट इत्यत्र निषेध्यनिषेधभावं विनापि व्यतिरिक्तत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। निषेध्यनिषेधभावस्तु नैवमित्याह * निषेध्येति * प्रतियोग्यभावमात्रापेक्षोऽसौ तेन न्यूनाधिकवृत्त्योरेकत्वासम्भव इत्यर्थः। एतदत्रोक्तं निषेध्यनिषेधभावस्य स्वरूपत्वासम्भवे निषेधात्मत्वमभावस्य न स्यादिति भावाद्वैतप्रसङ्ग इति। उक्तन्यायं प्रसारयति*एवमिति*मृद्घटादेः कार्यकारणभावसम्बन्धः स्वभावः चेद्विशेषणविशेष्यभावसन्बन्धः स्वभावो न स्यात्स्वरूपस्यैकरूप्यादनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वादकार्यकार्यकारणसाधारण्याद्विशेषणाविशेष्यभावस्येत्यर्थः। अभावस्य स्वरूपभेद इवान्यत्रापि स्वरूपदपक्षे यो दोष उक्तः सोऽयं द्रष्टव्य इत्याह * ऊहनीय इति * भिन्नेऽभिन्नप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गाद्भ्रान्त्यापि स्वरूपावगाहनादित्यादिश्चभिन्नेऽभावोनाभेदभ्रम इति च न वाच्यं धर्मिमात्रमभाव इति केषांचिद्भ्रमदर्शनादित्याशयः।

खण्डनान्तरावतरणाय विकल्पयति।

६६ धर्मान्तरभेदखण्डनान्तरम्।

किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः

किं घटत्वादय एव भेद उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः । आद्ये घटत्वादीनां स प्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् । न च घटत्वादयस्तथा पटाद्यनपेक्षतयैव प्रतीतेः ।

किं चेति* घटत्वादय एव भेद इति पक्षे भेदस्य सप्रतियोगितया भेदत्वेन निरूप्यमानघटत्वादीनामपि सप्रतियोगित्वप्रसङ्ग इत्याह *आद्य इति* सापेक्षतया पितृत्वादिवत् सन्तु घटत्वादयोपि सत्प्रतियोगिका इत्याशङ्क्य नैवमनुभवविरोधादित्याह *न चेति

देवदत्तस्य स्वरूपेण प्रतीतावनन्यापेक्षत्वेपि प्रतियोगिसापेक्षतया पितृत्वव्यवहारं जनयति यथा तद्वत् घटत्वादीनां स्वरूपप्रतीतावनन्यापेक्षत्वेपि व्यवहारजनकत्वं प्रतियोगिसापेक्षतयेति शङ्कते ।

६७ घटत्वादीनां पटाद्यपेक्षया भेदव्यवहारजनकत्वनिरसनम् ।

यदा पटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्तीति चेन्न । प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यम् । किं घटत्वादेरुत धर्मस्य कस्य चित् । आद्ये पटापेक्षामन्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः । नहि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम ? वन्हावित्रावान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात् । साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः । जात्योः परापरत्वसङ्करमिच्छतामपि मते पञ्चम्याऽवधिभावः प्रतिपाद्य

मानः केन सममन्वियात् । घटत्वस्यात्रावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः । तद्धर्मस्य तथात्वमिति चेन्न । तथा हि न द्वितीयः स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो न तु घटत्वादिः । घटत्वादेश्च स भेदः स्यात् तद्धर्मकत्वात् । घटादेस्तु भेदपर्य्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतम् । कथञ्च भिन्नैरनुगतव्यवहारः स्यात् । तथापि तथा सति वा किन्न तैरेव तदादिव्यवहारोऽपि स्यात् ।

*** यदेति * विकल्पासहत्वान्नैवमिति परिहरति * नेति * पटाद्यपेक्षा घटप्रतीतिकारणमिति प्रथमकल्पे दोषमाह *आद्य इति * केवलव्यतिरेकावसेयत्वात्कारणभावस्य व्यतिरेकश्च तन्मात्राभावे कार्याभावस्तस्य दुर्लभत्वात्पटाद्यनपेक्षा घटत्वप्रतीताविति हेतुमाह * नहीति*अरणिसूर्यकान्ततृणादीनामन्योन्यव्यभिचारिणामपि सकाशात् वन्हिजन्माङ्गीकारे तत्तदवान्तरजातीयं प्रति एकैकस्य कारणत्ववत्प्रकृते केवलव्यतिरेकाभावान्न स्यादेव कारणता जातिभेदाभावादित्यर्थः॥ कुतो घटत्वप्रतीतेरवान्तरजातिभेदो नेष्यते तत्राह * साक्षादिति *साक्षात्कारित्वं प्रमात्वं च घटत्वप्रतीतौ तावज्जातिरस्ति यश्चापरो जातिभेदस्सप्रतियोगिकप्रतीतित्वन्नाम कल्प्यते सा यदि साक्षात्वाद्यपेक्षया न परस्तदा स्मरणादौ सप्रतियोगिघटत्वप्रतीतिर्न स्यात्परजात्यभावेऽपरजातिसमवायायोगाद्यदि परस्तदा निष्प्रतियोगिघटत्वप्रतीतौ साक्षात्वादि नस्यात् परजातिमत**

एवापरजातिमत्त्वनियमादतः परस्परव्यभिचारात्सा- त्त्वात्वादिना कल्प्यमानजातिविशेषस्य परापरभावो नोपपद्यते परापरभावशून्ययोश्च जात्योर्घटत्वप्रतीतौ समवाये वैशेषिकानिष्टजातिसङ्करप्रसङ्ग इत्यर्थः । येतु जातिसङ्करमिच्छन्ति तन्मते दोषमाह *जात्योरिति* पटात् घटो भिन्न इत्यत्र पञ्चम्या अवधिभावः प्रतिपाद्यते न स तावत्प्रतीतिमात्रेण संबध्यते विषयविशेषकृतत्वात्प्रतीतिगतविशेषस्यातः केन संबध्यत इति वाच्यं किं घटत्वादिनोत तद्धर्मेणेति यावत् । घटत्वादिसम्बन्ध्यवधिभाव इति प्रथमे दोषमाह *घट इति* कदाचिदपि घटत्वादेः प्रतियोग्यपेक्षाव्यतिरेकेण प्रतिपत्तिर्न स्यात्तस्यावधिघटितस्वभावादित्यर्थः । घटत्वादिनिष्ठधर्मस्यावधिघटितत्वमिति द्वितीयं शङ्कते *तदिति* तथा प्रतीत्यभावात्परिहरति *नेति* एतेन प्रसङ्गागतेन द्वितीयकल्प एव निरस्यत इत्याह *न द्वितीय इति कुत इत्यत आह * स इति * धर्मस्यावधिघटितत्वे स एव सापेक्षप्रतिपत्तिको भेदः स्यान्न- त्वदिष्टो घटत्वादिभेदः सिध्येदित्यर्थः । स धर्मलक्षणो भेदो घटत्वादिधर्मत्वात् घटत्वादेरेव धर्मः स्यादित्याह* घटत्वेति * तथापि किमनिष्टमित्यत आह *घटादेरिति* घटादेः को भेद इति पर्यनुयोगे घटत्वादिधर्मस्य घटादिभेदतयाऽभिधानादसाङ्गत्यमतन्निष्ठत्वादित्यर्थः । तर्हि घटादेर्भेदवत्त्वसिद्धये घटत्वादय एव भेदा इष्यन्त इत्यत आह*कथमिति* घटत्वपटत्वादिभिरन्योन्यव्यभिचारात्सर्वत्रानुगतभेदव्यवहारो न सिध्येदित्यर्थः । अन-

नुगतानामेव स्वरूपवैचित्र्याच्छक्तिवैचित्र्याद्वाऽनुगतबुद्धिव्यवहारहेतुता स्यादित्याशङ्क्य व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगतव्यवहारजनकत्वे तत्तत्पदार्थस्वभावभेदादेवानुगतबुद्ध्यादिसम्भवेन सामान्यापलापः स्यादित्यभिप्रेत्याह * तथापीति *

किं घटत्वादय एव भेद उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्म इति विकल्प्य प्रथमे दोषमुक्त्वा द्वितीयमपवदति ।

६८ द्वितीयकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः अनभ्युपगमात् । सप्तपदार्थानामनन्तर्भावप्रसङ्गात् स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च । ईदृशाञ्चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात् ।

नापीति अभावस्य सधर्मत्वकल्पोऽपि तन्त्रेण निराक्रियत इति द्रष्टव्यमभावगतधर्मस्य घटत्वाद्यतिरिक्तभेदस्य वाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । अनभ्युपगमे युक्तिमाह * सप्तेति * तस्य द्रव्याद्यन्तर्भावे सामान्यादेरभिन्नत्वप्रसङ्गात्सामान्यान्तर्भावश्च न सम्भवति घटाद्यतिरेकाङ्गीकाराद्विशेषान्तर्भावे नित्यव्यतिरिक्तानामभिन्नत्वप्रसङ्गः समवायान्तर्भावे भावाभावयोरभेदप्रसङ्गोऽभावे समवायाभावादभावान्तर्भावोऽप्यत एव न इतरेतराभावभेदपक्षानङ्गीकारात्सप्तपदार्थानन्तर्भाव आपाद्यते स च वैशेषिकसमयप्रतिकूल इत्यर्थः । अपिच योऽसौ भेद इष्यते स स्वा-

त्मनि वर्त्तते न वा न चे द्भेदस्य कुतोपि भेदहीनतया विश्वात्मतायां सत्यां विश्वमपि निर्भेद्यभेदाभिन्नतया भेदहीनं स्याद्यदि वर्त्तते स्वयमेव चेदात्माश्रयो भेदान्तराभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयः स्यादित्यभिप्रेत्याह * स्वेति * घटत्वादिव्यतिरिक्तो भेदाख्यो जातिविशेषः कश्चित् द्रव्यादिषु भविष्यति किमिति सप्तपदार्थ्यामनन्तर्भाव इत्यत आह *ईदृशां चेति* अन्यापेक्षप्रतिपत्तीनां द्रव्यादिभेदानां प्रतियोग्याद्युपाध्यधीनवैचित्र्याणां जातिरूपेण समर्थने सर्वेषां दण्डित्वपाचकत्वादीनामपि जात्यैव समर्थनं ते स्यादत औपाधिकपदार्थः कोपि न स्यादित्यर्थः । उपधानमुपबर्हणम् । उपाधिव्यावृत्तधर्माणामिति यावत् ।

घटत्वादिजातिरेव भेद इति मतं निराकृतमपि दूषणान्तरं वक्तुं पुनः शङ्कते ।

६९ घटत्वादिरेवभेदइत्यस्य खण्डनान्तरम् ।

ननु घटत्वादय एव भेदा घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि च प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न । व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवानुगतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्त्तव्यत्वे तथैव पर्य्यनुयोगानुवृत्तेः । अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च तत्क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्य्यवसानात् । तद्युगपज्ज्ञेयतायामत्यन्तसदृशतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र

१ मनन्तत्वेति का० मु० पु० पा० ।

प्रामाण्यानाश्वासप्रसङ्गात् । सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात् । जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात्तदर्थेष्वनुगतत्वस्याप्यनुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयाश्रयिभावप्रसङ्गात् । एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम् ।

नन्विति घटत्वादीनामेव भेदत्वे घटत्वादिज्ञानं यदा यदोदेति तदातदा टत्वादिज्ञानाविशेषाद्भेदव्यवहारः स्यादित्यत आह *घटत्वेति* प्रतियोगिज्ञानसहितघटत्वादिज्ञानं भेदव्यवहारसामग्री न तन्निरपेक्ष मिति नियम इत्यर्थः । परिहरति *नेति* घट इति यो व्यवहारो यश्च घटो भिन्नः पटादितिव्यवहारस्तयोरुभयोः सत्यत्वसिद्ध्यर्थं व्यवह्रियमाणपदार्थगतः कश्चिदतिशय एष्टव्योऽन्यथाऽन्यतरव्यवहारस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गादेवञ्च स एवातिशयो भेदः स्यान्नतु घटत्वादिः स च कुतश्चिद्भिन्नो न वाऽऽद्येऽनवस्था द्वितीये सर्वाभेदापत्तिरिति पर्यनुयोगानिवृत्तिरित्याशयः । एवं भेदस्य भेदान्तराभिन्नत्वे तत्सत्तानवस्थामुक्त्वा तज्ज्ञप्त्यनवस्थामिदानीमाह *अनन्तेति*भेदाः क्रमेण ज्ञेया उत युगपदाद्ये भेदज्ञानप्रवाहाविच्छित्तिरतश्च स्वापमोक्षाद्यसम्भव इति भावः । द्वितीयम्प्रत्याह * तदिति * तेषां भेदानामत्यन्तसदृशतयाऽस्यायं भेद इति निर्णेतुमशक्यतयाऽन्यदीयस्यापि भेदस्यान्य-

दीयतया ग्रहणव्यवहारसम्भवेन सर्वभेदग्रहेष्वत-स्मिंस्तद्बुद्धित्वसम्भावनया प्रामाण्यनिश्चयो न स्या-दित्यर्थः । भेदाकारस्य धर्मिणः प्रतियोगिनश्चैक्यात्स-दृशत्वमिति यावत् । न सर्वभेदस्य प्रतीतिनियमोऽङ्गी-क्रियत एकभेदज्ञानमात्रेण घटादेर्भिन्नत्वप्रतीतिसम्भ-वादतो न क्रमज्ञेयत्वादिविकल्पावसर इत्यत आह * सर्वेति * यन्न कदाचिदुपलभ्यते तदसदनन्तो भेदस्तु न नियमेन नोपलभ्यते किन्तु यदा यद्विषया जिज्ञासा तदा स भेदः प्रतीयते नान्य इति नियमाङ्गीकारादि-त्याशङ्क्याह *जिज्ञासायामिति* जात्यादीत्यत्रादिश-ब्देनोपाधिरुच्यते तस्योपाधिरूपस्य जातिरूपस्य वाऽनु-गतभेदव्यवहारनिर्वाहार्थतयेष्टस्य स्वाश्रयाद्भिन्नमेवे-ति भेदाश्रयरूपं वक्तव्यमेवं च स्वाश्रिते भेदे स्वयं व-र्त्तत इति परस्पराश्रय इत्याशयः । उक्तमन्यत्राप्य-तिदिशति*एवमिति*सत्तायाः समवायस्य चैकत्वे स-त्ता सती तयोः समवाय इति व्यवहारो न स्यात्त-द्भेदे युगपत्क्रमज्ञेयत्वादिविकल्पदूषणमित्यर्थः ।

अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादपि धर्मभेदपक्षोऽनुपपन्न इत्याह ।

७० धर्मभेदेऽन्योन्याश्रयकथनम् ।

किञ्च घटत्वादेर्भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादिसापेक्ष-प्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत् पटत्वस्याऽपि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घ-टत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः । भेदस्व-रूपत्वे घटत्वादेरवध्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ

स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृत एवमिति चेन्न । भेद-रूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम् । अथ धर्मान्तरं तदा स एव भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया । अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेन्न । दूष्यत्वात् । अथाऽपि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानि-मित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्व-सिद्धौ प्रामाण्यं व्यभिचारात् । सामान्यविशेषैरेव पर-सामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः ।

* किञ्चेति * घटत्वपटत्वयोरन्योन्यप्रतियोगिक-त्वात्प्रतीतावितरेतराश्रय इति यावत् । अन्योन्याश्रय-परिहारं शङ्कते *भेदरूपेति * यदा घटत्वादिर्भेदरूपो भवति तदा पटाद्यपेक्षा यदा स्वरूपेणावधीरितभेदा-कारं घटत्वादि प्रतीयते तदा न प्रतियोग्यपेक्षा प्र-तियोगित्वं च स्वरूपमात्रेण प्रतिपन्नतया नतु भि-न्नतया तत्कृत इतरेतराश्रय इत्यर्थः । भेदरूपत्वे घट-त्वादेरवध्यपेक्षेति ब्रुवता भेदरूपत्वं घटत्वादेः स्वरूपं विवक्षित मुत तद्धर्म इति विकल्प्य प्रथमं प्र-त्याह * नेति * शून्यवचनं निरर्थकवचनमित्यर्थः । यदि द्वितीय स्तत्राह * अथेति * तत् धर्मान्तर-

१ स्वाश्रिप्रतीत्यपेक्षेति का० मु० पु० पा० ।

मेव भेदो भवतु प्राप्ताप्राप्तविवेकित्वाद्यर्थं घटत्वादेस्तद्वत्तया भेदत्त्वकल्पनमित्यर्थः । धर्मान्तरस्य भेदत्वमापादितमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते * अस्त्विति * सप्तपदार्थान्तर्भावानन्तर्भावेन परस्पराश्रयभावेन च खण्डनीयं तदित्याह * नेति * स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याणामन्यतमद्यथासम्भवं भेदत्वमिति मतं दूषयति*अथेति*यद्वा घटत्वादौ त्तद्धर्मान्तरं भेदस्तद्धर्मान्तरेऽभावे च स्वरूपं घटादौ घटत्वादीतियथासम्भवमित्याशङ्क्याह *अथेति*स्वरूपादित्रितयेऽनुगतभेदबुद्धिव्यवहारनिदानैकाकारादर्शनान्न तत्त्रितयं भेद इत्यर्थः। कथं च न सङ्गच्छते व्यावृत्तत्रितयस्वरूपालम्बनत्वात्तद्बुद्ध्यादेरित्यत आह *तदिति* अनुगतव्यवहारस्य विभिन्ननिमित्तत्वाङ्गीकारे गवादेर्व्यवहारस्य तथा सम्भवाद्गोत्वादिजातिकल्पना निष्प्रमाणिका स्यादित्यर्थः। भङ्गान्तरं भणति * सामान्येति * खण्डादिविशेषैरेव गोत्वादिव्यवहारोपपत्तौ गोत्वाद्यकल्पनवद्गोत्वघटत्वादिभिरेव द्रव्यव्यवहारोपपत्तौ न द्रव्यत्वकल्पना तथा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वैरेव सद्व्यवहारोपपत्तौ सत्ताकल्पनं न स्यादित्यर्थः।

यो वा को वा भेदोऽङ्गीक्रियते तस्मिन् भेदान्तरमस्ति न वेति विकल्पयति ।

७१ भेदे भेदान्तरसत्त्वेऽसत्त्वे च दूषणम् ।

किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा, आद्येऽनवस्था द्वितीये तदभाव एव स्यात् धर्मिण्येव तत्प्रवेशात् । भे-

दस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्त्वेव सद्व्यवहारमिति चेन्न । यदि स्वस्मा[1]दभिन्नः स्वभेद इति च स्वस्मादित्यत्रधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदोऽन्यस्माच्च स्वस्य तदाऽस्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात् । स्वीक्रियेताप्येवं यदि तथा प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न । अस्त्यपि शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च । सत्यौ प्रतीतिव्यवहारौ स्वीकारकारणं न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न । स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारस्तत्कथमित्थमङ्गीकुरुषे ।

किञ्चेति प्रथममपवदति *आद्य इति* न तावद्भेद इत्येव बुद्धिरुदेति किन्त्वयमस्माद्भिन्न इति विशेषणविध्यभावेन, विशिष्टबुद्धिर्दण्डादौ भेदग्रहणपूर्विका दृष्टा दूरस्थतरुगिर्यादेः स्वरूपेण दर्शने विशिष्टबुद्ध्यनुदयादतो विशिष्टप्रतिभासात्प्रागेव भेदान्तरङ्गाह्यं तदपि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः। द्वितीयमपवदति *द्वितीयेति* तदभावो भेदाभावस्तस्य धर्मिणो भेदविकलतया तन्मात्रत्वादित्यर्थः । भेदः स्वसंसर्गादन्यत्र भेदव्यवहारं कुर्वन् स्वात्मन्यपि तद्व्यवहारं करोति इदमेव काणादाः स्व-

१ यदि स्वस्मादपि स्वयं भिन्नो न स भेद इति स्वस्मादिति का० मु० पु० पा० ।

परानिर्वाहकत्त्वं निगदन्तीति शङ्कते * भेदेति * भेदस्वभावत्वादिति वदतः कोऽभिसन्धिः किं भेदस्य[2] भेदः स्वस्मादभिन्न इति किं वा भेदान्तरमन्तरेण भिन्नत्वमिति, यद्याद्यस्तत्राह * नेति * किमुक्तं स्यादित्यत आह *स्वस्मादिति * पञ्चम्यन्तशब्दाभिधेयोवधिभावोऽवधित्वं यस्य तत् स्वरूपः स्वयमन्यस्माच्च धर्मिणः सकाशात्स्वस्य भेदः स्वयमिति पूर्वेण सम्बन्धः। अत्र दूषणमाह * तदिति * अस्य भेदस्य भेदाभिन्नस्य स्वात्मैव प्रतियोगी चाऽश्रयश्चेत्यङ्गीकारे परस्मादिव स्वस्मादपि भेदस्वीकारे विरोधाभावात् स्वीकार्यः स इत्यर्थः । न विरोधाभावमात्रेण स्वीकारः किंत्वनन्यथासिद्धप्रतीतिव्यवहाराभ्यां तयोरत्रासत्वेन कल्पकाभावान्नैवमिति शङ्कते * स्वीति * प्रतीतिव्यवहारमात्रात् स्वीकार उत सत्याभ्यामिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * प्रतिवाद्युच्चरितात् स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति शब्दाभासात्प्रतीत्याभासस्तद्व्यवहाराभासश्च विद्यत इत्यर्थः। आदिशब्देनानुत्प्रेक्षादिकारणान्तरग्रहः।द्वितीयं शङ्कते *सत्याविति*तत्राप्येतत् तुल्यमिति परिहरति * नेति * स्वयमेव स्वस्याधिकरणमवधिश्चेति सत्ययोः प्रतीतिव्यवहारयोरसत्वान्न तथात्वं स्वीकुर्वित्यर्थः ।

भेदस्वभावत्वादिति स्वभेदः स्वस्मादभिन्न इति प्रथमकल्पे निरस्ते भेदान्तरमन्तरेण भिन्नत्वमिति द्वि-

---

१ द्भेद इति पु० पा० ।

२ भेदस्त्वमिति पु० पा० ।

तीयमवलम्बते ।

७२ द्वितीयकल्पनिराकरणम् ।

ननु न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् । तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात् । यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रतीती रजतत्वादुत्पन्ना ऽन्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता सा भवति । यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते । तत्र रजतत्त्वं नास्ति अत्र धार्मिरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेत् । मैवम् । भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयरूपोभयवस्तुविषयाऽन्यत्र यादृशी सत्याऽङ्गीकृता ततो मात्रयाऽप्यन्यूनार्थाया इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा शक्रेणापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम् । अथाङ्गीकुरुषे तदाऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैव साऽत्र सत्याऽन्यत्र तर्हि इतोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्या दित्यलं पल्लवेन ।

***न वयमिति* तर्हि वस्तुशून्यत्वेन बाधितविषय-**

स्वादसौ प्रतीतिर्भ्रान्तिः स्यादिति परिहरति * तर्हीति * भ्रान्तिः कारणदोषव्याप्ता दोषरहितकारणजन्यत्वान्नेयं भ्रान्तिरित्यत आह * यस्येति * येन स्वभावविशेषेणेदृशी प्रतीतिरुत्पद्यते स स्वभावविशेषो दोषः स्यादित्यर्थः । अन्यत्र निश्चितविषयाभावेप्यन्यत्र जायमानप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यत्र दृष्टान्तमाह * यथेति * स्वभावविशेषासामर्थ्यात्तज्जनकत्वे तस्य दोषत्वं स्यादित्यत्रापि दृष्टान्तमाह * यस्येति * दृष्टान्तं विघटयन्परः शङ्कते *तत्रेति* शुक्तौ रजतत्वं धर्मिस्वरूपाभिन्नं भिन्नं वा नास्तीति तत्र तज्ज्ञानं भ्रान्तिरिह तु धर्मिस्वरूपस्य भेदस्य सत्वात्तदालम्बनज्ञानं कथं भ्रान्तिरित्यर्थः । घटात्पटो भिन्न इत्यत्र विशिष्टभेदबुद्धिर्धर्मिभेदोभयगोचरा स्वीकृता तद्भेदो भिन्न इत्यपि बुद्धिरुभयगोचराङ्गीक्रियते नाङ्गीक्रियते वेति विकल्प्य प्रथमे भ्रान्तित्वं वज्रलेपायितमिति परिहरति * मैवमिति* द्वितीयेपि प्रागुक्तानवस्थेत्याह *अथेति* उक्तमर्थं विपर्ययबाधाभिधानेन द्रढयति * अथेति * प्रतीतेरैकरूप्ये सति विषयवैरूप्यमन्यतरमिथ्यात्वमानयेदेवेत्यर्थः ।

एवं भेदस्य स्वनिर्वाहकत्वं खण्डयित्वा सत्तेवेत्युक्तमुदाहरणं दूषयति ।

७३ उदाहरणविघटनम् ।

यत्तु सत्तेवेत्युक्तं तत् कटकगत्रोदाहरणमनुहरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया ।

यष्टिवेति कटकं राजधानी तत्र नानाजनसङ्कीर्णे वणिक्पथमध्ये नीयमानो दुष्टोगौरेकामिषलुब्धो यत्र धावँस्तत्र ताडितोऽन्यत्र प्रविशंस्तत्रापि ताड्यते तथेदमपीत्यर्थः।

यत्तूदयनेन बौद्धाधिकारे भेदसमर्थनं कृतं तदनुवदति दूषणाय।

७४ उदयनमतानुवादः।

यत्पुनरभिधीयते किमेतैर्भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति, सदपि नित्यमनित्यं, अनित्यमपि वा निर्हेतुकं, सहेतुकमपि वा निर्विषयं, सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम्। तत्र प्रथमः सर्वतोविरोधादनुत्तरः। द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः। तृतीयोऽपि विरोधाद्धेयः। चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव त्याज्यः। पञ्चमश्चिन्त्यते किमेतेष्वन्यतमो विषयः तदन्यो वा। द्वितीये किमेताभिर्व्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रहः। अथान्यतमात्मा, तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदाऽनवस्थाभिया तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यतां तस्य कुतस्त्यागः, नह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्त्तयति किन्तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे गन्धान्तरवत्। अथेतरेतराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते तदाऽपि कात्माश्रयः तेन

हि भेदज्ञानमेव न स्यात् । अस्ति च तत्ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्तेत ।

* यत्पुनरिति * नायं खण्डनन्यायो भेदापबाधनायालमित्यभिसन्धिः । तदेव प्रतिपादयितुं विकल्पयति * किमित्यादिना * एकैकपरित्यागेन कल्पान्तरस्वीकारे तत्र वक्ष्यमाणदूषणं द्रष्टव्यम् । विकल्पक्रमेण दूषयति * तत्रेति * तत्र लोकानुभवविरोधात्तदनङ्गीकुर्वतोऽप्रमितप्रतियोगिकनिषेधविरोधादङ्गीकारे सुतरां तद्विरोधात्प्रथमः स्वरूपमेव न लभते कुतस्तत्रोत्तराभिधानमित्यर्थः। सामग्र्यनिरूपणाद्भेदज्ञानं सदपि नित्यमित्यङ्गीकारे सर्वज्ञानोपरमरूपसुषुप्तिविरोधात् द्वितीयोऽपि हेय इत्याह *द्वितीय इति* कादाचित्कसतो निर्हेतुत्वे नियामकाभावात् स्यादेव वा नस्यादेव वेति तृतीयं दूषयति *तृतीय इति* निर्विषयत्वं प्रतीतिविरुद्धं इत्याह *चतुर्थ इति* बाध्यार्थत्वं विचारमन्तरेण दुरवधारणमिति तत् विचार्यमित्याह *पञ्चेति* विचारमेव दर्शयति *किमिति* भेदज्ञानस्य स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्येष्वन्यतमो विषय उत तेभ्योऽन्य इति विकल्पार्थः। द्वितीयमपवदति *द्वीति* प्रागुक्ताभिरनुपपत्तिभिःस्वरूपादिभेदविषयाभि स्त्रिविधएव भेदोबाध्यः प्रकारान्तरस्य तु व्याधिकरणत्वान्न ताभिर्बाधसम्भव इति भावः। विपर्यये बाधमभिधत्ते *एवमिति* स्वरूपादिभेदानां बाध्यत्वे ततोऽन्यभेदस्यापि बाध्यत्वस्वीकारे चोरापराधेन निरपराधमाण्डव्यमहामुनिनिग्रहः स्मर्यते ।

"तस्करस्यापराधेन शूलमारोपितो यतिः"

रिति तत्साम्यं स्यादित्यर्थः । बाध्यभेदविषयस्य ज्ञानस्य स्वरूपादिभेदेषु मध्येऽन्यतमो विषय इति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * व्युत्क्रमेण प्रागुक्तदोषानुद्धरति * तत्रापीति * तत्त्वमिति धर्मान्तरं भेद इति पक्षपरामर्षक इति यावत् । अत्र दूषणमाह * तदेति * तस्मिन्पक्षेऽनवस्थैव दोष उच्यते सा च द्वितीयतृतीयादिभेदप्रवाहस्वीकारं परिहारयति न पुराद्यमपि भेदं इत्यर्थः । कुत इत्यत आह * नहीति * अनवस्थायाः प्रतिभासमानाकारापन्हवे सामर्थ्याभावादिति यावत् । दृष्टान्तेनैतत्स्फुटयति * गन्धेति * यदङ्गीकारनिमित्ता साऽनवस्था तमेव द्वितीयादिभेदं स्वदोषत्वसिद्ध्यर्थं निवर्तयति द्वितीयादिगन्धवदित्यर्थः । अन्योन्याभावो भेदस्तद्विषयं च भेदज्ञानमिति पक्षान्तरमाह * अथेति * अन्योन्याभावं प्रत्यधिकरणतया प्रतियोगितया च ज्ञायमानमन्योन्याभावज्ञानस्य कारणं चेत्तर्ह्यन्योन्याभावज्ञानासिद्धौ तत्सिद्धिरित्यात्माश्रय उच्यते न सोपीत्याह *तत्रापीति * अन्योन्याभावविशेषिताधिकरणज्ञानस्य तद्धेतुत्वे स दोषः स्याद्धेत्वन्तराङ्गीकारे तु नात्माश्रयःतच्चावश्यवाच्यमन्यथा भेदज्ञानमेव न स्यादिति हेतुमाह * तेनेति * मम इष्टमेवेदमित्यत आह * अस्तीति * फलितमाह *तत इति* दृश्यमानकार्यानुसारेण कारणं कल्प्यं न तु कारणादृष्ट्या दृष्टकार्यस्वरूपमपलपनीयमित्यर्थः ।

औपनिषदानां मतमाशङ्कते ।

७५ वेदान्तिमतनिरसनम् ।

अविद्यावशादिति चेत् किञ्चातः न ह्यविद्येत्येवात्माश्रयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः । अथात्माश्रयादिदोषोपहततया तन्न तस्यैव कारणं ततो यतः कुतश्चित्तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपमतोऽविद्येत्युच्यते इति विचारार्थः ? नास्ति तर्हि विवादः । न च तदपि दुर्निरूपं, प्रतियोगित्त्वेन प्रतीतावधिकरणस्वभावत्त्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्त्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात् ।

* अविद्येति * दृश्यमानकार्यस्य कारणतया हेत्वन्तरं न कल्प्यमात्माश्रयत्वेपि तस्याविद्यावशादुपपत्तेरनुपपन्नविधानपटीयसीत्वात्तस्या इत्यर्थः । नाविद्याऽनुपपन्नं विधातुमुत्सहतेऽन्यथा मुक्तानपि बध्नीयादतो माविद्याङ्गीकारेण किञ्चित्प्रयोजनमिति परिहरति * किञ्चेति * दुर्घटत्वमविद्याया भूषणमिति स्वीकारादविद्यात्वमेवात्माश्रयादिदोषं परिहरतीत्यत आह * नहीति * कुत इत्यत आह * तथासतीति * अविद्यास्वीकार इत्यात्माश्रयपरिहारश्चेत् घटादीनामपि कुलालादिनिरपेणां स्वत एवोत्पत्तेर्मृदाद्युपादानं मुधा स्यादित्यर्थः। मायावादिनोऽभिसन्धिमुद्धाटयति * अथेति * प्राक्कालावच्छिन्नसत् कारणमुत्तरकालावच्छिन्न सत्कार्यं तच्चैकस्य न सम्भवति स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरि-

त्यात्माश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः। स्वव्यतिरेकिकारणादेव क-स्मादपि कार्यं जायत इत्याह *तत इति* तर्ह्यात्माश्र-यपरिहारेण सिद्धं भेदज्ञानमित्यत आह * तच्चेति * भिन्नत्वादिप्रकारैः सदादिप्रकारैश्च दुर्निरूपमित्यर्थः। तर्ह्यविद्याकार्यत्वपक्षक्षतिरित्यत आह * अत इति * न्यायविचारासहत्वस्याविद्यालक्षणत्वात्तदेवाविद्येत्य-र्थः। अन्योन्याभावज्ञानस्य सहेतुकत्वे नास्ति विवाद-स्तदन्योन्याभावज्ञानं कार्यमेव स्वानुरूपं कारणं कल्प-यतीति त्वया मया च स्वीकारादिति परिहरति * ना-स्तीति* तच्च दुर्निरूपमिति यदुक्तं तत्राह *न चेति* तदुपपादयति *प्रतीति*घटस्य प्रतियोगित्वप्रतीतिमपे-क्ष्य पटस्य प्रतियोगित्वप्रतीतिरितरेतराभावज्ञानका-रणं चेत्स्वाश्रयादिदोषः स्याद्यदा तु प्रतियोगित्व-निरपेक्षाधिकरणत्वप्रतीतिस्तन्निरपेक्षा च प्रतियोगि-स्मृतिर्भेदज्ञानकारणमङ्गीक्रियते तदाऽऽत्माश्रयाद्यभा-वात्सुनिरूपणमेव कारणान्तरमित्यर्थः।

स्वरूपादिमध्ये भेदज्ञानं स्वरूपमवलम्बत इति मतं शङ्कते।

७७ स्वरूपस्य भेदज्ञानविषयत्वनिरासः।

अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं, तथापि सह प्रयोग एवानुपपन्नः परिहीयतां भेदेन तु किमपराद्धम्। सोऽपि दृश्यते इति चेत् सत्यं, नैमित्ति-कस्तु स्यात् न स्वरूपतः नहि घटमानय पटमवलोक-येत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायान्तु मूढप-

बोधनार्थं घटः कुम्भ इति वत् सह प्रयोगेऽपि न दोषः।

* अथेति * तत्र मण्डनोदीरितं दोषं परिहरति * तथापीति * घटव्यतिरिक्तभेदानङ्गीकारे घटो भिन्न इति सह प्रयोगो न स्यात्पर्यायाणां हस्तकरादिशब्दानां सहप्रयोगानुपलम्भाद्यर्थत्वाच्चेति सहप्रयोग एवान्याय्यो न पुनर्भेद इत्यर्थः। प्रतीयते यत्तदभ्युपगम्यत इति नियमवशात्तत्परित्याग इति शङ्कते * सोपीति * घटो भिन्नः पटो भिन्न इति सह प्रयोगो दृश्यत इत्यर्थः। दर्शनस्य गत्यन्तरं दर्शयन्परिहरति * सत्यमिति * शुकः कीर इतिवत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिनिमित्तं पर्यायपदान्तरोपादानं इति नैमित्तिक इत्यर्थः। शुक्लो घट इति सहप्रयोगे भिन्नार्थत्वादिहापि भिन्नार्थत्वमुत पिकः कोकिल इत्यादिवदभिन्नार्थत्वमिति सन्देहे किमत्र विनिगमकमित्यत आह * नहीति * घटादिव्यतिरेकेण शौक्ल्यादिवद्भेददर्शनव्यवहाराभाव एव नियामक इत्यर्थः । पर्यायत्वेऽपि प्रसिद्धपदान्तरेण सहप्रयोगः सम्बन्धबोधनार्थमविरुद्धो व्याख्यातॄणामिति सदृष्टान्तमाह * व्याख्येति *

यद्यप्यनेकप्रकारेण वेदान्तिभिरुक्तो न्यायः सर्वथा भेदबाधक्षमो न भवति तथाप्यनेकभेदकल्पनायां गौरवादेको भेदशब्दार्थो वक्तव्यः कोऽसाविति पृच्छति।

७८ भेदशब्दार्थनिरूपणम् ।

तथापि कः परमार्थः? यथायथं त्रयमपि, घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिस्ततो

वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम् । तत्राभावस्य प्रथममात्रं, अभावान्तरधर्मान्तराभावात् । सामान्यादिषु त्रिषु द्वयं धर्मान्तराभावात् । द्रव्यादित्रिषु त्रयं त्रयस्यापि सम्भवात् । भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति, गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति, गतिरियं नोत्क्षेपणं तितिर्य्यक् चेति । लक्षणन्तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः, इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः, वैधर्म्यस्य तु विरोधः सचैकधर्म समावेश इत्येषा दिगिति ।

तथाऽपीति क्वचित्त्रयं क्वचित् द्वयं क्वचिदेकमिति यथायथं यथायोगं त्रयमपि तत्त्वमित्याह *यथेति* यथासम्भवत्वमेव त्रितयस्य घटादावनुभवेन दर्शयति *घटस्येति । घटाद्यात्मनेति स्वरूपभेदोऽपटाद्यात्मनेत्यन्योन्याभावभेदो वैशिष्ट्यश्चेतिवैधर्म्यभेद उक्तः । घटादीति मृत्कार्यत्वादिग्रहः । क्व पुनरेकमात्रमित्यत आह *तत्रेति* अभावस्य स्वरूपमात्रं भेदोऽन्योन्याभावगुणजात्याद्यभावादित्यर्थः। विभागान्तरमाह *सामान्येति* सामान्यविशेषसमवायेषु स्वरूपेतरेतराभावद्वयं भेदो गुणजात्यादिधर्माभावादितियावत् । द्रव्यगुणकर्मसु स्वरूपेतरेतराभाववैधर्म्यत्रितयमपि भेद इत्याह *द्रव्येति* सम्भवमेवाह *भवतीति* पट इति स्वरूपभेदः न घट इतीतरेतराभावस्तन्तुमयश्चेति वैधर्म्यम्। गुणेषूदाहरति * गन्ध इति * तत्रापि क्रमेण त्रितयं

द्रष्टव्यम् । कर्मण्युदाहरणमाह *गतिरिति* उत्क्षेपण-मिति नियतोर्ध्वदेशक्षेपणमुच्यते तिर्यगिति विष्वग्गमनमुच्यते। अयस्य लक्षणत इतरेतरवैलक्षण्यं कथयति *लक्षणमिति* ताद्रूप्येणात्मनाऽप्रतीतौ प्रतीतिः प्रतीतिरिति प्रतीतिविषयत्वं विवक्षितन्ताद्रूप्येणेति विशेषणं वैधर्म्येतरेतराभावव्यावृत्त्यर्थं तयोस्तादात्म्यरूपप्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षत्वादितिद्रष्टव्यम्।प्रतियोग्यैक्याप्रतीतौ स्वरूपेण प्रतीतेः स्वरूपभेदलक्षणत्वात्स्वरूपाभेद्ग्रहेऽपि स्वभेदारोपो न स्यादित्युक्तं परिहृतं द्रष्टव्यम्। इतरेतराभावलक्षणमाह *इतरेति* प्रत्ययशब्देन प्रतीयत इति प्रत्येतव्यमुच्यते स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभावोऽबाधितोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः।नीलमुत्पलमिति विधिसामानाधिकरण्यव्यावृत्त्यर्थं निषेधग्रहणम्। संसर्गाभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रतियोगिग्रहणम् । एकस्मिन्नारोपितभेदे सोऽयन्न भवतीति भ्रान्तिव्यावृत्त्यर्थमबाधितेति।वैधर्म्ये विरोधेन विरुद्धस्य विवक्षितत्त्वादित्यर्थः। असङ्करो भेद इति सामान्यलक्षणं द्रष्टव्यमित्याह * दिगिति *

यत्पुनरुक्तं भेदज्ञानस्य बाध्यविषयत्वं वदता कीदृशो भेदोऽभिमत इति यदुक्तं तदयुक्तं पराभिमतभेदानुवादेन तस्य बाध्यतामात्राभिधानादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति ।

७९ उदयनमतखण्डनारम्भः ।

अत्रोच्यते तथा हि यत्तावत् पृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्माऽस्य विषयः तदन्यो वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभते

नास्मासु, प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भा-वानन्तर्भावाभ्यां वा सदसत्त्वाभ्यां वा अन्येनापि धर्मेण येन केनाचिन्निरुच्यमानोऽन्वयेन च व्यतिरेकेण वा बाध्यतामिति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः। एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एव, अनिर्वचनीयत्वादश्चार्यं यथा तथोदितं प्राक्।

* अत्रोच्यत इति * कुतो न शोभत इत्यत आह * प्रतिभासेति * प्रतिभासमानत्वात्तुच्छविलक्षणोऽप्ययं भेदः स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्येष्वन्तर्भूतत्वानन्तर्भूतत्वाभ्यां सत्वासत्वाभ्यां वा अन्येनापि सावयवत्वादिरूपेण तथा येन येन कार्यत्वप्रमेयत्वादिना निरूप्यते तेन सर्वेणापि त्वन्नये कार्यत्वादिभावे व्यतिरेके कार्यत्वाद्यभावरूपे च बाधमेति न्यायासहिष्णुत्वात्तेन सर्वेणाप्यनिर्वचनीय इत्यर्थः। भेदधर्मिणः सत्यत्वात्तदाश्रितो भेदः किं न सत्यस्तत्राह * एतदिति * अपरोक्षतया भासमानस्य प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं कथमित्यत आह * अनिर्वचनीयेति * बाध्यत्वान्न सदपि, नासद्भवितुमर्हति तथासति लौकिपरीक्षकाणां प्रतिभासभेदव्यवहारविशेषव्याघातापत्तेरित्युक्तं सप्रंशत्यामित्यर्थः।

उक्तं चोद्यान्तरमनुवदति।

८० चोद्यान्तरमनूद्यनिराकरणम्।

यदप्युक्तमथान्यतमेत्यादि गन्धे गन्धान्तरवादित्यन्तम्।

---

१ असंलग्नमिव।

तदपि न साधु। यया युक्त्यैकस्वीकारस्तयैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात् । तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् अविशिष्टलक्षणत्वात् । अत एव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्यप्ययुक्तम्। एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात्। नहि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा, नचानवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम, तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं सर्वस्यानुमानच्छायामापद्य दुषणमपि प्रवर्तत इति भवतैव व्युत्पादनात् अतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया युक्तेर्दोषो वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः ।

* यदिति * दूषयति * तदिति * हेतुमाह * * ययेति * घटो भिन्न इति व्यवहारानुपपत्त्या यथा घटस्य भेदस्त्वयाऽङ्गीक्रियते तथा भेदो भिन्न इति व्यवहारानुपपत्त्या द्वितीयोपि स्वीकार्य इत्यर्थः । ननु भेदो भिन्न इति प्रत्ययः परेण बलादापाद्यते न प्रसिद्धो लौकिकानां घटो भिन्न इति प्रत्ययस्य लोकसिद्धत्वादेको भेदः स्वीक्रियत इत्यस्ति विशेष इत्यत आह *अत इति* परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * एकेति * प्रतिभासमात्रेण स्वीकारे देहात्मभावस्वीकारप्रसङ्गादवश्यं वास्तवभेदवादिना युक्तिरनुसरणीया तस्या एकरूपत्वात्प्रवाहः स्वीकार्य इत्यर्थः । युक्तिसहकृतप्रत्य-

त्वादाद्यो भेदो भासते द्वितीयादिस्तु भेदप्रवाहो न तथेति विशेष इत्यत आह * नहीति * तर्कोपेतप्रत्यक्षजनितज्ञानमेव प्रमाणं तदनुगृहीतलिङ्गजन्यज्ञानं प्रमाणं नेत्यत्र न कश्चिन्न्यायः तत्स्वीकारोवा तथेत्यर्थः। अनुमानं च भेदो भेदवान् भिन्नइतिप्रतीयमानत्वात् घटवत् भेदो भिन्न इति प्रत्ययो विशेषणप्रतिभासपूर्वको विशिष्टप्रत्ययत्वाद्दण्डीति प्रत्ययवदित्यादिरूपं द्रष्टव्यम्। भेदप्रवाहस्यानुमानिकत्वमेव नास्ति तत्प्रतीतेर्यौक्तिकत्वादित्यत आह * नचेति * कथं प्रसञ्जकस्यानुमानत्वमित्यत आह * तर्कस्येति * यद्ययं भेदाधिकरणं न स्यात्तथा न प्रतीयेतेत्यस्य प्रसङ्गस्य प्रतीयते चायं तस्माद्भेदाधिकरणमित्यनुमाने पर्यवसायित्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः। व्याप्तिमूलत्वेपि सपक्षसत्वाद्यनपेक्षत्वान्नानुमानत्वमित्यत आह * सर्वमिति * अनुमानछायामापाद्यमानस्तमर्थं साधयति तच्छाया च व्याप्तिमूलत्वं तर्कस्यानुमानस्य च साधारण्यं तथा तर्के मूलशैथिल्यदोषस्यानुमानेऽसिद्धे च तुल्यत्वमिति भवत्स्वीकार इति यावत्। एवमाद्यभेदेन द्वितीयादिभेदस्य साम्यमुक्त्वा फलितमाह * अत इति *

अबाधितयुक्तिबलादेको भेदः स्वीक्रियते न प्रवाह इति शङ्कते।

८१ प्रवाहवदेकस्वीकारेऽपि दोषः।

प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नानवस्थेति चेत् तत्किमनवस्थाभावविशिष्टायास्तस्याः युक्तेः साधकत्वं

मन्यसे एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारे नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः। ओमिति चेत् परार्द्धपर्य्यन्तं प्रवाहस्वीकारं को वारयिता । नैतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यत इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथा च सैवानवस्थेति चेत् सत्यं तस्यास्तु भयात् कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयामहे । द्व्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्व्यादिकमुपेक्षितमेकन्तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् द्वितीयेऽपि यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् तावेतौ भवतोरागद्वेषौ निःश्रेयसाय यतमानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि । गन्धे गन्धान्तरप्रसाञ्जिका न च युक्तिरस्ति, तदस्तित्वे वा का नोहानिः तस्या अप्यस्माभिः खण्डनीयत्वात् ।

*** प्रवाहेति * तर्ह्यनवस्थाविरहविशिष्टयुक्तोर्विशिष्टप्रतीतिः विशेषणप्रतीतिपूर्विकेत्यादिरूपाया आद्यभेदसाधकत्वमित्युक्तं स्यात्तत्किमङ्गीकरोषीति पृच्छति * तदिति * ओमिति चेत्तत्राह *एवमिति * परिगणितभेदस्वीकारे नानवस्थेति शङ्कते * ओमिति * परिहरति * परार्द्धेति * परार्द्धं नाम ब्र-**

क्षण आयुष एको भागः तच्च काललवमारभ्य सू-क्ष्मदर्शिभिः परिगण्यत इति यावत् । परार्द्धपर्यन्त-भेदस्वीकारोऽतिप्रसङ्गादेवानुपपन्न इति पूर्ववादी श-ङ्कते * नैतावादिति * कुतो नैतावन्मात्रेण दोष इ-त्यत आह *परार्द्धादिति * एकां सङ्ख्याम्परार्द्धं प्राप्य पुनरपि एकं द्वयमित्यारभ्य परार्द्धपर्यन्तग-णनसम्भवात्तदपि स्वीकर्त्तव्यमिति वक्तव्यं भवतीति न्यूनत्वमित्यर्थः । उच्यते एवं तर्हि को दोष इत्यत आह *तथाचेति* गूढाभिसन्धिः सिद्धान्त्याह *सत्य-मिति* मन्त्रणे क्रियमाणे प्रथमभेदस्वीकरणमेव युक्तन्न पुनर्द्व्यादिस्वीकार इति पूर्ववादी शङ्कते * द्वयादीति* प्रथमस्वीकारे द्वितीयस्वीकारे च गुणदोषसाम्ये प्रथम-स्वीकारे स्वपक्षश्रद्धैव कारणं तवेत्युपहसन्नाह *एकस्मि-न्निति* साम्यमसिद्धमनवस्थाभावाभावयोरेव विशेष-त्वादिति शङ्कते *द्वितीयमिति* अयमपि विशेषो द्वि-तीयादावपि तुल्य इत्याह *द्वितीयेपीति* एवं साम्ये सति प्रथमे रागो द्वितीये च द्वेषः स्फुरति तावेतौ रागद्वेषौ मोक्षार्थं शास्त्रं प्रवर्त्तयतां न युक्तौ रागद्वेष-योर्मोक्षपरिपन्थित्वादित्युपसंहरति *ताविति* कल्या-णं पुरुषार्थरूपतया रमणीयं कैवल्यं उदर्के उत्तरकाले ययोस्तथाभूतौ न तर्कयामीति न विचारयामीतियाव-त् । प्रवाहपरित्यागे यदुक्तं दृष्टान्तेन गन्धे गन्धा-न्तरवदिति तद्विघटयति *गन्धइति* अयं गन्धो गन्ध-वद्वृत्तित्वरहितगन्धवन्मात्रवृत्त्यधिकरणं प्रमेयत्वात् घटवदित्यस्ति युक्तिरित्यत आह * तदिति *

पुनश्चोद्यान्तरमनुवदति ।

८२ चोद्यान्तरनिरासः ।

यदप्यथेतरेत्यादि निरूपणादित्यन्तं तदप्ययुक्तम् । तथाहि—इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्न आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं ब्रुवाणस्य न किञ्चिद्बाधकमुक्तं स्यात्प्रतियोगिरूपत्त्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम् । अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तदप्यस्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम् । यदपि तथाऽपि क इत्यादि तिर्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्तवर्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति पक्षत्रयस्याऽप्युक्तयुक्त्याऽऽच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन तद्विभागव्यवस्थितेरवसरानिरस्तत्त्वात् ।

* यदिति * इतरेतराभावविशिष्टधर्म्यादिज्ञानस्येतरेतराभावज्ञानकारणत्वादात्माश्रयत्वमित्युक्तदोषापरिहारादयुक्तमिति दूषयति * तदिति * प्रतियोगिज्ञानमन्तराऽधिकरणमितिकारणनिरूपणेन परिहार उक्तस्तत्राह * प्रतीति * यत्किञ्चित्प्रत्यधिकरणत्वं वक्तव्यमेवं चात्माश्रयत्वं रुद्रेणापि दुर्निवारमित्यर्थः । एवं वैधर्म्यान्योन्याभावभेदबाध्यत्वमुपपाद्य स्वरूपभेदस्यापि तदुपपादनाय तदुक्तमनुवदति । * अथेति * स्वरूपपक्षोक्तदोषो नोद्धृत इत्याह * तच्चेति * व्याख्यानमपि पर्यायशब्देन चेत्पटो-

भिन्न इति सामानाधिकरण्यं न स्यादपर्यायेण चेद्धिकार्थत्वमित्यनेनापि दुष्टत्वादुपेक्षितमित्याशयः। पुनः परोक्तमनुभाषते * यदिति * सोपहासं दूषयति * तदिति * गर्त्तः श्वभ्रं तद्वार्त्तिगोधाया मांसविभजनं यथा न सम्भवत्यप्राप्तविषयत्वात्तद्वदिदमपीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह * पञ्चत्रयेति *

परोक्तं लक्षणमनूद्य दूषयति।

८३ परोक्तलक्षणखण्डनम्।

यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम्। यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकस्यैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति अस्ति च प्रतीतिर्न च स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः। ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरभ्रान्ता विवक्षितेति चेत् स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात्। यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न तत्ताद्रूप्येणैकरूप्येण[1] नच नानात्मतया वस्तुगत्या चैकमेव तत् तत्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात्।

* यच्चेति * कुत इत्यत आह * यदेति * ताद्रूप्यमेकरूपत्वमुत एवं रूपत्व माद्ये एकस्तावच्चन्द्रः स यदा भ्रान्त्या द्वौ चन्द्रमसाविति प्रतीयते तदा तस्य चन्द्रस्यैकस्यैकत्वं ताद्रूप्यं तेन प्रतीतिर्नास्तीति

१ ताद्रूप्येणैकरूप्येणेति सो० पु० नास्ति।

भिन्नतया प्रतीयमानत्वात्स्वरूपप्रतीतिर्नास्ति कल्पितभेदाधिष्ठानत्वेन भेदप्रतीतेश्च भ्रमत्वान्न स्वरूपभेदसिद्धिरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । नास्त्यतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वरूपत्वेन कुतश्चिद्भेदत्वादित्यत आह * ताद्रूप्येणेति * वैधर्म्यान्योन्याभावलक्षणभेदासङ्कीर्णतया स्वरूपभेदज्ञापनार्थं ताद्रूप्येणेति विशेषणमुपात्तमतश्च यत्किञ्चिदपेक्षया भेदत्वे व्यर्थविशेषणत्वमित्यतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते * प्रतीतिरिति * ताद्रूप्येणाप्रतीतावभ्रान्ता प्रतीतिः स्वरूपभेदसिद्धिर्न्नेष्यते भ्रमाभावप्रसङ्गादतो नास्त्यतिव्याप्तिपरिहार इत्याह * नेति * उदासीनेपि वस्तुन्यतिव्याप्तिमाह * यचेति * यद्वस्तु प्रतीयते तस्मिन्प्रतीयमाने वस्तुनि ताद्रूप्यमेकरूपत्वन्न प्रतीयते न भेदोपि प्रतीयते वस्तुगत्या तत्र न विद्यते भेदोपित्वैक्यमेव तत्रापि स्वरूपभेदलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

अवधीरितभेदाभेदरूपं वस्तु प्रतीयमानमेव नास्ति विरुद्धयोरेकतररूपेण प्रतीतेरावश्यकत्वादतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

८४ विरुद्धयोरेकतररूपेण प्रतीत्यावश्यकत्वभङ्गः ।

नास्त्येवेदृशमुदाहरणं ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीतेरिति चेन्न । प्रतीतिकलहानवकाशात् । भवति हि यत्त्वया तत्र दृष्टं तत् किमेकमनेकं वेत्यनुयुक्तो नायं विशेषो मया शङ्कितो जिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रन्तु

प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति।

* नास्तीति * प्रतीतिकलहे घटाद्यपलापोऽपि स्यात्तत्रापि संविदमन्तरेण तत्साधकाभावादिति परिहरति * नेति * एवंविधलौकिकानुभवाभावे कथमनुभवाविरोध उद्भाव्यत इत्यत आह *भवति हीति* दूरे गिरिशिखरे पुरतस्तरुरमणीयो मया प्रतीतो न पुनस्तदेकत्वन्नानात्वमिति लौकिकः कथयति परेण पृष्ट इति यावत्। सन्देहाभाव एकतरविशेषनिर्णयादपि स्यादित्यत आह * जिज्ञासितोवेति * जिज्ञासाभावात्तन्निर्णयोत्पादशङ्कापि नास्तीत्यर्थः। स्वरूपमात्रं प्रतीत्य-ज्ञात्वेतियावत्।

तस्य लक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति चोदयति।

८५ उदासीनत्वेन दृष्टस्वरूपस्य भेदत्वमेवेतिशङ्कानिरासः।

ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मादपि, तत् कथमुक्तदोषावतार इति। मैवम्। एवं हि तादूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात्। प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यम्। यत्प्रमेयं तत् कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति एकस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि तादूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं तच्च खण्डितमिति। तादूप्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेन्न। तदा हि तदाऽनुपस्थापितपरामर्शवत् अन्यत्त्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः सर्व्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चान्योन्याश्रयः वैधर्म्ये च चक्रकम्।

* नन्विति * कस्मादप्यन्यस्मात् घटादितस्तस्य भेदत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । स्वरूपं सर्वं यतः कुतश्चिद्भेद एव निःस्वरूपं च व्यवच्छेद्यन्नास्त्यतो व्यर्थविशेषणत्वमिति परिहरति * मैवमिति * कुतो विशेषणवैयर्थ्यमित्यतः प्रतीतिमात्रलक्षणस्यैव समर्थत्वादित्याह * प्रतीति * यद्वा किं तर्हि लक्षणं वाच्यमित्याकाङ्क्षायामाह * प्रतीति * नैवमतिव्याप्तिः प्रमेयमात्रस्य कुतोपि भेदस्येष्टत्वाद्भेदवादिभिरिति हेतुमाह * यदिति * प्रतीतिमात्रं चेत्स्वरूपभेदलक्षणं तर्ह्येकस्यैव स्वस्मात् भेदः प्रसज्येत तन्निवारणे तु विशेषणं सार्थकमेकत्वेनाप्रतीताविर्त्येकत्वेनप्रतीतित्वादेव तन्निवारणमित्याशङ्क्याह * एकस्येति * एकत्वानेकत्वसन्देहाभावस्थलस्य यच्च स्वरूपमात्रेणेत्यत्र दर्शितत्वादित्यर्थः । ताद्रूप्यमेकरूपत्वं न विवक्षितमपि त्वन्यरूपत्वं विवक्षितमतो नोक्तदोष इति शङ्कते * ताद्रूप्यमिति * ताद्रूप्यमित्यन्यरूपत्वस्य विवक्षितत्वे स्वरूपस्यैव लक्षिततया प्रस्तुतत्वेनान्यरूपस्याप्रस्तुतत्वादप्रकृतान्यपरामर्शित्वं तच्छब्दस्य स्यादिति परिहरति * नेति * तदा-तच्छब्देनेत्यर्थः । यथेदमेकं दूषणं तथा दोषान्तरमप्यस्तीत्याह * अन्यत्वेति * अन्यशब्देन स्वरूपभेदो विवक्षित उतान्योन्याभाव उत वैधर्म्यमाद्ये स्वरूपस्याद्याप्यनिरूपितत्वात्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरिति आत्माश्रयत्वमित्यर्थः । घटस्वरूपभेदो यदा लक्ष्यते तदाऽन्यस्वरूपभेदानामलक्ष्यत्वात्कथमात्माश्रय इत्यत आह * सर्वेति * अन्यथाऽव्यापकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यदि मध्यमः तत्राह *

अन्योन्येति * स्वरूपभेदासिद्धौ अन्योन्याभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदप्रतीतिवैशिष्ट्येन स्वरूपभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रय इत्यर्थः । अन्तिममपवदति * वैधर्म्यइति * स्वरूपभेदज्ञानं विनाऽन्योन्याभावज्ञानायोगात्तेन च विना विरोधासिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण च वैधर्म्यासिद्धिस्तत्सिद्धौ स्वरूपभेदज्ञानसिद्धिरिति चक्रकमित्यर्थः॥

स्वरूपभेदलक्षणान्निरस्यान्योन्याभावलक्षणं निरसितुमुपक्रमते ।

८६ अन्योन्याभावलक्षणखण्डनम् ।

यदपीतरेतराभावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययः। एतदप्यशोभनम् । समानाधिकरण इत्यादि भाषायाः कथं कथमपि तात्पर्यगवेषणेऽपि समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभाव इति पर्यवसाने[1] समानाधिकरण इति किं तुल्याश्रय, उतैकाश्रय, उत तादात्म्यप्रतियोगिक, उताधिकरणभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेय उतान्यदेव ।

यदपीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं किं प्रत्ययस्य किं वा निषेधस्याऽऽद्ये प्रत्ययस्यात्माश्रयस्य घटाद्यधिकरणत्वायोग इत्यभिप्रेत्य दूषयति * एतदपीति * नोपसर्जनमुपसर्जनान्तरान्वयमर्हतीति न्यायेन यद्यपि साक्षात्सम्बन्धो नास्ति तथापि

१ तात्पर्यं पर्यवसाने इति का० मु० पु० पा० ।

विवक्षाबलान्न इत्याह * कथमपीति * द्वितीयापिशब्देन नानुपपत्तिसमुच्चयः । सतीदं वक्तव्यमिति शेषः । किं वक्तव्यमित्यत आह * समानेति * समानशब्दस्य समानो देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति सदृशपर्यायतया प्रयोगदर्शनात्तुल्याश्रयत्वमिति प्रथमकल्पार्थः । तादात्म्यस्योभयनिष्ठत्वादन्योन्याभावोपि तन्निष्ठस्तत् प्रतियोगिक एवेति तृतीयार्थः। अधिकरणपदार्थस्य वाचको घटोयमिति शब्दस्तेन सह विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितः पटो न भवतीति पदं तदभिधेयत्वमधिकरणसाम्येनौपचारिकमिति चतुर्थार्थः । न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरम् ।

सदृशाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यमिति प्रथमं दूषयति ।

८७ प्रथम द्वितीयविकल्पनिरासः ।

तत्र न प्रथमः तुहिनमयूखे प्रियामुखे च न दूषणकणस्यापि सम्भव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । तत्र मुखचन्द्रयोरन्योन्याभावोऽस्तीति चेन्न। तस्य सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् । मास्तु तद्विषयो लक्षणं त्वस्यैत्ततच्च तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत् कीदृशं तर्हीदं लक्षणं न तावत्समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययो यस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति, नापि स एएवान्योन्याभाव इति, नापि यत्र समानाधिकरणो नि-

१ भेदप्रत्यय इति का० पु० पा० ।

षेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्ध-र्मस्य सर्वस्याऽन्योन्याभावत्वापातात् समानाधिकरणवै-यर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः ।

* तत्रेति * कुत इत्यत आह * तुहिनेति * तुहिनमयूखे शीतरश्मौ चन्द्रे प्रियामुखे च तुल्ये दू-षणसंसर्गनिषेधस्तुल्याश्रयो भवतीत्यतिव्याप्तिरित्य-र्थः । लक्ष्यान्योन्याभावस्यापि तत्र विद्यमानत्वात् लक्ष्यमतीत्य वर्त्तनं तत्र नास्तीति शङ्कते * तत्रेति * सत्यमस्ति तथाप्युक्तप्रत्ययस्तद्विषयो न भवत्यन्य-विषय एवेति लक्ष्यमतीत्य वर्त्तनमस्त्येवेति परि-हरति * नेति * अयं प्रत्ययोऽन्योन्याभावविषयो माभूदित्युक्तमङ्गीकृत्यातिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते * मा-स्त्विति * चन्द्रप्रियावदनयोर्दोषकणो नास्तीति प्रत्ययोऽन्योन्याभावविषयो माभून्नहि मयैतत्प्रत्यवि-षयत्वं लक्षणमिष्टं येनान्योन्याभावमतीत्य तत्प्रत्य-यविषयस्य वर्त्तनादतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । किं त-र्हि लक्षणमित्यत आह * लक्षणमिति * अस्मदभि-मतनिषेधप्रत्ययविषय इत्यर्थः । तर्ह्यतिव्याप्तिरित्यत आह * तच्चेति * तस्य चात्यन्ताभावविषयत्वेपि नलक्षणत्वक्षतिरत्यन्ताभावस्थलेऽन्योन्याभावस्यापि विद्यमानत्वेनातिव्याप्त्यभावादित्यर्थः । स्वाभिप्रेतम-पि लक्षणं न त्वन्मनसि विपरिवर्त्तमानमात्रेण विप्र-तिपन्नबोधकमिति शब्दैरभिधातव्यन्तच्च न शक्यमिति

परिहरति * कीदृशमिति * समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययविषयत्वं लक्षणमुत स एव प्रत्यय उत स एव प्रत्ययो यत्र तदाश्रितधर्मत्वमिति विकल्पाभिप्रायः । प्रथमं दूषयति * नेति * तत्प्रत्ययो बाधस्तद्विषय इति तुहिनदीधितिप्रेयसीमुखयोर्दोषकणोऽपि नास्तीत्यत्र संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । असम्भवादतिव्याप्तेश्च न द्वितीय इत्याह * नापीति * तृतीयमपवदति । * नापीति * मुखे चन्द्रेचाश्रितस्य धर्ममात्रस्यैवान्योन्याभावप्रसङ्गेनातिव्याप्तेरिति हेतुमाह * तदिति * अस्मिन्पक्षे संसर्गाभावस्यापि तद्धर्मिणि वर्त्तमानत्वेन व्यवच्छेदानुपपत्तेर्व्यर्थविशेषणत्वं चेत्याह * समानेति * एकाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यमिति द्वितीयं दूषयति * एतेनेति * प्रियामुखे दोषलेशो नास्तीति निषेधप्रत्यय एकाश्रयो भवति तेनाबाधितैकाश्रयनिषेधप्रत्ययोऽन्योन्याभाव इति लक्षणं संसर्गाभावेऽतिव्यापकमित्यर्थः ।

तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं सामानाधिकरण्यमिति तृतीयं दूषयति ।

८८ तृतीयविकल्पनिरासः ।

नापि तृतीयः तादात्म्यप्रतिसन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगिकत्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसङ्गात् तच्चाशक्यं तथा हि तदेकत्वं वा भेदाभावो वा, स्वरूपन्त्वसम्भावितं तस्य भेदत्वोपगमात् तस्मिन् दृष्टेऽपि तन्न वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः । आद्ये-

ऽपि संख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा।

नापीति कुत इत्यत आह *तादात्म्येति* तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं इति ब्रुवता तत्प्रतियोगितादात्म्यान्निर्वनीयमित्यर्थः। निरूप्यतां तर्हि तादात्म्यं को दोषस्तत्राह * तच्चेति * तदुपपादनार्थन्तादात्म्यमेकत्व मुत भेदाभाव इति विकल्पयति *तथाहीति* घटादीनां स्वरूपं तादात्म्यमिति कल्पनीयमित्याशङ्क्य तन्न भवति भेदत्वेन तस्य स्वीकारादित्याह *स्वरूपं त्विति* असम्भवे हेत्वन्तरमाह * तस्मिन्निति * दूरे गिरितर्वादौ दृष्टेपि तादात्म्यसंशयो जायते तन्न स्यात्तादात्म्यस्य स्वरूपत्व इत्यर्थः। कल्पान्तरासम्भवेऽपि कृतविकल्पे किं दूषणमित्याशङ्क्य तद्दर्शनाय विकल्पयति * आद्येति * प्रथमं दूषयति।

८९ तृतीयविकल्पस्य प्रथमद्वितीयविकल्पखण्डनम्।

नाद्यः गुणादौ तदभावप्रसङ्गात्। प्रथमे क्षणे कार्य्यद्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। वैशेषिकमते व्युत्थाने चैकत्वे तदभावप्रसङ्गात्। उपाधिभिन्नावलम्बिच तादात्म्यं कथंस्वरूपमात्रावलम्बेनैकत्वीकर्त्तुं शक्यं विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात्। नापि द्वितीयः तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयानवस्थापातात् अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः स हि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभावस्यैव स्यात् अन्योन्याभावस्य च तत्प्रतिक्षेपात्मक-

त्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मत्वान्निषेध्यनिषेधयोः तथा च सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यं निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः ।

* नेति * गुणादिषु विद्यमानान्योन्याभावप्रतियोगित्वेन गुणा निर्गुणा इति न्यायेन तदभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्रव्येपि कालभेदेनाव्यापकत्वमाह * प्रथम इति * गुणारम्भे द्रव्यस्य समवायिकारणत्वानियमात् क्षणमात्रमुत्पन्नं द्रव्यमगुणं तिष्ठतीति वैशेषिकाभ्युपगमस्तत्र एकत्वसङ्ख्योत्पत्तेः प्राक्कार्यं द्रव्यात्मकन्न स्यादित्यर्थः । असम्भवी चायं पक्ष इत्याह *उपाधीति* कस्य केनेति सप्रतियोगिकेन तादात्म्येन निष्प्रतियोगिकत्वं कथमभिन्नं स्याद्विरुद्धप्रतिपत्तिकयोरेकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । धर्मान्तरं तादात्म्यमिति पक्षं दूषयति *नापीति* तादात्म्यं यद्धर्मान्तरं तत्रापि धर्मान्तरमस्ति नवेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति *तस्यापीति * द्वितीयमपवदति * अनपेक्षेति * भेदाभावस्तादात्म्यमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * अत्रेतरेतराश्रयत्वोपपादानायोपोद्घातं करोति * स हीति * स तादात्म्यरूपो भावस्तस्य भेदस्याभावो भवन्नन्योन्याभावस्यैवाभावाद्भेदान्योभावोऽस्तुतः किन्नष्टमित्यत आह * अन्योन्येति * तत्प्रतिक्षेपात्मत्वात्तादात्म्याभावरूपत्वादन्योन्याभावस्य तेन तादात्म्येनापि स्वाभावप्रतिक्षेपात्मकेन भवितव्यमित्युक्तं

तत्र हेतुमाह * परस्परेति * एवं च तादात्म्यप्रतीतौ तत्प्रतिक्षेपान्योन्याभावप्रतीतिस्तत्प्रतीतौ च तादात्म्यप्रतीतिरिति वक्तव्यमितरेतराश्रयणमित्याह * तथाचेति *

अधिकरणभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयत्वं सामानाधिकरण्यमिति। चतुर्थं दूषयति।

९० चतुर्थपञ्चमविकल्पनिरासः।

नापि तुरीयः निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात्। नापि पञ्चमः समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विवक्षितस्तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः तत्प्रत्ययश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात्। भावसमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात्। तज्जातीयेतथात्वञ्च यं विशेषमन्योन्याभावगतमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवनसमर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति। नच तदपि सम्भवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तत्वात्। प्रकारान्तरस्य चाऽसम्भवात्।

* नापीति * कुत इत्यत आह * निरिति * अधिकरणवाचकशब्देन विशेषणादिभावस्थितपदवाच्यं समानाधिकरणं तन्निष्ठनिषेधप्रत्ययविषयत्वमन्योन्याभावलक्षणमुक्तं स्यात्तथाच निर्घमित्यादिसं-

सर्गाभावेऽतिव्याप्तमित्यर्थः। अन्यदेवेत्युक्तं प्रतिक्षिपति * नापीति * दोषप्रकटनाय पञ्चमकल्पार्थं प्रकटयति *समानेति* अयुक्तत्वे हेतुमाह *भावेति* स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो निषेधोऽबाधितोऽन्योन्याभाव इति लक्षणमुक्तं स्यात्तत्र च प्रमाणं तत्प्रत्यय इति तथाच कुम्भः पटत्वन्न भवतीत्यत्र पटत्वप्रतियोगिको निषेधो घटो वर्त्तते पटत्वं प्रतियोगिनि पटे वर्त्तत इत्यव्यापकत्वात्। न च पटत्वं तदन्योन्याभावश्च पटे वर्त्तत इति स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणमिति वाच्यम्। धर्मिप्रतियोगिभेदादभावभेदे कुम्भधर्मिकाभावाव्यापनात्प्रतियोगिभेदादेवाभावभेदो न धर्मिभेदादिति शपथसाध्यत्वात् धर्म्यादिभेदेऽप्यभावस्यैकत्वेऽभावचातुर्विध्यकल्पनाया अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गादिति भावः। आदिपदेन सुखं घटो न भवतीत्यादिसङ्ग्रहः। घटः शौक्ल्यन्न भवतीत्यत्र स्वप्रतियोगिकसमानाधिकरणो निषेधो भवति तेन स्वप्रतियोगिकसमानाधिकरणनिषेधजातीय इति लक्षणं सर्वान्योन्याभावव्यापि भविष्यति इत्याह *तज्जातीयेति* अन्योन्याभावानुगतविशेषानङ्गीकारे तज्जातीयशब्दप्रत्ययानुपपत्तेर्यं विशेषमन्योन्याभावानुगतमादाय तज्जातीयत्वप्रतीतिस्तस्य तत्रैव वर्तनादेव लक्षणीभवनसम्भवादुपजीव्यत्वेनावश्यप्रथमप्रतीतिसाधनत्वेन लाघवात्तर्कसाहाय्याल्लक्षणत्वमस्ति व्यर्थस्तदुपजीवकलक्षणोपन्यास इत्याशयः। अस्तु तर्हि तदेव लक्षणमित्यत आह * तदेति * रूपान्तरेण किं

निर्दिश्य तच्चैतदभिधीयत इत्यादावन्योन्याभावमा-त्रगतविशेषणस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । अन्योन्या-भावसंसर्गाभावभेदः खण्डनोक्तप्रकारादन्य एवासौ विशेष इत्यत आह * प्रकारेति *

यदुक्तं घटः पटत्वं न भवतीत्यादावव्याप्तिरिति तदसद्यतोऽत्र तावत्पटत्वं प्रतियोगि पटः पटत्वन्न भ-वतीत्यत्रापि तदेव प्रतियोग्यैकेन घटे वर्त्तमानोय-मेवैष एषोप्ययमेवेति परस्परैक्यान्नास्त्यव्याप्तिस्थल-मित्याशङ्क्याह ।

९१ लक्षणेऽव्याप्तिकथनम् ।

नच पटत्वं न भवतीत्ययमेवाभावः घटः पट-त्वं न भवतीत्येक एव एवं प्रतियोग्यैक्येन मया-त्र तथाभ्युपगमादिति कचित् प्रतियोगिसमानदेशत्वा-दपि लक्षणसिद्धिरिति वाच्यम् । तथापि प्रति-योग्यैक्येन तदत्यन्ताभावस्यैक्यापत्तेः तादात्म्यवत्संयो-गस्यापि द्विष्ठत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्राग-भावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः का-लैक्येन च विशेषणे च तदन्योन्यव्यतिरेकाव्याप्तेरिति ।

न चेति कुत इत्यत आह * तथापीति * संस-र्गाभावान्योन्याभावयोरपि तथा सति भेदो न स्या-दित्यर्थः । घटः पटत्वन्न भवतीत्यत्र पटत्वं प्रतियो-गि न भवति किन्तु तादात्म्यं तस्योभयाधिकरणत्वा-त्तन्निषेधस्यापि द्वयनिष्ठतया प्रतियोगिद्वयसामाना-

धिकरण्यमस्तीत्यत आह * तादात्म्यवदिति * योगः संयोगस्तस्य द्विष्ठत्वात्तदभावोऽपि द्विष्ठ एवेति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं संसर्गाभावेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वमात्रं विवक्षितमुताभिन्नकालिकमिति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह *कालेति * यस्यां मृदि घट उत्पत्तेः प्राङ्नासीत्स एव घटः कालान्तरे तत्रैवासीदिति प्रागभावस्यापि स्वप्रतियोगिघटसामानाधिकरण्यमस्ति तथा तत्रैव पुनर्न भविष्यतीति प्रध्वंसस्यापि तथात्वेनातिव्याप्तिरिर्थः । द्वितीयं प्रत्याह *कालेति* यदा प्रतियोग्यस्ति तदा तत्समानधिकृतो निषेधोन्योऽन्याभाव इत्युक्तं स्यात्तथाच तस्मिन्नेव लक्ष्ये ऽन्योन्याभावेऽव्याप्तिर्नहि घटयोस्तादात्म्ये सत्येव तदन्योन्याभाव इत्यर्थः ।

वैधर्म्यभेदलक्षणमनुभाषते दूषयितुम् ।

९२ वधर्म्यभेदलक्षणखण्ढटम् ।

यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैधर्म्यस्य विरोधः स चैकधर्म्यसमावेश इति तदप्युद्भ्रान्तमनसो भाषितम् । तथा हि प्रमाणप्रेमययोर्भेदोस्ति न वा, नचेत्तदभिधानस्य पर्य्यायत्वप्रसङ्गः किंप्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिविषयेणोत्तरप्रसङ्गश्च । नापि प्रथमः स हि न तावत्स्वरूपलक्षणः एकस्याप्युभयभावदर्शनात्[1] । अत एव ना-

१ तुलादिद्रव्यस्येत्यधिकं का० मु० पु० पा० ।

न्योन्याभावोऽपि धर्मान्तरन्तु तयोर्भेदः परिशिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते तथा च सत्येकधर्म्यसमावेशो लक्षणमव्यापकम्। सोऽयं प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति पारमर्षमपि परामर्शव्यस्मादित्यास्तां विस्तरः।

* यदपीति * तदपि भ्रान्तप्रलपितमित्युपेक्ष्यमिति दूषयति * तदिति * लक्षणाव्याप्तिप्रदर्शनार्थमुपोद्घातं करोति * तथाहीति * प्रमाणप्रमेयमिति पदयोरभिन्नार्थतया पर्यायत्वप्रसङ्गो हस्तकरादिशब्दानामभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां तथात्वादिति द्वितीयं दूषयति * नचेदिति * प्रमाणप्रमेययोरैक्यवादिनां तदभिधानपर्यायत्वमपि नानिष्टमित्यत आह * किमिति * बुद्धौ किं प्रमाणं घटे वा किं प्रमाणमिति प्रमाणप्रश्नेषु बुद्धौ बुद्धिः प्रमाणं घटे घटः प्रमाणमित्युत्तरं दातव्यं स्यात्तयोरभेदे मेयस्यैव मानत्वादित्यर्थः। प्रमाणप्रमेययोर्भेदः स किं स्वरूपलक्षण उतान्योन्याभाव उत वैधर्म्यमिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * सहीति * कुत इत्यत आह * एकस्येति * एकस्यैव वस्तुनस्तुलादिलक्षणस्य प्रमाणप्रमेयभावदर्शनादित्यर्थः। प्रमाणप्रमेययोरन्योन्याभावो न सम्भवति इत्याह *अत इति* तस्मात् तृतीयः कल्पः परिशिष्यत इत्याह * धर्मेति * अत्र हेतुर्यत इति अन्येन प्रमाकरणत्वरूपेण प्रमाणमन्येन प्रमाविषयत्वरूपेण प्रमेयमित्युच्यते यत स्ततोस्वरूपभेदमात्रो-

पगमाद्वैधर्म्यभेदः परिशेष इत्यर्थः । अस्तु तर्हि स एव पक्षः को दोषस्तत्राह * तथाचेति एकस्यैव प्रमाणत्वप्रमेयत्वोपगमात्त्रैवैकधर्म्यसमावेशो नाम लक्षणमव्यापकमित्याशयः । एकधर्म्यसमावेशो वैधर्म्यमिति ब्रुवन्नुदयनो न न्यायशास्त्रं श्रुतवान् श्रुतमपि विस्मृतवानित्युपहसन्नुपसंहरति * सोयमिति * सूत्रं तु प्रागेव विवृतम् । प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः प्रमाप्रमेयभेदकयोरेकस्मिन् समावेशः सूत्रकारेण दर्शितो विस्मृत इत्यर्थः ।

अपरोक्षभेदप्रतिपत्तेः प्रातिस्विकेन्द्रियसंनिकर्षानुविधायित्वात्तज्जन्यत्वं वक्तव्यं घटप्रतीतिवदिति चोदयति ।

९३

ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणमसाधारणं वक्तव्यं तत्र य एवेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतिपत्तिहेतोर्द्वितीयः सम्बन्धः स एव भेदोऽस्तु । न । उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति ।

* नन्विति * तथापि किं भेदलक्षणमित्यत आह * तत्रेति * इन्द्रियातिरिक्तो भेदप्रमाजनकस्वसन्निकर्षाधिकरणजातीयो भेद इति लक्षणं जातीयग्रहणं परोक्षभेदावरोधायेत्यर्थः । प्रागुक्तान्योन्याश्रयादिबाधकैर्बाधिताया भेदप्रतीतेर्भ्रान्तेरिन्द्रियस-

न्निकर्षजत्वमेव नास्ति तदनुविधानं त्वधिष्ठानग्रहणकारणतयाऽन्यथासिद्धं रजतादिप्रतीताविवेति परिहरति * नेति *

इति भेदखण्डनम् ।

कारणत्वानिरुक्तेश्च सन्निकर्षकारणत्वं भेदप्रतिपत्तेदुरभिधानमिति मन्वानः कारणत्वखण्डनं प्रक्रमते ।

९४ कारणत्वखण्डनारम्भः ।

किं पुनस्तत्कारणत्त्वम् । पूर्वभावित्वमिति चेन्न । चिरापध्वस्तानामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । अव्यवहित पूर्वभावित्त्वमिति चेन्न। व्यापारस्यैव कारणत्त्वप्रसङ्गात्। व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न । कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । कारणस्यातद्व्यापारत्वात् नैवमिति चेन्न । विनाविशेषोक्तिं दुर्विवेकत्वात्।यद्विना यद्यन्न जनयति तत् तस्यावान्तरव्यापार इति चेन्न । सहकारिणामपि तथात्त्वप्रसङ्गात् । तज्जन्यामिति चेन्न । तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरतिप्रसक्तेः कथमपि विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्ये हेतुत्वप्रसङ्गात् ।

* किमिति * पूर्वभावित्वमात्रं कारणत्वमुताव्यवहितत्वविशिष्टमिति विकल्पाभिप्रायः । पूर्वकल्पं शङ्कते *पूर्वेति* भावित्वं कारणत्वमित्युक्ते कार्येऽति-

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र. साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः. सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकम् " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम्। सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता । } मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १२

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । } ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्या० २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हारिभद्रसूरिकृतः । } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ९

(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । १

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य–कृता । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्त मालिक चौखम्बासंस्कृत पुस्तकालय बनारस सिटी ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 146.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
'khandanaphakkikâvibhajana'(vidyâsâgari)of Ânandapurna
WIHE EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
Chitsukha, Ŝankara Miŝra and Raghunâtha,

EDITED BY
PANDIT LAKSMANA SÂSTRÎ DRÂVIDA,
PROFESSOR OF VEDÂNT,
Government Sanskrit College& Lecturer of University Calcutta.

FASCICULUS XIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES:
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Harikrishna Dâs Proprietor,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः— १४६

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकःस्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन व्याकरण धर्मशास्त्र साहित्य पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्–मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकम् ” ” १ ” ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः– मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाष्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

व्याप्तिस्तत्परिहाराय पूर्वेत्युक्तम् । तावत्युक्ते पूर्वमसतोऽपि कारणत्वं स्यात्तद्वारयति * भावित्वामिति * अतिव्यापकत्वान्नेदं लक्षणमित्याह, * नेति * चिरमनन्वयेन निर्लेपमेव प्रध्वस्तानां जलबुद्बुदादीनामिदानीन्तनघटकारणत्वप्रसङ्गः । चिरप्रध्वस्तयागादेः कारणत्वमिति तद्व्यावृत्तये विशेषणमनन्वयेनेति । अन्वयो व्यापारः । द्वितीयं शङ्कते * अव्यवहितेति * यागादेर्व्यापारव्यवधानात् कारणत्वन्न स्यात् व्यापारस्य च कार्यम्प्रत्यव्यवधानात्कारणत्वं स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां दूषयति * नेति * स्वाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायेन व्यापारवतः कारणत्वं स्यादिति शङ्कते * व्यापारेणेति * तर्हि कुलालादेरपि जलाहरणादिकार्यं प्रति कारणत्वं स्यात् घटादेस्तद्व्यापारत्वेनाव्यवधानादिति दूषयति * नेति * जलाहरणादिकारणस्य घटादेः कुलालादेर्व्यापारत्वाभावात्तेन व्यवहितकुलालादेर्न कारणत्वामिति शङ्कते * कारणस्येति * तज्जन्यः कारणमिति लक्षणे सम्भवति व्यापारत्वाभाव एव वक्तुमशक्य इत्याह * नेति * स्पन्दः प्रयत्नो वा संयोगादिर्वा व्यापारो न द्रव्यमिति विवेक्तुमशक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं शङ्कते * यदिति * यदुद्यमनादि यत् कुठारादि विना छिदादिकार्यं न जनयति तदुद्यमनादि तत्र छिदादौ कुठारादेरवान्तरव्यापारः घटादिस्तु कुलालानधिष्ठितोऽपि यज्ञदत्ताधिष्ठितः सलिलानयनं करोति तेन न तद्व्यापारत्वमित्यर्थः । दण्डादयोऽपि विना मृदं न घटं

---

१ इदं मूलेऽपेक्षितम् ।

जनयन्तीति तेषामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्ग इति दूषयति *नेति* शङ्कते *तज्जन्यमिति* यद्विना यद्यन्न जनयति तज्जन्यं तत्रावान्तरव्यापारः दण्डादयः पुनर्न मृज्जन्या इति तद्व्युदासः। अजन्यस्यापि समवायस्य श्रोत्रव्यापारत्वदर्शनादनुचितिस्तामङ्गीकृत्यापि दूषयति *तथापीति* येन विना यद्वस्तु यन्न जनयति तत्तज्जन्यं तत्र कार्ये तदवान्तरव्यापार इति विशेषोक्तिरशक्या कारणत्वानिश्चितौ तज्जन्यत्वविशेषणासिद्धेरित्यर्थः। तर्हि तज्जन्यपदस्थाने तत्समवेतत्वपदं निदधे इत्याशङ्क्याङ्गीकरोति *कथमपीति* भवतु वा व्यापारस्य कारणत्वानिश्चितौ तज्जन्याविशेषोक्तिस्तेन च व्यवधानं माभूत्तथाप्यव्यवहितपूर्वभावित्वं कारणत्वलक्षणं दुष्टं गगनादावतिव्यापकत्वादित्यर्थः।

उक्तप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते।

९५ गगनेऽतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिराकरणम्।

अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वमिति चेन्न। वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना, का च सिद्धिरिति, यदि हि कार्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्ति स्तदाऽसिद्धिः नहि कार्येण कारणस्योत्पादनं[2] नापि कार्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः नखलु सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः। नापि कारणत्वात् व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा ज्ञता-

२ कारणं जन्यमिति पु० पा०।

वात्माश्रयात्। प्रकारान्तरंवृत्तयाऽपि च तदुपगमात्।

अनन्यथेति गगनादेर्व्यापकतया नित्यस्याऽन्यथासिद्धं पूर्वभावित्वमतो न सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गः कारणं त्वनन्यथासिद्धपूर्वभावि तेन नातिव्याप्तिर्न च प्रसङ्गबाध इत्याकूतम्। अन्यथेत्यन्येन प्रकारेण अनन्यथेति च तेन विनेत्युक्तं भवति तथा च किमन्यत्वप्रतियोगि का च सिद्धिरुत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वेति वक्तव्यमित्याह * नेति * अन्यत्वेनापेक्ष्यमाणं प्रतियोगि कार्यमुच्यते सिद्धिश्चोत्पत्तिस्ततश्च सिद्धमित्यनेन सम्बन्ध इति शङ्कते * यदीति * अनन्यथासिद्धमिति कार्यप्रकारादन्येन प्रकारेण न निष्पन्नमित्युक्तं भवति तत्रार्थात्कार्येण जन्यत्वमेवाभिहितं भवति तेनासम्भवत्वं लक्षणस्येति दूषयति *तदेति* तदुपपादयति * नहीति * कार्यस्य प्रागसत्त्वेन न कारणानिष्पादकत्वसम्भव इति भावः। तर्हि अन्यत्वप्रतियोगि कार्यमेव सिद्धिश्च ज्ञप्तिर्विवक्षितेत्यत आह * नापीति * कुत इत्यत आह * प्रतीति * तदेवमुक्तं भवति कार्यादन्येन वस्तुना न ज्ञातं कारणमिति तदयुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वात्कारणस्य त्वत्पक्षेऽसम्भव इत्यर्थः। कारणं चेत्कार्यलिङ्गेनैव ज्ञायत इत्यत आह * नेति * आप्तोपदेशादेरपि तदवगमादिति यावत्। अन्यत्वप्रतियोगिनोः कार्याकार्ययोः कार्यस्य प्रतिक्षेपे परिशेषात्कारणत्वमन्यत्वप्रतियोगि सिद्धिश्चोत्पत्तिज्ञप्त्योरन्यत-

---

३ अन्यथापि तदुपगमादिति का० मु० पु० पा०।

रा भवतीत्याशङ्क्याह * नापीति * कुत इत्यत आह * ज्ञप्ताविति * अनन्यथासिद्धमिति कारणत्वादन्येन प्रकारेण न निष्पन्नं न ज्ञातं वेत्युक्तं स्याज्जनिमतोऽजडस्य कारणत्वप्रकारेणैव जन्मादि कथितं स्यादेवं च स्वज्ञाने स्वज्ञानं स्वोत्पत्तौ स्वोत्पत्तिरित्यात्माश्रयः ज्ञप्तावित्युत्पत्तेरुपलक्षणम् । ज्ञप्तिपक्षे कारणत्व प्रकाराद्द्रव्यसत्त्वादिप्रकारान्तरवत्तया ज्ञायमानत्वाद्-सिद्धिरुत्पत्तावपि स्वावयवादिभ्यो निष्पत्तेरसिद्धिः स्यादित्याह * प्रकारेति *

अनन्यथासिद्धत्वमिति कारणत्वादन्येन प्रकारेणाकारणत्वमित्येवं रूपेणासिद्धत्वं विवक्षितमिति शङ्कते ।

९६ अनन्यथासिद्धत्वस्यार्थान्तरनिरासः ।

व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टमिति चेन्न । उक्तदोषानिवृत्तेः कारणत्वात् पूर्वं चोत्पत्तिज्ञप्त्योरक्षणिकत्वादिभिरभ्युपगमात् । अव्यवहितपूर्वतया कदाचित्तदपि कारणमेवं तत्पूर्वतरमपि, कस्याश्चित् व्यक्तेरनेवम्भावेऽपि तज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न । कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् । कालदेशव्यापकतयाऽन्यथासिद्धस्थिति तदिति चेन्न । तथा सति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्य-

तिरेकानुविधायित्वमपि व्युदस्तम् । गगनादेर्व्यतिरेकाभावात् अकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः ।

* व्यतिरिक्तेति * अन्यथेति शब्दवाच्यं व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वं तद्रूपेणासिद्धिरितियोजना। कारणत्वज्ञानव्यतिरेकेणाकारणत्वज्ञानायोगात्कारणत्वज्ञानेऽनन्यथासिद्धकारणत्वज्ञानमित्यात्माश्रय इति परिहरति * नेति * दूषणान्तरमाह * कारणत्वादिति * स्थायिवादिभिः कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तित्वं सहकारिसमवधानं वा कारणत्वं व्यवस्थिते वस्तुनि पश्चान्निष्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते तेन प्रकारान्तरेणापि सत्वज्ञप्त्योरभ्युपगमादव्याप्तिरित्यर्थः । यस्येदानीं कारणता ज्ञायते तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यहितपूर्वतया, कार्याऽव्यवहितपूर्वक्षणासम्बन्धानधिकरणत्वस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वादतोऽकारणत्वमसिद्धमिति शङ्कते * अव्यवहितेति * काचित्तन्तुव्यक्तिः कार्यमजनित्वैव नश्यति तत्र का वार्त्तेत्यत आह *कस्याश्चिदिति* कार्याव्यवहितपूर्वक्षणासम्बन्धानधिकरणजातीयस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाद्व्यक्तिव्यभिचारोऽप्रयोजकः तस्यापि तज्जातीयत्वादित्यर्थः। अतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* यतः कार्यजन्म कदाचिदपि न दृष्टन्तस्यापि तज्जातीयतया कारणत्वकल्पनेऽनन्यथासिद्धत्वकल्पने च गगनादेर्नित्यविभुद्रव्यस्य स्वकार्यशब्दादिव्यतिरिक्तकार्येण समतया पूर्वकालसम्बन्धित्वात्कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नच गग-

नादेः कारणत्वमिष्टमेव जनिमान्निमित्तत्वोपगमादिति वाच्यम् । व्यतिरेकाभावादन्वयमात्रस्य चातिप्रसङ्गित्वादिति। अन्यथासिद्धेः स्फुटत्वाद्गगनादेरनन्यथासिद्ध-पूर्वभावित्वं नास्तीति शङ्कते *कालेति* देशकालव्यापितयाऽऽकाशादेरन्यथासिद्धसन्निधित्वादकारणत्वे शब्दादावप्यकारणत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * तदनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं कारणत्व-मिति पक्षे कथितं खण्डनमतिदिशति *एतेनेति* मृदादिगतप्रमेयत्वादिव्युदासार्थमनन्यथेतिविशेषणम् । तदनुविधायित्वं तद्वत्त्वमितियावत् । एतेनेति गगनादेरन्यथासिद्धिसम्भवाच्छब्दाद्यकारणत्वेनेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य कारणत्वोपगमे व्यतिरेकहीनगगनादेः कारणत्वं न स्यादिति दोषान्तरमप्यस्तीत्याह * गगनेति *

कार्यान्तरे गगनादेर्व्यापाराभावान्न कारणत्वप्रसङ्गो यतो व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति शङ्कते ।

९७ कारणत्वलक्षणद्वयनिरासः ।

व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न । तद्धि व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा । नाद्यः यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् । नोत्तरस्तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न । निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणत्वनिर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थत्वात् । अन्यतरार्थस्यैकस्य च निरू-

क्त्यशक्तेः ।

* व्यापारेति * तत्र वतुप्रत्ययेन समवाय उच्यते किंवा जन्यजनकसम्बन्ध इति कथनीयमिति परिहरति * नेति * यागादिव्यापारापूर्वस्य चेतनसमवायित्वाद्यागादेः स्वर्गाकारणत्वप्रसङ्गेन प्रथमं दूषयति * नेति * जनकत्वं कारणत्वं तद्व्याप्यसिद्धमिति लक्षणासिद्धिरिति द्वितीयं दूषयति * नेति * लक्षणान्तरं शङ्कते *नित्येति* कार्यस्य नित्यं सत्वमसत्वं वा प्रसज्यमानं येन निवार्यते तत्कारणं तद्भावस्तत्त्वं जन्मनाशकारणद्वयावरोधाय विशेषणमिति यावत् । निवारकपदावयवो ल्युट्प्रत्ययः तस्यार्थः कर्त्ता स च कारणविशेषस्ततः कारणनिर्वचनं विना तदसिद्धिरिति दूषयति * नेति * अन्यतरशब्देन सत्त्वोपगमे नाशकारणेऽव्याप्तिरसत्त्वोपगमे जन्मकारणाव्याप्तिरुभयानुगतं चाऽन्यतरत्वं जातिरुपाधिर्वा नास्ति स्वात्मवृत्त्यनुपपत्तेरिति । जन्मनाशान्यान्यत्वं तत्रानुगतमितिचेन्न । जन्मनाशविशिष्टान्यान्यत्वस्य तत्र वृत्तावात्माश्रयादन्यान्यत्वमात्रस्योक्तदोषानिस्तारात् । दोषान्तरमाह * अन्येति *

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

९८ कारणत्वस्यैव लक्षणान्तरनिरासः ।

यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वसत्त्वप्रसङ्गः तत्तस्य कारणं तद्भावश्च कारणत्वमिति चेन्न । भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथा प्रसङ्गेनातिव्यापकत्वात् । तत्पूर्वस्थित-

त्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्गः तथात्वोपगमे सामग्र्यामपि प्रसङ्गः । तस्या अपि च तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गो ऽसाधारण्यञ्च । विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्तिरविशेषे भाविपूर्वार्थविकल्पावकाशश्च ।

* यदिति * यस्य मृदादेरनभ्युपगमे यस्य घटादेर्यस्मिन्काले सत्त्वं दृश्यते ततः पूर्वस्मिन्नपि काले सत्त्वप्रसङ्गस्तस्य घटादेस्तन्मृदादि कारणं तद्भावश्च कारणत्वमित्यर्थः। प्रध्वंसेऽतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* घटस्य प्रध्वंसप्रतियोगित्वानङ्गीकारे यस्मिन् क्षणे सहकारिसमवधानात्सत्त्वं दृश्यते ततः पूर्वक्षणेपि सत्त्वं प्रसज्येताविनाशिभावस्यानादित्वात्तथाच तत्प्रध्वंसस्तत्कारणं स्यात्तदुक्तलक्षणस्य तत्र भावादित्यर्थः। यस्य पूर्वभाविनोऽनभ्युपगम इति विशेषणं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिः घटप्रध्वंसस्य तस्मात्पूर्वत्वाभावादित्याशङ्क्याह *पूर्वेति* अग्निसम्पर्काद्रूपरसगन्धस्पर्शा घटे सह भवन्ति तेषां प्रागभावानभ्युपगमेऽविशेषेणैव सत्वप्रसङ्गः एककालनियमात्ततश्च रूपप्रागभावो रसस्य तत्प्रागभावो गन्धादेः कारणं स्यादित्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः । सहभावनियतस्याभावोऽन्योन्यकारणमिष्यतेऽतोनायमनिष्टप्रसङ्ग इत्यत आह * तथात्वेति * सहभाविनां रूपादीनां सामग्र्यामितरेतरकारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सहभावनियतस्य सामग्र्या अपि इतरकारणत्वमभ्युपगम्यत एवेत्याशङ्क्याह * तस्या इति * रूपसामग्रीजन्यत्वे रसस्यापि रूपत्वं

रससामग्रीजन्यत्वे रूपस्यापि रसत्वमिति जातिभेदो- व्यक्तिभेदोपि न भवेदित्यर्थः । यदनभ्युपगम इत्यत्र य- च्छब्देन मृदादिकारणविशेषपरामर्शे तन्त्वाद्यव्याप्तिर्व- स्तुमात्रपरामर्शेऽतिव्याप्तिः मृदनङ्गीकारे घटातिप्रसक्तेः घटं प्रति तन्त्वादिवस्तूनां कारणत्वप्रसङ्गादित्याह*अ- साधारण्यमिति* दूषणान्तरमाह *भावीति* उत्तरपूर्व- शब्दार्थे विकल्पो भविष्यति तेन पूर्वार्थानिर्वचनादपि लक्षणासिद्धिरित्यर्थः ।

यस्य पूर्वभाविन इत्यविशेषाभिधानेऽव्याप्तिरुक्ता तत्परिहाराय विशेषं शङ्कते ।

९९ नियतत्त्वविशेषणे विकल्प्य दोषकथनम् ।

नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न । अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदव- स्थत्वात् । अन्वयवरूपादेश्चान्वयवितद्रसादिषु कारण- त्वप्रसङ्गात् । अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चेत् । एवं ह्यनौपाधिकपूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः सहभा- विसामग्र्या वा । न तत्र प्राचि पूर्वभावो नियतः किन्तु वृष्टेः परं भाव इति चेन्न । प्राग्रूपाणामेव नियतत्वात् । तानि कारणमेवेति चेन्न। निदानप्राग्रूपसाङ्कर्यप्रसङ्गात्।

नियतेति किमिदं नियतत्वमावश्यकत्वमुतानौ- पाधिकत्वं, यद्याद्यस्तर्हि गगनादिव्यतिरेकेण तत्तत्का- र्यानुत्पत्तेर्गगनादेः सर्वकारणत्वप्रसङ्ग इत्याह * न्नेति*

अतिव्याप्त्यन्तरमाह * अवयवेति * अवयविनि तद्गतरूपादौ चोत्पद्यमानेऽवयवादेरवश्यम्भावादवयविनं तद्गतरूपादिकं च प्रति व्यत्यासेन कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते*अनौपाधिकेति* लक्षणातिव्यापकत्वं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति *नेत्यादिना* निरुपाधिपूर्वसत्त्वस्य हेतुत्वाभिधाने लक्षणस्य किं क्षुण्णमित्यत आह * तथाचेति * वृष्ट्यपेक्षया पूर्वभावित्वादनौपाधिकत्वाच्च वृष्टिसत्तां प्रति कारणता स्यादित्यर्थः । आदिपदेन पुरोवातादिसङ्ग्रहः। अतिव्याप्त्यन्तरमाह * सहेति * सह भाविनौ यौ रूपरसौ पाकजौ तयोः सामग्र्या वाऽन्योन्यकार्यं प्रति हेतुत्वप्रसङ्ग इति यावत् । वाशब्दश्चार्थे । यदुक्तं पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादिषु जनकत्वप्रसङ्ग इति तदयुक्तं पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्टिज्ञानं प्रति पूर्वभावनियमेपि न वृष्टिं प्रति प्राक्सत्वप्रसङ्गस्तेन विनापि वृष्टिदर्शनादिति शङ्कते * न तत्रेति * कस्य तर्हि नियम इत्यतः पिपीलिकोत्थानादिसत्त्वे वृष्टिर्भवत्येवेति नियम इत्याह * किन्त्विति * यानि रोगाणां पूर्वरूपाणि तेषां पूर्वमपि नियतत्वात्कारणत्वं स्यादिति परिहरति * नेति * इष्ट एवायं प्रसङ्ग इति शङ्कते * तानीति * निदानानामिव कारणत्वं पूर्वरूपाणामपि चेत् ।

"निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथे"ति

वैद्यशास्त्रप्रसिद्धनिदानपूर्वरूपयोर्भेदो न स्यादिति दूषयति * नेति *

नियतप्राग्भावि कारणं वदता पूर्वपदार्थो निर्वक्तव्यः प्राक्पूर्वपदयोः पर्यायत्वात्तच्चाशक्यमिति मत्वाह ।

१०० पूर्वशब्दार्थनिर्वचने दोषकथनम् ।

पूर्वार्थश्च वक्तव्यः । पूर्वकालसम्बन्धित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न । कालस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि किं पूर्वत्वमिति विवेचनीयत्वात् । अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वमिति चेन्न । अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात् । परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यत इति चेन्न । कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात् तेषामकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मिन्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् ।

पूर्वेति पूर्वकालेन सम्बन्धित्वं पूर्वभावित्वमिति शङ्कते *पूर्वेति* अन्यथपकमिति दूषयति *नेति* नियतपूर्वकालसम्बन्धित्वमित्युक्तं स्यात्तथाच काल एव लक्षणाव्याप्तिस्तस्य स्ववृत्तिप्रसङ्गेन कालसम्बन्धाभावात्कालान्तरस्य चाभावादभ्युपगमे चान्योन्याश्रयादिरित्याशयः । किञ्च पूर्वकालेत्यत्र किमिदं कालस्य पूर्वत्वमिति विवेचनीयं न तच्छक्यमद्यापि परीक्षाकालत्वादतो लक्षणासम्भव इत्याह * तस्येति * कालस्य पूर्वत्वं नामातीतेनाऽऽदित्यादिगतिलक्षणेनोपाधिनाऽवच्छिन्नत्वमिति शङ्कते * अतीतेति * स्मरणे निष्ठासंज्ञाविषयस्यातीत इति क्तप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचि-

त्वात् पूर्वकालविवेचनं विना विवेचयितुमशक्यत्वा-दात्माश्रयतापातात्पूर्वकालावच्छिन्नत्वं कालस्य पूर्वत्वं निरूपयितुमशक्यमतः पूर्वकालावच्छिन्नत्वानिरुक्तौ कालस्य पूर्वत्वमित्यसङ्गतमिति परिहरति * नेति * प्रकारान्तरेण पूर्वपदार्थं शङ्कते*परत्वेति*परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तं दिक्कृतं कालकृतं चैक-दिगवस्थितपिण्डयोर्मध्ये द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा यत्र विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तत्र तां बुद्धिमपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वमुत्पद्यते विप्रकृष्टं चोपाधिं कृत्वा यत्र सन्निकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते तत्र तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वमुत्पद्यते तथैव युवस्थवि-रयोर्युवानमवधिं कृत्वा यत्र स्थविरे परबुद्धिस्तामपेक्ष्य तत्र परेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वमुत्पद्यते स्थवि-रमवधिं कृत्वा यून्यपरबुद्धिमपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वमुत्पद्यते तत्र तयोर्मध्ये यत्परत्वं त-त्पूर्वत्वमित्यर्थः । मूर्त्तानामेव परत्वापरत्वयोरङ्गीका-रात्कालस्य चामूर्तत्वात् गुणादौ चागुणे तदनङ्गीका-रान्न तेषां कारणत्वं स्यादिति परिहरति * नेति * दोषान्तरमाह * तस्मिन्निति * परत्वाख्यो यो गुण-स्तस्मिंस्तावदन्यत्र सर्वत्र परत्वसम्भवेऽप्यनवस्थाना-त्परत्वं नास्त्यस्ति च स्वविषयसाक्षात्कारिज्ञाने व्य-वहारे च कारणत्वं तन्न स्यादित्यर्थः ।

कारणत्वलक्षणान्तरं शङ्कते ।

१०१ कारणत्वस्यैव लक्षणान्तरनिरासः ।

सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वमिति चेन्न । एकदेश-

त्वस्यानिर्वचनीयत्वात् । अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् । सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्थत्वात् तेनैव तन्निर्वचनीयत्वात्[1] । यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेन्न । विभागानन्तरं संयोगनाशस्यावश्योत्पत्तेर्विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात्। एवं कर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादि । कार्यकारणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति चेत् न तदाऽविशेषेण कार्यकारणसाङ्कर्यापत्तेः । कार्यकारणविशेषितत्वाद्भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्यत्वापत्तेः ।

सामग्रीति यत्किञ्चिदेकदेशव्यावृत्त्यर्थं सामग्रीति विशेषणम् । सामग्र्येकदेशस्य निरूप्यमाणेऽसम्भवेन लक्षणासम्भव इति परिहरति * नेति * घटाद्येकदेशवत्सामग्र्यामप्येकदेशः किं न स्यादित्यत आह * अवयवेति * एकदेशशब्दस्यावयवप्रदेशयोरन्यतरार्थत्वात्सामग्र्याश्च निरवयवत्वाददेशत्वाच्चासम्भव इत्यर्थः । अवयव आरम्भकद्रव्यम् । प्रदेश उपाध्यवच्छिन्नो विभागो भवति । आदिपदेन भेदादिसङ्ग्रहः । किञ्च कारणमेलनं सामग्री तदेकदेशः कारणमित्यन्योन्याधीननिरूपणत्वादप्यसम्भव इत्याह * सकलेति * तेनैवेति–मेलकेन कारणनिर्वचनादन्योन्याश्रय इति शेषः । कारणत्वनिरूपणनिरपेक्षं सामग्रीलक्षणं शङ्कते * यदिति * अतिव्याप्त्या दू-

१ निर्वचनात् इति टीकाऽनुसारेणाऽपेक्षितःपाठः ।

षयति * नेति * विभागानन्तरमव्यवहितक्षणे संयोगनाशस्यावश्योत्पादो न च तन्मात्रमेव सामग्र्यदृष्टादेरपि कारणत्वादतस्तत्कारणमात्रं तत्र च सामग्रीलक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः। प्रसङ्गान्तरमाह *एवमिति * अविनश्यद्वस्थकर्म हि तत्कारणमात्रमनन्तरक्षणे विभागं जनयतीति तत्रातिव्याप्तिरेवमन्त्यतन्तुसंयोगोपि कारणं तदनन्तरं च पटकार्यमुत्पद्यते तथाऽन्त्यतुरीवेमादिसंयोगे ऽप्यतिव्याप्तिरित्याशयः। कार्यकारणसम्बन्धाधिकरणत्वं कारणत्वमिति शङ्कते * कार्येति * कोपीतीतरसम्बन्धविलक्षण इति यावत्। तस्यैकत्वेनोभयत्रापि संयोगवदविशेषात्तदधिकरणत्वेन कारणवत्कार्यस्यापि कारणत्वं स्यादिति दूषयति * नेति * कार्यकारणयोः साङ्कर्यं च दर्शयति * कार्येति * अविशेषेण—कार्यकारणभावसम्बन्धस्येति शेषः। कारणेन विशेषितः सम्बन्धोऽन्य एव, कार्येण च विशेषितः सम्बन्धोऽन्यस्ततश्चाविशेषितत्वं नास्तीत्यत आह * भेद इति * कार्यकारणयोरव्याप्यनिरूपितत्वादितरेतराश्रयादसिद्धिरित्यभिसन्धिः।

इदानीं नवीनां रीतिमाशङ्कते।

१०२ विलक्षणधर्मरूपकारणत्वस्याऽप्रामाणिकत्वम्।

कारणत्वं धर्मः कोऽपीति चेन्न। तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। क्वचित्प्रत्यक्षः सः, क्वचित् दृष्टानुमेय इति चेन्न। किं हि प्रति कारणतां प्रत्यक्षमुल्लिखेत्। न

तावदनिर्लुठितकार्यमप्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात् । नापि सामान्यतो घटादिं प्रत्येवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः । तावन्मात्रात् विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु विनिगमना न स्यात् प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्राग्वर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः । कार्य्यसत्त्वकालश्च सामग्र्यभावात् न तज्जननकाल इति तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् प्राक्तद्ग्रहणेन संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् । एवं क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किंमूलव्याप्तिग्रहात्तत्राऽनुमाऽपि स्यात् । प्रतिबन्दी चानिर्वचनवादिनि न स्थाने । कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह इति चेन्न । वैयधिकरण्यात् । कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादकस्योपपाद्यवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तिर्नानादित्त्वेनाऽपि शक्योपपादना । वैयधिकरणेऽप्युपपाद्यासम्बन्धश्चेदनियमः सम्बन्धश्चेदविश्रान्तिरिति । एतेन शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तम् ।

*** कारणत्वमिति * कारणत्वं नामात्यन्ताभावविशेषरूपो धर्मविशेषस्तद्वत्कारणमित्यर्थः । कार्यत्वं धर्मः कार्येऽपीत्थमितिशेषः । कार्यत्वकारणत्वलक्षणधर्मयोः प्रमाणाभावादसिद्धिरिति परिहरति ***

१ मिति गतार्थमिति पु०पा० ।

नेति * प्रमाणाभावोऽसिद्धः प्रत्यक्षादेर्यथायथं प्रमाणत्वादिति शङ्कते * क्वचिदिति * क्वचित्तत्र व्याप्तिं दृष्ट्वा पश्चादनुमेय इत्यर्थः। प्रत्यक्षं कारणतामुल्लिखत् निष्प्रतियोगिनीमुल्लिखेदुत किञ्चित्प्रतियोगिनीं, न तावदाद्यो लोके कारणतायाः सप्रतियोगिकत्वेन प्रसिद्धेर्नापि द्वितीयोऽपेक्ष्यस्य निरूपणाशक्तेरिति दूषयति * नेति * अनिर्द्धारितविशेषं कार्यमात्रं प्रतियोगि तेन प्रतियोग्यनिरूपणमसिद्धमित्यत आह * नेति * घटकारणं पटकारणमिति विशेषविषयकारणतोल्लेखान्नानिर्लुठितविशेषं कार्यमात्रं प्रति कारणतामुल्लिखेदित्यनुषङ्गः। हेत्वन्तरमाह * अन्वयेति * सत्सु तन्त्वादिषु पटो जायते नासत्स्वित्यन्वयव्यतिरेकयोः केवलव्यतिरेकस्य कार्यविशेषोपरक्तं कारणविशेषं प्रत्येव सम्भवात्तन्न केवलकारणता प्रत्यक्षग्राह्या सम्भवतीत्यर्थः। असम्भवादितिपाठ अन्वयव्यतिरेकसहकृतस्येन्द्रियस्यैव तत्ग्राहकत्वात्तस्य च घटादिविशेषनिष्ठतया दृष्टत्वात्सामान्ये तदसिद्धिरित्यर्थः।तर्हि सामान्यतो घटादि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षोल्लेख्यं भविष्यतीत्यत आह * नापीति * कुतो नेत्यत आह * एवमिति * घटव्यक्तिविशेषं प्रति किमपि कारणं प्रामाणिकं न सिद्ध्येदित्यर्थः। सामान्यसिद्धिनान्तरीयकतया विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तावदिति * सामान्यस्य विशेषमात्राकाङ्क्षत्वादेतद्दण्डव्यक्तिरेव तत् घटव्यक्तेः कारणमिति विनिगमनञ्च स्यादित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकादेः सम्भवाद्विशे-

षविनिगमनं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रतीति * अन्वयादिसहकृतमिन्द्रियं प्रतिविशेषं प्रागुत्पत्तेर्ग्राहकमुत कार्यसत्त्वकाले, नाद्यः प्रागुत्पत्तेरनेककार्यविशेषितकारणत्वस्याभावादेवाक्षसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह * कार्येति * कार्यकाले पूर्वकालाभावात्पूर्वकालस्य च कारणविशेषणत्वात्पुनरपि विशेषणस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वात्कथं तद्विशिष्टस्येन्द्रियग्राह्यतेत्यर्थः।तस्य काल[1]स्य सामग्र्या अभावेन न जननकालः स इति तदानीं तज्जननविशिष्टकारणता कथमध्यक्षा स्यादिति योजना। वस्तुनः संस्कारोपनीतस्य कार्यकाले प्रत्यभिज्ञायामिव प्रागवस्थाया ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रागिति * कार्यविशेषघटितस्य कार्यात्प्राक्क्षणेऽसत्त्वात्प्रत्यक्षेण तत्ग्रहायोगात् तत्संस्कारासम्भव इत्यर्थः। अनुमेयमेव तत्कारणत्वं तर्हीत्याशङ्क्याह * एवमिति * व्याप्तिग्रहणासम्भवेनानुमानप्रवृत्तेरसम्भवादनुमानेनैव व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयाऽपि जगत्कारणं ब्रह्मेष्यते तद्धि कथं प्रतीयत इत्याशङ्क्याह * प्रतीति * न स्थाने—न युक्ता। प्रतीयते हि शब्दात् ब्रह्मणः कारणता या च न्यायबाध्येत्यनिर्वचनीयेत्यर्थः । माभूदनुमानेन तद्ग्रहः कार्यगतकादाचित्कत्वानुपपत्त्याऽर्थापत्त्या कारणत्वग्रह इति शङ्कते * कादाचिदिति * कादाचित्कत्वं कार्यधर्मः कारणत्वं कारणस्यातो वैयधिकरण्यान्न तत्सिद्धिरिति दूषयति

१ कार्यस्येति पु० पा० ।

* नेति * कार्यस्य कारणतादात्म्याङ्गीकारात् कारणत्वं कादाचित्कत्वं चैकाधिकरणमित्याशङ्क्याह * कथमिति * उपपादकस्याप्युपपाद्यवत् कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तत्रापि कादाचित्कत्वादिकमुपन्यसनीयमेवञ्च घटस्य कादाचित्कत्वमुपपादकं विनाऽनुपपद्यमानं स्वोपपादकमृदादेः कारणत्वं कल्पयति तदप्यनुपपद्यमानमुपपादकान्तरं कल्पयिष्यतीत्यनवस्थाऽऽश्रयणीयेत्यर्थः। बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणपरम्पराया अनादित्वान्नानवस्था दोष इत्याशङ्क्याह * नेति * क्वचित्कार्यकारणभावं पूर्वं दृष्टवतोऽदृष्टेऽप्येवमिति भवेद्विश्वासः प्रथमत एव तु विप्रतिपन्नस्य नैकमपि सिद्ध्येत्कुतोऽनादिपरम्परावसर इत्याशयः। माहा[1]भिप्रायेण सामानाधिकरण्यमङ्गीकृत्य दूषणमभाणि वैशेषिकाभिप्रायेण दूषणान्तरं भणति *वैयधिकरण्येपीति * उपपाद्येनोपपादकस्य सम्बन्धो नास्त्युतास्ति न चेत्सर्वं सर्वस्माद्गम्येताविशेषादस्ति चेत्सोऽपि सम्बन्धस्तेन सम्बद्धो नवा, नचेदसम्बन्धाविशेषः सम्बद्धश्चेदेवं सोऽपि सम्बन्धान्तरेणेत्येवमनवस्थेत्यर्थः। अर्थापत्तिगम्यं कारणत्वं न सम्भवतीत्यनेन शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तं शक्तेरर्थापत्तिगम्यत्वादर्थापत्तेः खण्डितत्वादित्याह * एतेनेति * शक्तिरिति।

कारणत्वं प्रत्यक्षमित्यत्र दोषान्तरमाह।

१०३ कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे दोषान्तरकथनम्।

---

१ तादात्म्याभिप्रायेणेति युक्तः पाठः परं सर्वेषु पुस्तकेषु महाभिप्रायेणेत्येवसत्त्वात्तथैवस्थापित इत्यवधेयम्।

किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्ववृत्त्यापत्तेः अन्यथाऽक्षस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यात् अनुविधानाविशेषात्। विषयाविशेषिताक्षसन्निकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्तेः। क्वचित् कारणत्वाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः। एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः। तल्लक्षणस्य नियतपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः। विना च तच्चिह्नाद्भ्रमसन्देहौ तत्र किं दर्शनादुच्छेद्यौ अक्षेण हेतुत्वधर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या[1] यदवगमोऽक्षसहकारी वाच्यस्तदर्थेन[2] सिद्धेन हेतुधियोऽर्थवत्त्वे सम्भवति तदन्यार्थकल्पनागौरवं कुतो बलात् सिध्येत्।

* किञ्चेति * कारणत्वं धर्मस्तच्चेत्प्रत्यक्षेण गृह्यते प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्य कारणत्वात्कारणत्वस्य विषयत्वात्तत्र कारणत्वं वर्त्तत इति वक्तव्यं तच्चेत्तदेवात्माश्रयोऽन्यच्चेदननुगतं कारणत्वमिति परस्पराव्याप्तिरनवस्था चेत्याशयः। विषयस्य सन्निकर्षं प्रत्येव कारणत्वं न प्रत्यक्षं प्रतीत्याशङ्क्याह * अन्यथेति * व्यापारिणः कारणत्वाद्व्यापारं प्रति तदभावात्तथापि सन्निकर्षव्यापारवतो विषयस्य कारणत्वाभावेऽक्षस्यापि प्रत्यक्षप्रमितौ कारणत्वन्न स्यादन्वयव्यतिरेकानुविधानाविशेषादक्षं चेत्कारणं विषयोपीति कारण-

१ यदभ्युपगमोऽक्षेति का० मु० पु० पा०।
२ तददृष्टेति टीकानुसारेणापेक्षितः पाठः।

त्वस्य प्रत्यक्षत्वे कारणत्वान्तरं प्रसज्येतेत्यर्थः। विषये-णाविशेषितस्याक्षसन्निकर्षस्य कारणत्वान्न विषयस्य सन्निकर्षव्यापारत्वमित्याशङ्क्याह * विषयेति * य-त्र क्वापि विषये सन्निकर्षः प्रमामुत्पादयेदित्यवि-शेषितपक्षानुपपत्त्या यथा सन्निकर्षविशेषणतया ऽक्ष-स्यान्वयव्यतिरेकित्वात्कारणत्वं तथा ऽस्यापीत्यर्थः। किञ्चाक्षसन्निकर्षस्याभावे विषये केचन कारणत्वं म-न्यन्ते केचिन्नानुमन्यन्ते स विवादः कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे न स्यादिति दोषान्तरमाह * क्वचि-दिति * किमित्युच्छेद्यता न स्यादित्याशङ्क्य कस्य चित्तद्विषयप्रत्यक्षज्ञानसिद्धेः कस्य चित्तद्विषयप्र त्यक्षज्ञानासिद्धेरित्याह * एकेनेति * यः प्रत्यक्षे-ण कारणत्वं पश्यति स एव विवादं कुरुत इति तन्नि-वृत्तिरशक्येत्युक्तम्। ननु यः प्रत्यक्षेण पश्यति कारण-त्वं तेनेन्द्रियसहकारिभूतचिह्नान्तरं प्रत्याय्य विवाद उच्छेद्य इत्याशङ्क्याह * तदिति * तच्चिह्नमशक्यनि-र्वचनं शक्यनिर्वचनत्वे तदेव कारणत्वमस्त्वित्यर्थः। कथितदोषापत्त्या लक्षणज्ञानासम्भवे किं फलित-मित्यत आह * विना चेति * अकारणे पिण्डे कार-णत्वभ्रमः सुगतादेर्विवादमूलं च संशयस्तस्योच्छे-दो न स्या(त्प्रत्यक्षमात्रा)त्तत्प्रत्यक्षत्वे विवादसम्भवा-दित्यर्थः। किंदर्शनात्किंविषयाविशेषदर्शनादिति या-वत्। यत्र कारणत्वं वर्त्तते तस्य प्रत्यक्षत्वे दृष्टत्वा-त्तस्मिन् धर्मिणि वर्त्तमानकारणत्वविषयभ्रमसंशययोः शक्योच्छेदत्वमित्याशङ्क्याह * अक्षेणेति * कारण-

त्वधर्मिणः साधारणत्वात्तन्नियतचिह्नानामप्यभावेन दर्शनात्कारणत्वस्य चानिर्णीतत्वान्न तावुच्छेद्यौ स्यातामिति भावः । तद्दृष्ट्वा—विशेषमदृष्ट्वा कारणरूपसंशयभ्रमावनुच्छेद्याविति शेषः । कारणत्वस्य केवलाक्षागम्यत्वेपि चिह्नान्तरसहकृताक्षगम्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह *तादिति * यस्य विषयस्यान्वयव्यतिरेकादेश्चिह्नस्यापि अवगमो ज्ञानमक्षस्य सहकारि कारणं वाच्यं तस्यैवार्थस्य कारणत्वविषयत्वे सम्भवति तद्व्यतिरिक्तकारणत्वविषयत्वन्न कल्पनीयं गौरवादित्यर्थः । केचिदेकमेवेदं ग्रन्थमिच्छाति तस्मिन् पक्षे दूषणान्तरमाहेति सम्बन्धः ।

हेतुत्वधियः प्रत्यक्षदृष्टः सहकारिविषयो न सम्भवति व्योमादौ यत्र हेतुत्वमनुमेयं तत्र व्यभिचारादिति शङ्केत ।

१०४ व्यञ्जकाननुगमेऽपि व्यङ्ग्यकारणत्वमनुगतमितिशङ्कानिरासः

तस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्त्वे व्योमादावनुपपत्तेस्तदन्यत्त्वसिद्धिरिति चेन्न । अन्योन्याश्रयापत्तेः । प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन्विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः तस्य चानागन्तुकत्त्वे प्रागपि तत्सत्त्वादस्तीतिमतित्वत्करोतीतिप्रमापातः । आगन्तुकत्त्वे च तदुत्पत्तेः प्राक् कारणत्त्वं क्वापि न स्यात्। तथाऽप्यजातत्त्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात्। व्यावृत्तेषु तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्त्वापातात्।

प्रतिकार्यव्यक्ति तत् पृथगिति चेन्न। साधारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणात्मतयाऽनुवृत्तौ घटकारणत्वस्यापि तन्तुकारणत्वापत्तेः। कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न। घटादिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रस्य किंप्रतीत्यनिर्देश्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् अन्यथा यदि किञ्चित्प्रतिकारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात् तदा तस्या एव व्यक्तेः किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाध्यासाङ्क्षेदेनैकमात्त्रमेवोच्छियेत।

* तस्येति * अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * अन्योन्याश्रयमेव विशदयति * प्रत्यक्षेति * तद्धि गगनादावनुमेयं क्वचित् दृष्टाऽनुमीयते ततश्च घटादिरेव प्रत्यक्षदृष्टो हेतुत्वधर्मिदृष्टान्तश्चेत् घटादौ प्रत्यक्षेण हेतुत्वाख्यं धर्मान्तरं गृह्यत इति सिद्धे तेन दृष्टान्तेन गगनादौ तत्सिद्धिः तत्सिद्धौ च घटादौ प्रत्यक्षस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानादिना व्यतिरिक्तकारणत्वविषयत्वमिति परस्पराश्रय इत्याशयः। तत्कारणं नित्यमनित्यं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति * तस्येति * दण्डादौ यथा सदिति मतिरस्ति तथा घटोत्पादात्प्रागपि कारणत्वस्य सत्त्वात्करोतीति मतिप्रसङ्ग इति यावत्। द्वितीयं प्र-

१ त्वस्येति का० मु०पु० पा०।

त्याह * आगन्त्विति * उत्पत्तिमत्वे कारणत्वस्य कारणत्वोत्पत्तेः प्राक्किमपि कारणं न स्यात्कारणत्वस्यैकत्वात्तथाच कारणत्वोत्पत्तिरपि कारणाभावादेव न भवेदिति भावः । यद्यपि कारणस्याऽकारणत्वं नास्ति तथापि तदकारणादेव जायत इत्याशङ्क्य घटादिरेव तर्हि कारणव्यतिरेकेण किं न जायेतेत्याह * तथापीति * प्रतिकार्यव्यक्ति कारणत्वमनुगतं व्यावृत्तं वेति विकल्प्याद्ये दोषमाह * व्यावृत्तेष्विति * व्यावृत्तेषु घटपटकारणेषु दण्डवेमादिषु सर्वत्रानुगतं कार्यमात्रं प्रति कारणत्वं यद्यस्ति तर्हि पटकारणवेमादेः घटादौ घटकारणदण्डादेश्च पटादौ कारणत्वं स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते* प्रतीति* घटकारणं पटकारणमिति व्यावृत्तेषु घटपटाकारेणषु कार्यमात्रं प्रत्यनुगतं कारणत्वं नास्ति तेन घटकारणे पटकारणत्वधर्माभावान्न पटकारणत्वप्रसङ्ग एवमितरत्रापीत्याशयः । पृथिवीत्वाप्त्वादेरपरसामान्यरूपत्वेपि पृथिव्यादिषु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रत्ययबलात् द्रव्यत्वाङ्गीकारात्कारणं कारणमित्यनुगतबुद्धिबलात् घटपटकारणानुगतस्य कारणत्वस्य सामान्यस्याभ्युपेयतया घटकारणसाधारणस्य घटकारणात्मतयानुत्पत्तौ घटकारणत्वस्य पटादिसाधारणकारणैक्यात् पटादिकारणत्वापत्तेरिति परिहरति * नेति * कारणं कारणमित्यनुगतबुद्ध्या कारणत्वमात्रमनुगतं गृह्यते नतु घटकारणत्वमनुगतं तेन गृह्यते कारणत्वस्यानुगतमेव कारणतामात्रं घटादिकारणस्य भवति

नतु घटकारणत्वमिति कथमतिप्रसङ्ग इति शङ्कते *कारणेति* घटाद्याकारेणाविशेषितस्य कारणत्वमात्रस्य निष्प्रतियोगिकस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् घटकारणत्वानुगम एव वाच्य इति प्रसङ्गतादवस्थ्येन परिहरति *घटादीति* निर्देशो न विद्यते यस्य तद्निर्देशम्। एतदेवानिष्टद्वारेण व्युत्पादयति *अन्यथेति* घटकारणे किञ्चित्प्रतियोगिविशेषानुपाधौ कारणत्वनाम यदि स्यात्तदा तेनैव न्यायेन प्रतियोगिविशेषानुपहितमकारणत्वं धर्म्मः स्यादित्यनपेक्षितविशेषयोर्विशेषानुपहितयोः सामान्यतः कारणत्वाकारणत्वयोरेकधर्मिसंसर्गाद्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदहेतुत्वादेका कारणव्यक्तिः काचिदपि न सिद्ध्येदित्यर्थः।

विकल्पान्तरमुखेन कारणस्यानिर्वाच्यतामाह।

१०५ विकल्पेन कारणस्यानिर्वाच्यत्वम्।

किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति नवा, नचेन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः। अस्तिचेत् किं तत् कारणं। व्यक्तिविशेष इति चेन्न। पूर्वभावस्य रासभादिसाधारणत्वात् तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वम्। स्वरूपमेवेतिचेन्न। तस्य व्यावृत्तत्वात्। तस्यास्तत्कारणात्मत्वे चातदात्मनां तत्कारणत्वविरोधात् तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारणत्वात् अनेकस्य चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदानत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात्।

* किञ्चेति * एका या घटरूपा कार्यव्यक्तिस्तस्याः कारणमस्ति नवेति विकल्पार्थः । अन्वयव्यतिरेकयोः सामान्याकारेण सम्भवाद्विशेषस्य कारणं नास्तीति द्वितीयमनूद्य दूषयति * नेति * आकाशविषाणयोरिव कारणशून्ययोर्न्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गो न कादाचित्कत्वसम्भव इत्यर्थः । कादाचित्कत्वनियामकं कारणमस्तीति प्रथमकल्पं शङ्कते *अस्तीति* तर्हि तस्य कारणं सामान्यरूपं विशेषरूपं वेति विकल्पयति * किमिति * कारणसामान्यस्य कार्यसामान्यप्रयोजकत्वात्कार्यविशेषे कारणविशेषः प्रयोजक इति शङ्कते * व्यक्तीति * कार्यव्यक्तिं प्रति कारणव्यक्तेः कारणत्वाङ्गीकारे किन्तत्कारणत्वमित्याकाङ्क्षायां पूर्वभावस्य कारणत्वेनाभिधाने घटव्यक्तिं प्रति मृद्व्यक्तेरिव गर्द्दभव्यक्तेरपि कारणत्वप्रसङ्गात्कार्यव्यक्तिं प्रति कारणव्यक्तेः पूर्वभावमात्रं कारणत्वन्न भवतीत्यन्यदेव तद्वक्तव्यमापद्यत इति परिहरति *पूर्वेति * घटव्यक्तेः पूर्वमवास्थितमदः स्वरूपमेव कारणं नच तद्रासभेऽस्तीति शङ्कते * स्वेति * स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वाद्बहुकारणव्यक्तिष्वनुगतप्रत्ययवेद्यकारणत्वं न स्यादिति दूषयति * नेति * दोषान्तरमाह *तस्या इति* (एकस्याइति) एकस्याः कारणव्यक्तेरेकां कार्यव्यक्तिं प्रति कारणत्वस्य स्वभावत्वे तदात्मताशून्यानामन्यासां कारणव्यक्तीनां कार्यव्यक्तिं प्रति कारणत्वं विरुध्येत नहि य एकस्या व्यक्तेः स्वभावः स एवान्यस्याःसम्भवतीति भावः ।एकां कार्यव्यक्तिं प्रति

नास्त्येवानेकस्याः कारणव्यक्तेः कारणत्वमित्याशङ्क्याह *तदिति* समवाय्यादीनां परस्परव्यावृत्तान्येव स्वरूपाणि कारणत्वानि तैरेव बहुष्वनुगतकारणत्वप्रत्ययव्यवहारौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह*अनेकेति* परस्परव्यावृत्तस्य स्वरूपत्रितयस्य त्रितयानुगतव्यवहारजनकत्वे गोत्वाद्यनङ्गीकारेऽपि खण्डादिभिरेव तद्व्यवहारोपपत्तेर्गोत्वाद्युच्छेदः स्यादिति पूर्वं दर्शितमित्यर्थः॥

तर्हि सर्वेष्वनुगतं नियतपूर्वभावित्वन्तत्कारणत्वमस्तु तथासति नातिव्याप्तिरपि रासभादौ नियतत्वाभावादिति शङ्कते ।

१०६ रासभादिव्यावृत्तकारणलक्षणखण्डनम् ।

नियतपूर्वभावित्वमिति चेन्न । व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तावसम्भवात् पूर्वमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् । तज्जातीयं प्रति नियततज्जातीयत्वमिति चेन्न । तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधारण्यात् । नियततज्जातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वमिति चेन्न । तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिशतजनकव्यक्तिशतसाधारण्यात् । तथाऽभ्युपगमे चैकसमवाय्यादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः । तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येकमिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रति-

व्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च ।

नियतेति असम्भवेन दूषयति *नेति* नियतशब्देनावश्यम्भावो विवक्षित उत व्याप्तिर्यद्याद्यस्तदा सर्वेषु कार्येष्वाकाशादीनां कारणत्वप्रसङ्गो, यदि व्याप्तिस्तदेकस्यां व्यक्तावुत सर्वासु, यद्येकस्यां तदा गोर्योनेर्जायमानगोः पोतस्य च व्याप्तिवत्तत्पूर्वभाविनां वालादीनां कारणत्वप्रसङ्गो, यदि सर्वासु तदाऽसिद्धिः सर्वव्यक्तिग्रहणायोगादित्यर्थः । असम्भवपरिहारार्थं यदि नियतेतिविशेषणं नोपादीयते तर्हि रासभेऽतिप्रसङ्ग इत्याह* पूर्वेति * जात्यालिङ्गितत्वेन व्यक्तीनां नियतत्वसिद्धौ कारणत्वसिद्धिरिति शङ्कते *तदिति* घटत्वजात्यालिङ्गितव्यक्त्युत्पत्तौ याऽनुगता मृत्त्वजातिस्तदालिङ्गितत्वङ्कारणत्वमित्यर्थः।अतिप्रसङ्गेन दूषयति * नेति * एकस्मिन् घटे जायमानेऽतीतानागतवर्त्तमानमृदां मृज्जातीयत्वानियतत्वात्कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिपरिहृत्यै च लक्षणं विशेष्यत इति शङ्कते *नियतेति* नियतजातीयत्वे सति तद्व्यक्तिपूर्वभावित्वं तत्कारणत्वं नचैतन्मृदाद्यन्तरेऽस्ति तज्जातीयेपि तत्पूर्वत्वाभावादित्यर्थः । एकस्मिन्नेव क्षणे जायमानानेकजातीयकार्यव्यक्तीः प्रति तत्पूर्वभाविमृद्व्यक्तीनां सर्वासामपि कारणत्वं स्यान्नियतजातीयत्वात्पूर्वभावाच्चेति परिहरति * नेति * तेनैककार्येण समानकाले उत्पत्तिर्यस्य कार्यव्यक्तिशतस्य तज्जनककारणव्यक्तिशतस्य साधारण्यात्सर्वकार्यं प्रतीतियोजना । अस्तु तथेत्यपि

न वाच्यमित्याह *तथेति* समवायिनाशादसमवायिनाशाच्च कार्यनाश इति तार्किकैरङ्गीकारादेकसमवाय्यादिनाशे सर्वस्यैककालीनकार्यस्य नाशः स्यात्सर्वपूर्वभाविनः कारणत्वाविशेषादित्यर्थः। किञ्च समानजातीयायाः सर्वस्या अपि सामग्रीतः सकाशात्सर्वस्य समानकालीनैकजातीयकार्यस्योत्पत्तिस्वीकारे त्वया वाच्यं किं मिलितसर्वसामग्र्या जनकत्वं प्रत्येकं वाऽऽद्ये कार्यव्यक्तीनामभेदप्रसङ्गो द्वितीये त्वेककार्यस्वरूपेऽपि भेदप्रसङ्गः सामग्रीभेदस्य प्रयोजकत्वादिति। स एव कालो यस्याः सामग्र्याः सा तत्काला सैव जातिर्यस्याः सर्वसामग्र्या सा तज्जातीयसर्वसामग्री तत्काला चासौ तज्जातीया चेति विग्रहः। सर्वं च तत्कालं च तज्जातीयं चेति तथोक्तं तस्योत्पत्तावितियावत्। तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्ताविष्टायां कार्यव्यक्त्यभेदमातिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्ग इति सम्बन्धः। तदुपपादनं सामग्रीत्यादि।

एवं कारणत्वं सामान्येन निरस्य वैशेषिकाभिमतं समवायित्वं कारणगतविशेषं निरस्यति।

१०७ समवायिकारणत्वनिरासः।

समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधायिनि नियमेऽत्यापत्तेः। व्यावृत्तत्वे चाऽनियमात्। नियततज्जातीयत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न। समवायिदेशापेक्षया कार्य्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात् संयोगिदेशापेक्षया

गुणादावसम्भवात्। यथा कथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। अदृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्वकार्य्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात्। अनुगते च रूपेऽन्वयव्यतिरेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्य्यकारणत्वापत्तेः। तद्गतसामान्ययोरेवान्वयव्यतिरेकादिनियमः[1] व्यक्त्योश्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात्। सामान्याकारप्रविष्टां[2] व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं स्यात् सामान्याकारेण च पूर्वसतः कार्य्यत्वं, द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापत्तेः पृथगेव तासां सामग्रीत्वात् सर्वासाञ्च व्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात्। शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्रीभावान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिरिति चेन्न। वृक्षसामग्र्याः शिंशपासामग्रीमतीत्यापि शालतमालादेर्[3]वृक्षस्य जननात्पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः। सापि शिंशपासामग्री तन्मिलिता जनिकेति न व्यक्तिभेद इति चेन्न। शिंशपार्थातिरिक्तवृक्षार्थाभावापत्तेः। वृक्षशिंशपासामग्र्योरेकीभूतयोर्जननाद्वि-

१ नियमे व्यक्त्योश्चेति पु० पा०।

२ सामान्याकारेण प्रविष्टामिति का० मु० पु० पा०।

३ तालादेरिति का० मु० पु० पा०।

शेषाद्वृक्षसामग्री च वृक्षजनन एव कथं कचिच्छिंशपासामग्री कचित्तमालसामग्रीमपेक्षत इति स्यात् । एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभेदापातात् । अननुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः पृथक्शिंशपाव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् ।

* समवायित्वमिति * यत्र समवैति कार्यं तत्समवायिकारणमित्याहुस्तत्र कार्यात्सर्वेषामन्यत्वभेदाविशेषे कथं कुत्र चिदेव कार्यं समवैति। यत्साधर्म्यं कार्यस्य तत्र समवायो यथा पार्थिवस्य पार्थिवेष्विति, तर्हि घटस्य दण्डादिषु समवायः किं न स्यात्पार्थिवत्वेन साधर्म्यात् व्याप्त्यविशेषादनिष्टप्रसङ्गेनातिव्याप्तिरिति[1]*

---

* १ समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधायिनि नियमेऽत्यापत्तेरित्यारभ्य–इति चेन्न वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रीमतीत्यापीत्येतदन्तमूलग्रन्थव्याख्यानं विद्यासागर्यां नोपलभ्यते मन्ये तत्त्रुटितमेव स्यात् । सो साइटीपुस्तके अत्र गुण्डा— ग्रन्थपूरणपात्रं पठित्वा त्रुटितविद्यासागरीव्याख्यानं व्याख्येयमित्यनुसन्धेयम् इति लिखितं परं तत्पूरणपत्रमस्माभिरन्विष्यापि न लब्धमिति तावदंशस्य शङ्करमिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यते—

इदानीं समवायिकारणं विशिष्य खण्डयति * समवायित्वमिति * पटं प्रति तन्तुत्वेन समवायिकारणत्वे सर्वेषां तन्तूनामेकपटसमवायित्वापत्तिः तथा च किञ्चित्तन्तुनाशे सर्वपटनाशः स्यादित्यर्थः । तत्तन्तुत्वेन तु कारणत्वं दुर्ग्रहमित्याह * व्यावृत्तत्वे इति * अनियमान्नियमग्रहाभावात्सामान्यावच्छेदेनैव तद्ग्रहादितिभावः । ननु यत्पटसमानदेशो यः तन्तुः स तत्पटसमवायिकारणमिति शङ्कते * नियतेति * तन्तुपटयोरेकत्रांशे वृत्तौ सादृश्यं स्यान्नचैवं त्वयाऽभ्युपगम्यत इति परिहरति * समवायीति * ननु समवायेन

सम्बन्धेनावयवावयविनोः सादेश्यं न ब्रूमः किन्तु संयोगेन तथाच तन्तुपटयोर्भूतले सादेश्यं सम्भवत्येवेत्याशङ्कयाह * संयोगीति * एवं सति गुणकर्मणोः समवायिकारणासङ्ग्रहः तयोः संयोगाभावादित्यर्थः । नन्वयवावयविनोरिव गुणगुणिनोरपि कथञ्चित्सादेश्यमस्त्येवेत्याशङ्कयाह * यथा कथञ्चिदिति * किञ्च त्वयाऽदृष्टादीनां भिन्नदेशानामपि नियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वेन कारणत्वमभ्युपगम्यते इति सर्वं सर्वत्र कारणं स्यादित्याह * अदृष्टादेरिति * पूर्वभावेति* वाराणसीवर्तिदण्डस्य पाटलीपुत्रीयपटजातीयपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वं स्यात्सादेश्यत्वस्य त्वयैव तिरस्कृतत्वादित्यर्थः । किञ्च दण्डव्यक्तिघटव्यक्त्योः कार्यकारणभावो न स्यादेव पूर्ववर्त्तितानियमस्य सामान्यद्वयमात्रविश्रान्तत्वादित्याह * अनुगते इति * ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति सामान्यावच्छेदेनापि व्यक्तीनामेव कारणत्वं पर्यवसन्नमित्याशङ्कयाह * तद्गतेति * सामान्ययोर्नियतपौर्वापर्यलक्षणं कार्यकारणभावलक्षणं दण्डघटादौ लक्ष्ये नास्तीति वैयधिकरण्यमित्यर्थः । ननु तथापि घटजातीयनियतपूर्ववर्तित्वमेव कारणत्वं प्रमाणेन सामान्यस्य परिच्छेद्यमिति विशेषयोरपि कार्यकारणभावः स्यादेव विशेषगर्भत्वात्सामान्यस्येत्याशङ्कयाह * सामान्याकारेणेति * एवं सति विशेषः कारणं न स्यादेव कारणताग्राहकप्रमाणस्य विशिष्ट एव प्रवृत्तेः सामान्यविशिष्टं वस्त्वन्तरमेव कारणं स्यान्न दण्डादिरित्यर्थः * सामान्याकारेणेति * पूर्वसत एव कार्यत्वं स्यादिति सत्कार्यवादापत्तिरथवा पूर्वं सत एव घटस्य भाविदण्डकार्यत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्च द्रव्यं वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो न स्यात्सामग्रीत्रयेण कार्यत्रयजननासम्भवादित्याह * द्रव्यसामग्र्येति * अत्र हेतुमाह * पृथगेवेति * ननु सामग्रीत्रयेण वृक्षत्वशिंशपात्वादिधर्मत्रयं पृथगेव क्रियते व्यक्तिस्त्वभिन्नेत्याशङ्कयाह * सर्वासामिति * सामान्यत्रयमजन्यमेव तेन तद्भेदो नापाद्यते किन्तु व्यक्तिभेद एव सामग्रीभेदादापाद्यत इत्यर्थः । ननु शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैव जनिकेति शिंशपा कथं वृक्षभिन्ना स्यादित्याशङ्कते * शिंशपेति * शिंशपा वृक्षभिन्ना मास्तु वृक्षस्तत्र शिंशपाभिन्नो भवतु नहि वृक्षसामग्र्या अपि शिंशपासामग्रीसाहित्यनियम इति परिहरति * वृक्षसामग्र्येति *

शिंशपासामग्री वृक्षसामग्री च मिलिते सामग्र्यैक्यं भजमाने चेत्कार्यं जनयतस्तदा शिंशपासामग्रीं विहाय वृक्षसामग्र्या तमालतालादिवृक्षस्य जनिर्न स्यात्तथाच दर्शनविरोध इत्याशयः । सालो महावृक्षः । यद्यपि वृक्षसामग्री शिंशपासामग्रीमतीत्यापि वर्त्तते तथापि शिंशपासामग्री वृक्षसामग्री मिलितैव कार्यं जनयतीति सामग्रीभेदाभावान्न वृक्षव्यक्तेः शिंशपाव्यक्तिभेद इति शङ्कते * सापीति * शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैका सामग्री भूत्वा शिंशपाव्यक्तिं जनयति चेत्तदा तस्याः सामग्र्याः शिंशपाव्यक्तिसामग्रीत्वात्तथा जातायाः शिंशपाव्यक्तित्वादेव वृक्षव्यक्तिसामग्र्या अभावेन वृक्षव्यक्तेरभावाच्छिंशपातिरिक्तवृक्षार्थाभावः स्यादिति दूषयति * नेति * वृक्षसामग्र्या अपि तत्सामग्रीमध्यपतितायाः प्रयोजकत्वात् वृक्षाक्षेपोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह * वृक्षेति * शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव जनकत्वनियमात् यथा वृक्षः शिंशपैवं वृक्षसामग्र्या अपि शिंशपासामग्र्याः वृक्षसामग्रीसहिताया एव जनकत्वमेकत्र दृष्टमिति तत्रापि तथा नियमप्रसङ्गेनाशिंशपारूपो वृक्षो न स्यादित्यर्थः । यत्र वृक्षसामग्र्यासमानादिसामग्रीसहिताया वृक्षजनकत्वं न तत्राशिंशपासामग्रीसाहित्यमिति शिंशपासामग्र्यपेक्षा नास्तीति नोक्तदोष इत्यत आह *वृक्षसामग्री चेति* काऽनुपपत्तिरित्यत आह *एकेति* शिंशपातमालादिसामग्रीसाहित्येन वृक्षसामग्र्या वृक्षसाम-

ग्रीत्वे शिंशपातत्सामग्रीत्वभेदेन तद्विशिष्टवृक्षसामग्र्या अपि भेदेन वृक्षलक्षणं कार्यमेकं न स्यात्सामग्रीभेदस्य कार्यभेदप्रयोजकत्वादित्यर्थः । सर्वत्राव्यभिचारिण्या वृक्षसामग्र्या वृक्षजनकत्वं नतु शिंशपादिसामग्र्यास्ततो न कार्यभेद इत्यत आह *अनुगतेति* शिंशपादिसामग्रीनिरपेक्षाया एव वृक्षसामग्र्या वृक्षजनकत्वाच्छिंशपावृक्षव्यतिरिक्तवृक्षकार्योत्पादः स्यादित्याशयः । किञ्च सामग्री जनिकेति कोऽर्थः किं जनेर्हेतुः कर्त्ता वा । नाद्यो जनेर्जन्यत्वेऽनवस्थापातादेकस्योभयहेतुत्वे भेदापातादजन्यत्वे हेतुसम्बन्धायोगात् । न द्वितीयश्चेतनत्वापातात् । क्रियाश्रयत्वमात्रं कर्त्तृत्वं चेत्तदपि प्राधान्येन प्रयोजकत्वेन वा । नाद्यो घटे जायमाने कुलालादि जायत इति प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयो घटस्य जन्याश्रयात्प्रागेव सिद्धिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ।

इति कारणत्वखण्डनम् ।

एवं कारणलक्षणं निरस्य तद्विशेषणीभूतकालखण्डनमुपक्रमते ।

१०८ कालखण्डनारम्भः ।

नियमे च प्राक्कालीनतया[1]ऽभिधीयमाने प्रागित्यस्य व्यवच्छेद्यौ वर्तमानभविष्यत्कालौ प्राक्कालश्च व्यवच्छेदको विवेचनीयः नच तद्विवेचनं शक्यम् । वर्तमानादि बुद्धय एव स्वविषयवैचित्र्ये प्रमाणमिति चेन्न । तथाहि

१ प्राकालतयेति का० मु० पु० पा० ।

वर्तमानादिबुद्धेरेव कोविषयः । कालविशेष इति चेन्न । कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा । नाद्यः कालस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् य एव कालो वर्तमानः प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति पश्चात् भूत इति च न प्रतीयेत । त्रिविधस्वभाव एवासाविति चेन्न । भेदप्रसङ्गात् व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । यदैव वर्तत इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्तिष्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

* नियमे चेति * नियतप्राग्भावित्वं कारणत्वमित्यत्र कारणनियमे प्राक्कालीनतयाऽभिधीयमाने प्रागित्येतत्पदस्य व्यवच्छेद्यौ वर्त्तमानभविष्यत्कालौ विवेचनीयौ तयोर्व्यवच्छेदकः प्राक्कालोपि विवेचनीयस्तदज्ञाने व्यवच्छेदप्रतिपत्तेरयोगादित्यर्थः । प्राक्कालतानियमे कारणेऽभिधीयमाने इति योज्यतां तर्हि इत्यत आह * नचेति * किमत्राशक्यं वर्त्तते वर्त्तिष्यति अवर्त्तिष्टेत्येवंरूपा बुद्धय एव विषयान्विविच्यान्त्समर्पयन्तीति तत्प्रमाणेन तद्विषयविवेचनं शक्यमिति शङ्कते * वर्त्तमानेति * अतीतानागतबुद्धिभ्यां व्यावृत्ता तया सिद्धा बुद्धिः स्वविषयवर्त्तमानं व्यवस्थापयति बुद्धिव्यावृत्तिश्चार्थव्यावृत्त्यधीनेति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* को विषय इति यत्पृष्टं तद्दर्शयति पूर्ववादी*कालेति*अतीतानागतकालविशेषादन्यः कालोवर्त्तमानबुद्धिविषय इत्यर्थः ।कालविशेष एव दुर्निरूप इतिपरिहरति*नेति*स्वाभावि-

को वास्तवो वा विवक्षित उतोपाध्यवच्छेदेनेत्यर्थः। अपसिद्धान्तप्रसङ्गेन प्रथममपाकरोति * नाद्य इति * तर्हि प्रमाणप्राप्तत्वादङ्गीक्रियते कालभेदः प्रामाणिकस्यैव सिद्धान्तत्वादित्यत आह *य एवेति* यदि स्वाभाविको भेदस्तदा वर्त्तमानात्कालादन्य एवतीतोऽनागतो वेति वर्त्तमानः कालः कालान्तरेऽप्यतीत इत्यनागत इति वा न प्रतीयेतेत्यर्थः । अतीतानागतवर्तमानस्वभावोऽपि ततो नाऽतीतानागतवर्तमानगतत्वेन प्रतीतिविरोध इति शङ्कते * त्रीति * एकस्वभावमेकमुच्यते नानास्वभावं च नानोच्यते कालस्य त्रिविधस्वभावत्वे भेदस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * दोषान्तरमाह * व्यवस्थेति * त्रिविधस्वभावत्वे यदैव वर्त्तत इति प्रतीयते तदैवातीतादि न प्रतीयते कालान्तर एव तु तथा प्रतीयत इति या व्यवस्था सा न सिद्ध्येदित्यर्थः । तामेव स्पष्टयति * यदेति *

उपाध्यनिरूपणे द्वितीयकल्पोऽनुपपन्न इत्याह ।

१०९. औपाधिकस्य कालनिष्ठविशेषस्य खण्डनम् ।

द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयताम् । सूर्य्यादिक्रियासम्बन्धभेदः स इति चेन्न । भूतभविष्यतोरपि क्रियासम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । य एव दिवसः सूर्य्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यन्निति च, न हि निर्वि-

शेषस्य कालस्य तदतीतत्वं प्रतीयतेऽनागतत्वं वा किन्तूपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्वं दिनान्तरात् व्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्त्तिष्यत इति च कदाचित् ज्ञायते । ननु सत्यमेतत् परं यदा तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययः यदा स एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदाऽनागतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति । नैतदस्ति। यद्यत्र लटोविवक्षितोऽर्थस्तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः । विनष्टादिशब्दाश्चातीतादिपर्यायास्तेषां सर्वेषामेवार्थे निरूप्यमाणे तन्मध्यपतितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो मातापितृमानासि ।

द्वितीय इति उपाध्यनिरूपणमसिद्धं सूर्यादिक्रियासम्बन्धस्यैवोपाधित्वादिति शङ्कते *सूर्यादीति* आदिग्रहणेन चन्द्रादिग्रहः । अतीतानागतक्रियाव्यतिरिक्तक्रियासम्बन्धो वर्त्तमानत्वे कालस्योपाधिरित्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन दूषयति *नेति* यथा वर्त्तमानकालस्य सूर्यगत्यादिसम्बन्धविशेषोपाधिना वर्त्तत इति प्रत्ययविषयाविषत्वं तथा भूतभविष्यत्कालयोर

१ सम्बन्धोऽस्येति का० मु० पु० पा० ।

पि तस्यावश्यवक्तव्यतया नासावुपाधिरित्यर्थः । उपाधेर्वोपहितस्य वा भेदेनैकरूपप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गो नास्तीति चेन्मैवम् । योऽयं वर्त्तमानो दिवसः सूर्यादिगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीयते स एव दिवसस्तेनैव सूर्यादिगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्स्यन्नवर्त्तिष्यमाण इति प्रतीयते यत इत्याह *य इति* अत्रैवोपपत्तिमाह *नहीति* कालमात्रविषयत्वेऽतीतानागतप्रतीत्योरेकरूपत्वप्रसङ्गादुपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव तथा प्रतीतिरित्यर्थः । तथापि किमित्यत आह * येनेति * सूर्यादिगतिसम्बन्धस्योपाधेरपि त्रिविधप्रत्ययहेतुत्वं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रोपाधिविशेषं शङ्कते * नन्विति* उपाधिसम्बन्धत्रैविध्यात् त्रिविधप्रत्ययविषयत्वं भवतीत्यर्थः । अवतिष्ठमान इति लडादेशस्य शानचोरूपं । तत्र यदि लटोऽर्थोवर्त्तमानता यद्यविवक्षितस्तदोपाधिसम्बन्धमात्रं वर्त्तमानप्रत्ययहेतुरिति कालान्तरेपि वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गाद्व्यवस्था न स्यात् यदि विवक्षितस्तदोपाधिसत्वस्य वर्त्तमानत्वज्ञानात्कालस्य वर्त्तमानत्वं ज्ञातव्यं तच्च यद्येकमेव वर्त्तमानत्वं तर्हि तज्ज्ञानात्तज्ज्ञानमित्यात्माश्रयो यद्युपाध्यन्तरकृतं वर्त्तमानत्वमन्यत्तदाऽनवस्था स्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* यदुक्तमुपाधौ विनष्टे भूतप्रत्ययोऽनागते भविष्यत्प्रत्यय इति तत्राह *विनष्टादीति* तेन तात्पर्यवत्वेन तदर्थस्यैव निरूप्यमाणत्वात्तदर्थस्यैवाज्ञानात्तद्विशेषणविशिष्टलक्षणस्याज्ञानादसिद्धिरित्याशयः ।

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

११० अतीतानागतवर्तमानानां लक्षणान्तरनिरासः।

क्रियावच्छिन्नः कालो, वर्तमानः तत्प्रागभावावच्छिन्नो भूतः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नो भविष्यन्निति चेन्न। अतीतानागतप्रतीतिकालोऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् क्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसभावावच्छेदानुपपत्तेः।

* क्रियेति * नावतिष्ठमानत्वादिकं लक्षणविशेषणं किन्तु क्रियावच्छेदमात्रं, अतीतादिलक्षणे तु न विनष्टादिपदोपादानं किन्तु तदुपाधिप्रागभावावच्छिन्नो भूतस्तत्प्रध्वंसावच्छिन्नोऽनागत इति नोक्तदोष इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गेन निराकरोति * नेति * अतीतानागतप्रत्यया यस्मिन्काले जायन्ते तदानीमपि तस्य कालस्य क्रियाप्रतीतेर्वर्त्तत इति प्रत्ययप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यर्थः। अतीतादिप्रतीतिकाले क्रियाप्रागभावाद्यवच्छेदान्न वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * क्रियेति * यस्यैव क्रियावच्छेदो गृह्यते न तस्यैव प्रागभावाद्यवच्छेदोपि विरोधान्निर्विशेषणक्रियावच्छेदप्रत्ययहेतुत्वेऽतीतादिप्रतीतिकालेपि प्रसज्येतैव वर्त्तमानप्रत्यय इत्यर्थः। तस्य कालस्य क्रियानवच्छिन्नस्यैव निर्विशेषणस्यैव तत्प्रागभावाद्यवच्छिन्नत्वमिति योजनीयम्।

यदुक्तं प्रागभावाद्यवच्छिन्नो भूत इति तद्दूषयति॥

१११ प्रागभावप्रध्वंसलक्षणखण्डनम्।

प्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तौ कथं न दुरधिगमः।

प्रध्वंसस्याऽपि प्रागभावात्कथं विशेषो वक्तव्यः । अभावो विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान् प्रध्वंस इत्यनयो र्विशेष इति चेन्न । कोहि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते । यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभाववत्प्रतियोगीति सोपि विनाशी प्राप्तः । उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः यद्यसावसतः सत्त्वं तच्च सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः । तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् । पूर्वमसतः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न । पूर्वेदानींपश्चादर्थस्यैवानिरूपणात् । एतेन कारणावच्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तम् । पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्वचनात् ।

* प्रागिति * आत्माश्रय इत्याशयः । पूर्वमविद्यमानोऽभावः प्रध्वंस इति प्रध्वंसस्य प्रागभावो वाच्यः सच न सम्भवति प्रागर्थानिरुक्तेरतः प्रध्वंसावच्छिन्नोभविष्यन्नित्यपि लक्षणमसिद्धमित्याह *प्रेति* लक्षणभेदाच्चयोर्विशेषाधिगम इति शङ्कते*अभाव इति* उत्पत्तिमानभाव इत्यनुषङ्गः।कृत्यं स्पष्टम्। प्रागभावस्य विनाशानिरुक्त्या लक्षणासिद्धिरिति परिहरति * नेति * विनाशद्वयं हि प्रागभावस्य भवद्भिरिष्यते घटश्च ध्वंसश्चेति अतो येन घटेन प्रध्वंसेन च विनाशीत्युच्यते तयोर्मध्ये कोत्रेष्ट इत्यर्थः। प्रतियोगिपक्ष-

मनुवदति *यदीति* तर्हि घटप्रतियोगित्वं प्रध्वंसस्याप्यस्तीति सोपि विनाशी प्राप्त इति दूषयति *प्रध्वंसेति* नच प्रागभावस्य विनाशो नाम स्वध्वंस एवेति कल्प्यम्। प्रागभाववानभावो ध्वंस इत्यङ्गीकारादन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम्। एवं प्रागभावलक्षणं निरस्य प्रध्वंसलक्षणं निराचष्टे *उत्पत्तीति* उत्पत्तेर्ध्वंसलक्षणे विशेषणत्वात्तन्निर्वचनं कार्यं तच्चाशक्यमित्यर्थः। तथाहि असतः सत्त्वमुत्पत्ति, रुत कारणावच्छिन्नसत्वमिति विकल्प्याद्यमनुवदति *यदीति* तदपि सत्वं सामान्यरूपमुत स्वरूपसत्वमिति विकल्प्य प्रथममनूद्यासम्भवमाह *तदेति* अभावस्य निःसामान्यत्वादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते *अथेति* असतः सत्वमात्रं जन्म प्रागसतः सत्वं वेति विकल्प्य प्रथमे प्रागभावस्यापि जन्मप्रसङ्गस्तस्य प्रतियोग्युत्पत्तेरूर्ध्वमसत्वात्पूर्वं स्वरूपसत्वाच्चेत्याह *तदेति* प्रागसतः सत्तासमवायो जनिरिति लक्षणात् द्वितीयः कल्पोऽभिमतइति शङ्कते *पूर्वमिति* पूर्वशब्दार्थानिरुक्त्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति दूषयति *नेति* कारणसमवेतसत्वं जन्मेति द्वितीयकल्पेप्युक्तं खण्डनमतिदिशति *एतेनेति* कथं तन्निरास इत्यत आह*पूर्वेति* नियतपूर्वभावित्वस्यैव कारणत्वादितियावत्।

वर्त्तमानत्वे दोषान्तराभिधित्सया शङ्कते।

११२ वर्तमानकाललक्षणखण्डनम्।

अस्तु तावदतीतानागतयोर्यथातथा निरुक्तिः यत्

क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्त्तमानो नत्वन्यापेक्षयेति चेत् तदपेक्षयेति कोऽर्थः। किं तदुपधानेन, उत तदवधिकतया, उत तत्प्रतियोगिकतया, उत तेन प्रकारेणेत्येव । नाद्यः उपाध्यवच्छिन्नस्यातीतानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसकृदुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः अस्मादयं दीर्घ इतिवदस्मादयं वर्त्तत इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वात् सर्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव न तृतीयः । नापि चतुर्थः अतीतानागतप्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्त्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् । नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्तत इति चेन्न। वर्तमानताया अव्याप्यनिरूपणेन वर्तत इत्युक्त्वा विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्त्वात् । तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमान इति चेन्न । कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्तरस्यानभ्युपगमाच्चस्यैव कालस्य तदाश्रयत्त्वे व्यक्तमात्माश्रयत्त्वापत्तेः ।

***अस्त्विति* अतीतानागतयोः कालयोर्यादृक्तादृङ्निरुक्तिः स्यान्नास्माकमादरो यथाऽऽदित्यादिगतिलक्षणया क्रिययाऽवच्छिन्नो यः कालः स तां क्रियामपेक्ष्य वर्त्तमानो भवति। क्रियावच्छिन्नो वर्त्तमान इत्युक्ते ह्य-**

वर्त्तमानादिक्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्तमानः स्यात्तथा-सत्यविशेषितकालस्यैव तदुपाध्यवच्छिन्नत्वात्तस्यातीतानागतप्रतीतिविषयत्वमपि स्यादिति तन्निरासार्थं तामपेक्ष्येत्युक्तमिति वर्त्तमाननिरुक्तौ पश्चादितरनिरुक्तिरपि स्यादित्यर्थः । दूषणोक्तिविभागविज्ञत्यै विकल्पयति *तादिति * किं क्रियाया उपाधित्वादपेक्षा किमवधितया किं प्रतियोगितया प्रकारमात्रेण वेति क्रमेण विकल्पार्थः । घटात्पटो भिन्न इति वद्घटः पटो न भवतीत्यत्र पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टावधित्वमन्तरेणापि प्रतियोगित्वं दृष्टमिति पृथग्विकल्पो द्रष्टव्यः। आद्यमपवदति * नेति * तदुपाध्यवच्छिन्नस्यैवातीतानागतप्रत्ययविषयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अवधिरपेक्षाशब्दार्थ इति द्वितीयं दूषयति * नेति * कुत इत्यतआह * अस्मादिति * अस्मादयं ह्रस्वोऽस्मादयं दीर्घ इति ह्रस्वादि पदार्थावधिमपेक्ष्य प्रतीयते न तथा वर्त्तमानपदार्थः प्रतीयमानोऽस्मादयं वर्त्तत इति प्रतीयतेऽपितु तन्निरपेक्षोऽतोदर्शनविरोध इत्याशयः। भङ्गान्तरं भणति *सर्वेति* यदैव वर्त्तमानताप्रत्ययस्तदैवातीतानागतप्रत्ययापेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीति त्रिविधव्यवहारप्रसङ्गोऽविशेषादेवञ्च कालान्तर एवातीतानागतप्रत्यय इति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः। उक्तन्यायं कल्पान्तरेऽप्यतिदिशति*अत इति* सर्वदैवातीतानागतवर्त्तमानसूर्यादिगतिक्रियाप्रतियोगेन त्रिविधप्रत्ययप्रसङ्गेनाव्यवस्थानात् तृतीयकल्पो न घटत इत्यर्थः। अतीतोऽनागत इति प्रतीतिर्यदा काल-

विषया जायते तदा यस्य कस्य चित्क्रियावच्छेदप्रकारस्य विद्यमानत्वाद्वर्त्तत इति प्रतीतिविषयत्वप्रसङ्गान्न तुरीयोपीत्याह * नापीति * क्रियावच्छेदप्रकारस्य यदा वर्त्तमानता तदैव तेन प्रकारेण तत्र वर्त्तमानप्रत्ययोऽतीतानागतसमये तस्यावर्त्तमानत्वान्न तेनापि प्रकारेण वर्त्तमानप्रत्यय इति शङ्कते*नासाविति * वर्त्तमानार्थस्याद्याप्यनिरूपितत्वान्नासौ प्रकारो वर्त्तमान इत्यनया वाक्भङ्ग्या विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वमात्माश्रयादिति परिहरति *नेति* तत्क्रियावच्छिन्नकालस्तत्क्रियासत्वकाले वर्त्तमानो न तत्क्रियाया असत्वकालेऽतोऽनागतप्रतीतिसमयेपि नासौ वर्त्तमान इति शङ्कते *तदिति* काले काल इत्यत्र हि कालस्य कालाधारत्वमुच्यते तन्न सम्भवतीति परिहरति * नेति * कालस्य कालान्तराश्रयत्वमुत तस्यैवाश्रयत्वमाश्रयित्वं चेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * कालेति * द्वितीयमपवदति * तस्येति *

सूर्यादिक्रियावच्छेदस्योपाधित्वे खण्डिते उपाध्यन्तरं शङ्कते।

११३ काले वर्तमानत्वादिप्रयोजकोपाध्यन्तरखण्डनम्।

स्यादेतत् ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः वर्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वस्तत्प्रध्वंसाभावावच्छिन्नश्चानागतः, प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था, प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्य-

मादाय लक्षणमनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्येति मैवम् । ज्ञानाऽस्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः, ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तदाऽसौ दृष्टोमयेति प्रत्ययस्य तदाऽसौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः । अत एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः । यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारात् स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विशेषाभावात् । स्वरूपमेव विशेष इति चेन्न । तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतोऽविशेषेऽपि कतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्यभेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमिति । उपाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाऽभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना स्यात्तत्राऽयमेवोपाधिर्नायमितिचाऽविनिगम्यत्त्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणेषु वर्तमानत्त्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषग्रासस्यैवापातादिति ।

*** स्यादिति * ग्राहकविज्ञानविषयत्वमिदानीम-**

तीतकालस्यापि सम्भवति तदर्थमुक्तं ग्राहकविज्ञाना-
श्रय इति । कालान्तरग्राहकविज्ञानाश्रयत्वमतीतका-
लस्याप्यस्तीति तदर्थं ग्राहकविज्ञानविषय इत्युक्तम् ।
वर्त्तत इति कालग्राहिविज्ञानं यस्मिन्काले जायते
तस्य कालस्य तज्ज्ञानविषयत्वं वर्तमानत्वमित्यर्थः ।
वर्त्तमानकाललक्षणमुक्त्वाऽतीतकाललक्षणमाह * व-
र्त्तमानेति* एतद्वर्तमानकालोपाधिभूतज्ञानप्रागभावा-
वच्छिन्नः कालोऽतीत इत्यर्थः । एतत्प्रध्वंसावच्छिन्नश्च
कालोऽनागत इत्याह *तादिति*इदानीं प्रागभावप्रध्वं-
सनिरुक्तौ पूर्वोक्तं दूषणं परिहरन्नाह * प्रागिति *
प्रागभावप्रध्वंसयोः स्वाभाविकभेदसद्भावे मानमाह
प्रागिति स्वभावभूतस्यैव प्रागभावादिगतविशेष-
स्य कार्ये प्रागवस्थामनागतव्यवस्थां चाऽऽदा-
य लक्षणे तेनेतरत्कार्यद्वयकारणत्वमभावलक्षणमि-
त्यर्थः । यदि हि वर्त्तमान इति प्रत्ययाधारत्वं तद्विष-
यत्वं च वर्त्तमानता तर्हि तेन ज्ञानेन स्वरूपमपि ग्रा-
ह्यं स्यादुपाधिग्रहणं विनोपहितग्रहणादर्शनात्तच्च वै-
शेषिकपक्षे नास्तीति वर्त्तमानज्ञानं न स्यादित्याह * मै-
वमिति * अस्वप्रकाशवादिमते ज्ञानान्तरवेद्यत्वमिष्ट-
मतो ज्ञानान्तरेणोपाधिभूतज्ञानग्रहे वर्त्तमानताव-
भास इत्यत आह *ज्ञानेति* असौ वर्त्तमानः कालो
मया दृष्ट इति तत्ज्ञानविषयत्वं तदाधारत्वं च
तस्य कालस्य गृह्यते तदा तेनापि वर्त्तमानता गृही-
तेति दृष्ट इत्यतीतप्रत्ययस्य वर्त्तमानार्थग्राहितया
दृश्यत इति वर्त्तमानाकारतापत्तिरित्यर्थः । दृष्ट इति

ज्ञानस्य वर्त्तमानाकारतापत्तौ च स्वप्रकाशपक्षेपि न निस्तार इत्याह *अत इति* कथमित्याकाङ्क्षायामाह* यावानिति* वर्त्तमानाकारज्ञानविषयज्ञानकालस्य ज्ञानसम्बन्धः स दृष्ट इति ज्ञानस्याप्यर्थविशिष्ट इत्यर्थः। ज्ञानान्तरेण ज्ञानावच्छिन्नवर्त्तमानत्वग्राहकदृष्टइत्याकारस्य दृश्यतइत्यकारापत्तिरित्युक्तमयुक्तं ग्राहकज्ञाने स्वप्रकाशत्वाविशेषादित्यत आह*स्वेति*ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन स्फुरणेऽपि पूर्वोक्तज्ञानविषये नास्ति विशेष इत्यर्थः । कथं विशेषाभावः कालविशेषणज्ञानस्य स्वग्राहकज्ञानादभेदाख्यविशेषस्य भावादिति शङ्कते * स्वेति * स्वशब्देन सर्वनाम्ना ज्ञानमात्राभिधाने ज्ञानान्तरमपि स्वयमेवेति स एव व्यभिचारस्तद्विशेषाभिधाने नान्यस्मिन्वर्त्तमानकाले तद्व्यक्तिघटितं लक्षणमित्यव्याप्तिरिति परिहरति * नेति * यदुक्तं प्रागभावप्रध्वंसयोः स्वाभाविकभेदमादाय व्यवस्थेति तत्राह * प्रागिति * अन्नुयुक्ते कार्यभेदजनकतया या निरुक्तिः सैवासदुत्तरं तस्मिन्नुत्तरे या पूर्वनिरस्ता पूर्वापरता तन्निरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमित्यन्योन्यश्रय इत्याशयः। इतश्चोपाधिभेदात्कालभेद इत्ययुक्तमित्याह*उपाधीति* योऽप्येकतयाऽभिमतो वर्त्तमानः कालः सोऽप्यनेकसूर्यक्रियाद्यनन्तोपाधिसम्भिन्न इत्येकोपाधिविशिष्टोऽप्युपाधिभेदादनेकः स्यादित्यर्थः । तत्र सूर्यपरिस्पन्दस्यैवोपाधित्वन्न चन्द्रादिपरिस्पन्दानामवर्जनीयतया सन्निधाना तेषामित्यत आह *तत्रेति * तास्वनन्ताक्रियासु

मध्य एकस्या एव क्रियायाः कालोपाधित्वमित्यत्र मानाभावेन निर्णयाभाव इति यावत् । वैशेषिकप-कपक्षोक्तदोषं सर्वेक्षणेषु कालस्वभाव एव भिद्यत इति सुगतमतेऽप्यतिदिशति *प्रतीति* येन स्वाभा-विककालभेदोऽङ्गीक्रियते तेनापि वर्त्तमानोऽनेककाले-ष्वनुगतवर्त्तमानबुद्ध्यादिसिद्धये वर्त्तमानत्वं कश्चि-दुपाधिरूपन्यसनीय एवमतीतेष्वतीतत्वमनागतेषु चानागतत्वमित्यनुगतोपाधिनिरुक्तौ पूर्वोक्तानामेव दूषणानां तत्र सत्त्वं क्रियावच्छेदमन्तरेण वर्त्तमान-त्वाद्यसिद्धेरित्यर्थः ।

इति कालखण्डनम् ।

संशयखण्डनोपक्रमाय सङ्गतिं करोति ।

११४ संशयखण्डनारम्भः ।

ननु तथाऽपि तावद्विषयभेदेना ऽवश्यं भवितव्यं प्र-तीतिभेदस्य दुरपन्हवत्वादतः सामान्यतः सिद्धौ वि-शेषतो विवेचनाशक्तौ भेदे संशय एवास्तामितिचेन्न । संशयस्याऽपि निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि—संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो विशेष, उत जातिकृतः । आ-द्ये किं विषयविशेषणोपाधिना उत कारणविशेषेण उता-न्येनैव केन चित्सम्बन्धिना कृतः । न प्रथमः तस्याऽ निर्वचनात् । उयभकोटिविषयः संशय इति चेन्न । कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्याऽपि संशयत्वप्रसङ्गात् । प्र-

तीतिरेव नैवमितिचेन्न । भेदाभेदप्रतीतिनां शाद्बस्वप्ना-दिप्रतीतीनां च तादृशां सम्भवात् । समुच्चयप्रकाशे कोट्योरविरोधः प्रकाशते संशयेतु विरोध इतिचेन्न । पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्त्वशङ्खत्वादे भिन्नाश्रयता-नियमं विरोधं जानतोऽपि प्रत्ययात् । तथाऽपि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोध इतिचेन्न । कथमेवमिति प्रका-शेऽपि तत्प्रकाशात् । तयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतिरव-श्योपेयत्त्वात् । मिथ्याधियस्ता इति चेन्न । संशयस्यापि भवद्भिरतत्त्वबुद्धितयाऽङ्गीकारात् । तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् नहि मिथ्यारजतबुद्धीरजत-बुद्धिरेव न भवति ।

*** नन्विति * वर्त्तते वत्स्यत्यवर्तिष्टेति प्रतीति-भेदस्यानुभवसिद्धतया ऽपलपितुमशक्यत्वात्प्रतीतेश्च निर्विषयतयाऽसम्भवाद्भवितव्यं तेनापि तस्य चा-ऽयमसाविति विशेषदर्शनासम्भवे सामान्यग्रहणं विशेषाग्रहणसहितं कालविषयसंशयं जनयति तेन संशयैककोटिनिविष्टतया कालसिद्धिरित्यर्थः । सं-शयस्यैव निर्वचनानर्हतया कथं कोटितया कालसि-द्धिरिति परिहरति * नेति * तदनिर्वचनं दर्शयितुं विकल्पयति * तथाहीति * उपाधिकल्पं त्रिधा-विकल्पयति * आद्य इति * विषयाविशेषितः क-श्चिद्धर्म एवंविधविषयमवगाहमानरूपवत्तत्कारण-**

विशेषितः कश्चिद्धर्मः तन्निष्ठः साधारणधर्म्म-दर्शनजन्यत्वादिरूप उत विषयकारणव्यतिरिक्तेनान्येन सम्बन्धिना विशेषितस्तन्निष्ठो धर्म्म इति विकल्पानामर्थः । सम्बन्धिनेति विशेषणं अतिप्रसङ्गपरिहाराय । विषयविशेषकृतं संशयस्य निश्चयात् भेदं दूषयति * नेति * संशयस्य विषयनिर्वचनं शङ्कते * उभयेति * अनेककोट्यवलम्बिज्ञानं संशय इत्यर्थः । अनेककोटिसमुच्चयमात्रज्ञानं संशय उत विरोध्यनेककोटिज्ञानमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयज्ञानं यत्र जायते तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एकस्यानेककोटिसमुच्चयमुल्लिखन् निश्चय एव नास्ति तत्कुतोऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते * प्रतीतिरिति * अनैकान्तवादिमते भिन्नोऽभिन्नश्च घटः सन्नसंश्चेत्यादिप्रत्ययस्य स्थाणुश्च पुरुषश्चेति शाब्दनिश्चयस्य च स्वप्नेन्द्रजालादिप्रत्ययस्य च सम्भवान्मैवमिति परिहरति * नेति * द्वितीयं शङ्कते *समुच्चयेति* विरोधप्रकाशे सति समुच्चयज्ञानं संशयस्तदप्रकाशे तु निश्चय इति विशेष इत्यर्थः । अतिव्यापकमिति परिहरति * नेति * पीतः शङ्ख इति पीतत्वशङ्खयोर्विरोधज्ञानात्तस्यैव पित्तदुष्टेन्द्रियस्य पीतत्वशङ्खत्वयोर्मिथोविरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि ग्रहदर्शनाद्विरुद्धानेककोटिज्ञानं संशय इत्येतदतिव्याप्तं पीतत्वशङ्खत्वयोर्भिन्नाधिकरणत्वेन विरोधादित्यर्थः । आदिपदेन पयसिक्तमित्यादिसङ्ग्रहः । यद्यपि सहानवस्थानलक्षणो विरोधो ज्ञानान्तरेण गृह्यते तथापि

न तेनैव गृह्यतेऽतोऽविरोधग्राहकत्वे सत्यनेककोट्यवलम्बित्वं संशयलक्षणं त्वदुक्तस्थले नास्तीति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते *तथापीति* कथमयं शङ्खः पीतः स्यादित्यत्र कथमित्यंशस्य विरोधग्राहकत्वाच्छेषस्य च कोटिद्वयग्राहकत्वाद्विमर्शरूपप्रत्यये ऽतिव्याप्तिरिति परिहरति * नेति * यद्यपि विमर्शे विरोधः स्फुरति तथापि पीतः शङ्ख इत्याश्रयतया प्रतीयमानयोर्विरोधो न स्फुरतीत्यत आह * तयोरिति * तत्र ग्रहणव्यतिरेकेण तद्गतविरोधादित्यर्थः । पीतः शङ्ख इत्यादिषु समुच्चयविषयासु यद्यविरोधो भाति तथापि मिथ्याधियस्ता अमिथ्यात्वेन च विशिष्टं संशयलक्षणं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * मिथ्येति * संशयस्यापि मिथ्याबुद्धित्वेन स्वीकाराद्विशेषणासिद्धिरिति परिहरति * नेति * संशयस्य तत्त्वबुद्धित्वमतत्वबुद्धित्वं च विभ्रमस्येत्युपगम्यापि विशेषणं दूषयति * तत्वेति * तयोस्तत्वातत्त्वबुद्धित्वेन सत्यपि विशेषे विरुद्धानेकप्रकारावगाहित्वेऽविशेषस्तावन्मात्रस्यैवाऽऽभासत्वप्रयोजकत्वेन तथेत्यादिविशेषणमुपादेयं वैयर्थ्यादविशेषणमुक्त्वा विशेषणान्तरोपगमे हेत्वन्तरापाताच्चेत्यर्थः । तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योरेकाविषयत्वसम्भवे दृष्टान्तमाह * नहीति *

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

११५ संशयस्य लक्षणान्तरखण्डनम्

अव्यवस्थितकोटिद्वयविषयः संशय इति चेत् । के-

यमव्यवस्थितता। पाक्षिकतेति चेत्। न पर्यायं पृच्छामोऽपि तु किं कोटिद्वयस्वरूपमेवोत कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चित्। आद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः। द्वितीये यद्यसौ केन चित्प्रमाणेन सिद्धः तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततद्धर्मविषयस्य संशयत्वप्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः। अथ कस्य चित्प्रमाणस्य नासौ विषयः, नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः। एतेनान्योऽपि यः कश्चिद्विषयविशेषः स्थाणुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोऽभिधीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः। अत्यन्तासत एव च तस्य प्रतिभासे जितं जिनैरसत्ख्यातिवादिभिः। क्वचित्सतश्चेत्तत्रैव प्रसङ्गः।

*** अव्यवस्थीति * समुच्चयग्राहकनिश्चयस्य स्थाणुः पुरुषश्चेतिरूपस्य व्यवस्थितविषयत्वादव्यवस्थितानेककोटिविषयत्वं च संशयलक्षणमतो नातिव्याप्तिरित्यर्थः। ज्ञानस्यैव लक्षणविशेषणत्वादव्यवस्थितत्वशब्दार्थः त्वया कथनीय इति मत्वा पृच्छति *कोति* पर्यायेणोत्तरमाह * पाक्षिकेति * तदर्थप्रश्ने शब्दपर्यायकथनं कथय कथं घटनां प्राञ्चतीत्याह *नेति* किं तर्हि पृच्छ्यत इत्यत आह * अपि त्विति * अव्यवस्थितत्वं कोटिद्वयस्वरूपं तद्धर्मो वेति विकल्पार्थः। अनेककोटिनिश्चयस्य पूर्ववत्संशयत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति प्रथमं प्रत्याह *आद्यइति* द्वितीयेऽपि तस्मि-**

न्धर्मे किञ्चित्प्रमाणमस्ति नवेति विकल्प्य प्रथममनुवदति *इतीति* धर्मिग्रहणमन्तरेण तदाश्रितधर्मग्रहणायोगात्तत्प्रमाणं पाक्षिकत्वधर्मविशिष्टकोटिद्वयग्राहकमिति संशयलक्षणं तत्रातिव्यापकमिति परिहरति *नेति* द्वितीयं शङ्कते *अथेति* यत्र केन चित्प्रमीयते तन्नास्ति शशशृङ्गवदिति भवदभ्युपगमात्पाक्षिकत्वस्यासिद्ध्या तद्विशिष्टसंशयलक्षणासिद्धिरिति दूषयति *नेति* उक्तन्यायं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति *एतेनेति* स्थाणुनिष्ठस्तदभावनिष्ठो वा पुरुषनिष्ठस्तदभावनिष्ठो वाऽन्यो वा कश्चिद्विशेषोस्ति तद्विशिष्टानेककोटिविषयत्वं संशयत्वमित्यत्रापि विशेषस्य प्रमितत्वाप्रमितत्वविकल्पोक्तदूषणं तुल्यमित्यर्थः । किञ्चाप्रमितं चेत्प्रमीयते किमसदेव उत क्वचित्सदितिविकल्प्य प्रथमे शून्यख्यातिप्रसङ्ग इत्याह *अत्यन्तेति* द्वितीयं दूषयति *क्वचिदिति* यत्र सत्वं तत्र प्रमितत्वेन तत्प्रमायामतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

विषयाविशेषोपाधिं निराकृत्य कारणविशेषोपाधिं निराकरोति ।

११६ संशयस्य निश्चयात्कारणविशेषप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य खण्डनम् ।

नापि द्वितीयः कारणविशेषोहि विशिष्य सामग्री स्यात्तदेकदेशो वा । नाद्यः तस्या अप्रत्यक्षत्त्वेन तदुपहितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः । नच तस्या अनुमेयत्त्वं लिङ्गासम्भवात् । कार्यविशेष एव लिङ्गमितिचेन्न । कार्यतगस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्य-

प्राप्तेः जातिभेदस्य दूषणीयत्त्वात्। नापि द्वितीयः दृश्यस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षादावपि हेतुत्त्वेन साधारण्यात्। अदृश्ये च तस्मिँल्लिङ्गाभावात्। तेन कार्य्ये विशेषजात्याधानस्य निरस्यत्त्वात्। तस्या अविषयत्त्वेनानुव्यवसायसाक्षिककार्यगताविशेषभिवनाऽसामर्थ्यात्।

नापीति तदुपपादनाय विकल्पयति *कारणेति *अनिष्टप्रसङ्गेन प्रथमं निराकरोति * नेति * उपाधिप्रत्यक्षत्वे सत्येवोपाहितप्रत्यक्षत्वं दृष्टं दण्ड्यादौ सामग्य्राश्चाप्रत्यक्षत्त्वात्तदुपहितस्य संशयत्वस्य प्रत्यक्षत्वन्न स्यात्प्रत्यक्षं च तत् दृश्यते मानसवेद्यत्वादित्यर्थः। सामग्य्रा अनुमेयत्वात्तदुपाधिकं संशयत्वमप्यनुमेयमस्तु तत्राह *नचेति* लिङ्गाभावोऽसिद्धः सामग्रीजन्यकार्यगतविशेषस्यैव लिङ्गत्वादिति शङ्कते *कार्येति* ज्ञानगतपाक्षिकत्वलक्षणविशेषसिद्धौ तद्बलेन सामग्रीविशेषसिद्धिस्तात्सिद्धौ च तदुपाधिकविशेषसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्न कार्यगतविशेषोऽस्यापि लभ्यत इत्यर्थः। तर्हि संशयत्वजातिरेव सामग्रीलिङ्गमास्तामित्यत आह *जातीति * नाप्यर्थापत्तितस्तात्सिद्धिरुक्तन्यायेनानुपपद्यमानार्थाभावान्नाप्यागमतः कृतकस्याकृतकस्य वा तद्विषयस्यादर्शनान्नाप्युपमानतस्तस्य सादृश्यमात्रविषय-

त्वा(द्धावेवो धनोप्युपधा अभिप्रायः भावा)न्नाप्यभावत इति द्रष्टव्यम् । सामग्र्येकदेशः संशयत्वोपाधिरिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * दृश्योऽसावदृश्यो वा त विकल्प्य दृश्यपक्षे दोषमाह *दृश्यस्येति * साधारणधर्मज्ञानं कोटिद्वयरूपविशेषस्मरणं च यदा मनसा गृह्यते विधीयते वा तदा तत्र साधारणधर्मविशेषद्वयस्मरणप्रत्यक्षादावपि विषयतया हेतुत्वेन साधारणधर्मदर्शनादौ संशयोपाधित्वन्न सम्भवति तत्प्रत्यक्षादावप्यन्यथासंशयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। आदिपदेनानेकधर्मादिसङ्ग्रहः।स्मरणादेरित्यत्रादिपदेन तदभिधानसङ्ग्रहः।अदृश्यपक्षे दोषमाह *अदृश्ये चेति* लिङ्गाभावमेव स्पष्टयति *तेनेति* तेनादृश्यसामग्र्यैकदेशेन कार्ये संशये विशेषणज्ञानस्य संशयत्वसामान्यसम्बन्धलक्षणस्य चानिरसनीयत्वात् लिङ्गाभाव इत्यर्थः । अदृश्यत्वे च संशयग्राहकानुव्यवसायप्रत्यक्षे स्फुरणमपि तस्य न स्यादतश्चोपाधिघटितरूपस्यानिर्णयाद्भेदोपि न सिध्येदित्याह * तस्येति * उपाधेरप्रत्यक्षतया तदुपहितविशेषस्याविषयत्वेनानुव्यवसायज्ञानं यन्मम संशयो जात इति तद्विषयस्तत्कार्यं संशयज्ञानं तद्गतविशेषीभवितुन्नास्य सामर्थ्यं संशयविषयप्रत्यक्षे तदग्रहणादिति योजना ।

अन्येन केन चित्सम्बन्धिना संशयस्य निश्चयाद्विशेषः कृत इति पक्षं दूषयति ।

---

(१) एतदन्तर्गतोग्रन्थः पुस्तकानुरोधाद्यथाश्रुत एव स्थापित इति बोध्यम् ।

११७ सम्बन्धिकृतोनिश्चयाद्विशेषः संशयस्येतिपक्षखण्डनम् ।

नापि तृतीयः तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । नच द्वितीयः धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयितत्वप्रसङ्गात्। नचैवं, नह्ययं स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशये सतीदमा परामृष्यमाणस्योर्द्धत्वशालिनो धर्मिणः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति नवेति तद्द्रष्टुरभिमानो व्यवहारोवा, किं नाम? तत्र स्वरूपसत्त्वमात्रांशावलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव । ततः किमिति चेत् एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः । स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यतीति चेन्न । अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः, किंनाम ? तथाभूताऽनथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकारएव तयोः। यदाच संशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजातिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमास्थीयते तदा कश्चिद्विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कश्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्यापेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः। ईदृशस्य पथः पान्थेनापि भवता किंनियामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्त्वं व्यवतिष्ठते । विशेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इतिचेत् । तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्त्वं पुरुषस्य विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्राऽपि निश्चयप्रसङ्गः ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * तस्येति * विषयकरणातिरिक्तस्योपाधेर्दर्शयितुमशक्यत्वादिति यावत्। संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो विशेष उत जातिकृत इति विकल्प्य प्रथममपाकृत्य सम्प्रति द्वितीयं दूषयति * नेति * संशयत्वजात्यधिकरणज्ञानस्य संशयत्वे तद्विषयजातस्य संशयितत्त्वादयं स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्यत्रेदमा निर्दिश्यमानधर्म्यादिस्वरूपस्यापि तद्विषयतया संशयितत्वं प्रसज्येत निश्चयविषयस्य निश्चितत्त्ववादिति हेतुमाह * धर्मीति * अस्तु को दोष इत्यत आह * नचेति * कुत इत्यत आह * नहीति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयसमग्रे इदमा परामृश्यमान ऊर्द्धताविशिष्टो धर्मी तस्य स्वरूपसमयेपि किं तत्स्वरूपं भवति नवेति द्रष्टुः संशयाभिमानव्यवहारौ न स्त इत्यर्थः। किं तर्हि तत्र स्यादित्यत आह * किमिति * तत्र संशयविषये स्वरूपसत्तांशमात्रज्ञानस्य निश्चयत्त्वमेव,

"सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय"

इति भवता स्वीकारादित्यर्थः। स्वाभिप्रायमेव प्रश्नपूर्वकं व्यक्तीकरोति *तत इति* धर्मिज्ञाने निर्णयत्वं विशेषांशे संशयत्वमिति निर्णयत्वसंशयत्वजातिद्वयस्यैकस्मिन्संशयज्ञाने सङ्करप्रसङ्ग इति यावत्। यथा प्रमात्वाप्रमात्वयोरस्मिन् ज्ञाने धर्मिप्रकारभेदमादायाङ्गीकारस्तथा संशयत्वनिर्णयत्वयोरपि सङ्करः धर्मिप्रकारभेदाददविरुद्ध इति शङ्कते *स इति* प्रमात्वाप्रमात्वयोरपि जातित्वं नाङ्गीक्रियते साङ्कर्यबाधात्किन्तू-

पाधित्वमिति परिहरति * नेति * यद्यजातित्वं कि न्तर्हि, उपाधिता उपाधित्वे वा क उपाधिरित्यत आह * किमिति * अबाध्यार्थत्वं बाध्यार्थत्वं च प्रमात्वाप्रमात्वयोरुपाधिरित्यर्थः । एकस्यामपि ज्ञानव्यक्तौ विषयांशकृतभेदेन जातिद्वयस्य व्यवस्थितिरविरुद्धेत्युक्तमनुवदति दूषयितुं *यदेति* ज्ञानव्यक्तेः स्वतो निरंशत्वाद्विषयभेदकृतभेदानुपपत्तेर्जातेश्च कृत्स्नव्यक्तिगतत्वादापेक्षिकी व्यवस्थितिः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः। एवम्भूतव्यवस्थानिर्णायकं किञ्चिन्न पश्याम इत्याह * ईदृशस्येति * यदाऽऽपेक्षिकीं जातिमङ्गीकृत्यापि धर्म्यंशे विशेषद्वये संशयत्वं जातिरङ्गीक्रियते तदा व्यवस्थापकं वाच्यमन्यथा नियमस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गस्तच्च न शक्याभिधानमित्यर्थः । विशेषालम्बनत्वं यत्र तत्र निर्णयत्वं विशेषानालम्बने तु संशयत्वमिति विशेषालम्बनत्वानालम्बनत्वे विशेष इति शङ्कते * विशेषेति * तर्हिस्थाणुपुरुषयोः स्थाणुत्वस्य पुरुषत्वस्य च विशेषस्य दर्शनं निर्णयत्वनियामकमस्तीति विशेषद्वयांशेपि निर्णयत्वप्रसङ्ग इति परिहरति * तर्हीति *

स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषस्य पुरुषत्वं यद्यपि विशेषस्तथापि युक्तः संशयो यतः संशयात्पूर्वन्नास्ति विशेषदर्शनमिति शङ्कते ।

११८ संशयात्पूर्वं विशेषदर्शनासत्त्वेन संशयेऽप्यनुपपत्तिः ।

संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तस्तत्रापि संशय इति चेन्न । धर्मिधियः पूर्वं तर्हि कथं तद्गतविशेषदर्शनं स्यात् ।

संशयकाले चाऽस्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयाऽननुवृत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव। तदीयविषयाद्विशेषाद्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न। स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयो वाऽयमिति संशयो नोपपद्येत तदुभयमयत्वव्यतिरिक्तयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात्। अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशयेन तूभयोरुपदर्शनमतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थाणुः पुरुषश्चेति कुतोऽपि विभ्रमे जाते दारुमयोवा मांसमयो वेति संशयप्रतिरोधोन स्यात् पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात्। विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयो विवक्षितो नतु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि विशेषात्संशयप्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेत्। मैवम्। संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्त्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शिननियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चाऽस्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिद्ध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः को वारयिता।

*** संशयादिति * अतिप्रसङ्गेन निराकरोति * नेति * धर्म्मिज्ञानात्पूर्वं धर्म्मिनिष्ठतया विशेषदर्शनासम्भवाद्विशेषादर्शनानन्तरभावित्वं संशयनियामकं धर्म्यंशज्ञानेऽस्तीति तत्रापि संशयत्वप्रसङ्ग**

इत्यर्थः । यद्यपि संशयोत्पत्तेः प्राग्विशेषदर्शनं नास्ति तथापि संशयकाले तत्र विशेषस्य दर्शनान्न तत्र संशय इत्यत आह * संशयेति * तदानीन्तनविशेषदर्शनमादाय यदि निर्णयो युक्तस्तर्हि धारावाहिकतया संशयज्ञानं जायते इति स्थितिः तत्र प्रथमस्य विशेषदर्शनानन्तरभावित्वाभावेपि द्वितीयप्रभृतीनां तदस्तीति संशयाननुवृत्तिप्रसङ्गो युक्त इत्यर्थः। संशयज्ञाने योऽसौ विशेषः प्रकाशते तस्माद्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य पूर्वक्षणे दर्शनं निर्णयत्वानियामकं तच्च प्रथमसंशयेन स्थाणुत्वपुरुषत्वग्राहकं तत्र नास्त्येव स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्द्वितीयादिसंशयेऽपि विषयत्वादतो युक्ता संशयानुवृत्तिरिति शङ्कते * तदिति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति प्रथमसंशय उत्पद्यतेऽनन्तरं दारुमयो मांसमयोवेति संशयो यत्र तत्र द्वितीयसंशयो न स्यादिति दूषयति * नेति * कुत इत्यत आह * तदिति तदुभयं यद्दारुमयत्वं मांसमयत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य स्थाणुत्वादिविशेषस्य पूर्वज्ञानेनावगाहनादिति यावत् । एकस्यैव विशेषस्य पूर्वक्षणे दर्शनं निर्णयनियामकं तत्संशयविरोधि संशये तु स्थाणुत्वपुरुषत्वविशेषद्वयदर्शनमतः पूर्वसंशयेन विशेषावगाहनेप्युत्तरसंशयोत्पत्तिरिति शङ्कते * अन्येति * अनाप्तवचनादितः कुतोपि भ्रमकारणात् स्थाणुश्च पुरुषश्चेत्येकस्मिन् धर्मिणि कोटिद्वयसमुच्चयभ्रमानन्तरसंशयानुत्पत्तिस्तत्पक्षे न स्यादित्युक्तं तत्र हेतुमाह * पूर्वेति * निश्चयरूपज्ञानं विशेषद-

र्शनपदेन विवक्षितं सन्देहावृत्तिस्थले प्रथमस्य सन्देहरूपत्वान्न विशेषदर्शनत्वमिति भवत्येव सन्देहानुवृत्तिरिति स्वाभिप्रेतं नियामकं शङ्कते * विशेषेति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति ज्ञानस्य स्थाणुत्वपुरुषत्त्वविशेषद्वये संशयत्वमेव नतु निर्णयत्वमिति व्यवस्थासिद्धावुक्तनियामकसिद्धिस्तत्सिद्धौ तत्रैतस्य संशयत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इति परिहरति * मैवमिति *

शङ्कते ।

११९ एकधर्मिनिष्ठत्त्वेनैव विरोधेऽनङ्गीकृते दोषपरम्परा ।

स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽर्द्धवैशसमापद्येत तच्च तदनभ्युपगम एव निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषोवेति चान्यदेव संशयज्ञानमित्यभ्युपैष्याम इति चेत् । मैवम् । एकधर्मिसम्बन्धोपनयनव्यतिरेकेण स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यान्नहि यस्य कस्य चित्स्थाणुत्वेन यस्य कस्य चित्पुरुषत्वं विरुद्ध्यते । एकधर्मिसम्बन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत । तस्य धर्मिणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तते नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्त्वनिर्णयात्संशयो निवर्तेत नोत्पद्येत वा, विशेषाभावा यथाऽयं द्रष्टुर्न स्वशरीरविषयः

संशयः तथैव पुरोवर्त्तिविषयोऽपि नासौ। कथं चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योऽयमूर्ध्वताधर्मा स किं स्थाणुरुत पुरुष इति। कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टविज्ञानसङ्कथा। सञ्जातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवद्दिशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः।

* स्यादेतदिति * संशयज्ञानस्य धर्म्मिविषयत्वाङ्गीकारे धर्म्यंशे निर्णयत्वं प्रकारांशे संशयत्वमिति निर्णयत्वसंशयत्वजातिसङ्कर आपद्येत यदा तु धर्म्मिज्ञानं व्यवहितक्षणोत्पन्नमन्यत्तदा धर्म्मिज्ञाने निर्णयत्वमन्यस्मिन्प्रकारज्ञाने संशयत्वमिति एकस्यार्द्धे संशयत्वमर्द्धे निर्णयत्वमिति नार्द्धवैशसमित्यर्थः। स्थाणुत्व पुरुषत्वलक्षणकोटिद्वयस्यैकधर्म्मिसम्बन्धास्फुरणे विरोधास्फुरणात्स्थाणुर्वा पुरुषोवेति वाकारार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादिति दूषयति * मैवमिति * एकधर्म्मिसम्बन्धव्यतिरेकेण तयोरविरोधमेव स्फोरयति * नहीति * दोषान्तरमाह * एकधर्म्मीति * एकधर्म्मिसम्बन्धव्यतिरेकेण यदि तयोः स्वरूपादेस्तस्वमेव विरुद्धं तदा भिन्नाधिकरणयोरपि तयोः स्वरूपन्न स्यादित्यर्थः। किञ्च विशेषद्वयस्य पुरोवर्त्तिसामानाधिकरण्यानङ्गीकारे पुरोवर्त्तिनः पुरुषत्वनिर्णय एव संशयविरोधीति तस्य द्रष्टुः स्वशरीरे पुरुषत्वनिर्णयः संशयविरोधीति किं न स्यादेकविषयत्वं विना

विरोधित्वेऽविशेषादित्याह * तस्येति * सदृष्टान्तं स्पष्टयति * यथेति * ज्ञानभेदवादिनः सामानाधिकरण्यानुभवविरोधोपि भवति इत्याह * कथमिति * अभिमानमेव विशदयति * य इति * अयं घट इति विशिष्टज्ञानवदिदमर्थेन सामानाधिकरण्यादेकज्ञानत्वमित्यर्थः। स्थाणुपुरुषयोरिदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानो नास्ति किन्त्विदमर्थाविवेकनिमित्तः सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यत आह। * कस्मादिति * आदिपदेनायं घट इत्यादिसङ्ग्रहः। प्रत्यभिज्ञानस्थले स इत्यंशस्य भिन्नज्ञानत्वमिति वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। विशिष्टज्ञानं निराकुर्वता सर्वं स्वलक्षणमिति सुगतमतमाश्रितं स्यादित्याह *सज्ञात इति* असंसर्गाग्रहस्य विशिष्टव्यवहारजनकत्वे सुषुप्त्यादौ प्रसङ्गादभावे वाऽविशेषादौपाधिकविषयेऽपि प्रतीयमानविवेकाग्रहस्य तदभावादिति भावः।

अनुभवावष्टम्भेन संशयस्य निश्चयविषयाद्विलक्षणविषयत्वं भवतीति शङ्कते।

१२० अनुभवबलाद्वैलक्षण्यनिरासः।

नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा पुरुषोवेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति। न। उक्तबाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात्।

*नन्विति*संशयस्तावदनुभवसिद्धः सच स्वानुगुणं विषयमुपस्थापयतीत्यर्थः। असंभवेन निराकरोति *नेति* जातिनिमित्तस्योपाधिनिमित्तस्य वा खण्डनात्प्रकारान्त-

रासम्भवात्कल्पितत्वं सविषयस्य संशयस्येत्यर्थः ।

इति संशयखण्डनम् ।

भावाभावयोः साक्षाद्विरोधस्तदनुषङ्गादन्यत्रेति यत्कल्पनं तद्दूनासिद्ध्यनुगतामिति विरोधखण्डनं प्रक्रमते।

१२१ विरोधखण्डनारम्भः ।

यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वक्तुं न शक्यते । तथाहि । भावतदभावयोः को विरोधः । सहानवस्थानमिति चेन्न । देशभेदेन सहाप्यवस्थानात् । देशाभेदेनेति चेन्न । संयोगाद्यव्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि तथाऽप्यनुपपत्तिः प्रकारभेदेन तथाभावस्याभ्युपगमात् । तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगन्तृपक्षेच देशाभेदेन सहानवस्थानं स इति चेन्न । तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधोवा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वां स्यादाद्येऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं, तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्च शशके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात् ।

यदाहैको " वस्तुनः प्रतियोगिते"ति ।

अन्यश्च—

"लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिद्ध्यते"इति ।

यच्चेति भावाभावयोरसहावस्थानं विरोध उत परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमिति विकल्पयति *तथाहीति* परोविरोधं शङ्कते *सहेति* एककालत्वं सहार्थ उत दैशैक्यमुत तदुभयैक्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* देशभेदेनैकस्मिन् काले घटतदभावयोरवस्थानाद्विरोधासिद्धिरित्यर्थः। तृतीयं शङ्कते * देशेति * कालभेदेनैकस्मिन्देशे भावाभावावस्थानाद्विरोधासिद्धिरिति द्वितीयोबहिरेव दूषितो मन्तव्यः। संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वमुत व्याप्यवृत्तित्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * देशाभेदेनापि सहानवस्थानानुपपत्तिः संयोगादेरेकस्मिन्द्रव्ये भावाभावोपगमात्तदव्यापकत्वमित्यर्थः। द्वितीयकल्पं कटाक्षेण शङ्कते * प्रकारेति * योऽपि च वैशेषिकः संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वमिच्छति तस्य पक्षे संयोगादेर्भावाभावयोः सहानवस्थानस्याकाशादौ कल्पितप्रदेशानाभ्युपगमादेकस्मिन्देशे सहानवस्थानं भावाभावयोर्विरोध इत्यर्थः। आधुनिकस्याभिप्रायमाह * संयोगादीति * अव्याप्यवृत्तिपक्ष एकेन प्रकारेणेति विशेषणमुपादेयं न व्याप्यवृत्तिपक्ष इत्याशयः। मतद्वयेपि सहानवस्थानशब्दार्थो निरूपयितुं न शक्यत इति परिहरति * नेति * सहपदस्य किमसमस्तेनानवस्थानपदेन सम्बन्ध उत समस्तेनानवस्थानपदेनेति विकल्पार्थः। भावाभावयोरेकदेशकालसंसर्गोऽवस्थानं निषेधप्रतियोगीत्युक्तं स्यात्तन्न संभवत्यप्रमितप्रतियोगित्वप्रसक्तेरित्याह *आद्यइति* कुत इत्यत आह * तत्तदिति *

अप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं निषेधस्य न दूषणमप्रमितस्य शशविषाणादेर्निषेधदर्शनादित्यत आह * शशेति * शशस्य के–शिरसि प्रमिते धर्मिणि गवि प्रमितं विषाणमारोप्य निषिध्यत इत्यर्थः । अत्राभियुक्तवचनमाह * यदेति * धर्मिप्रतियोगिनौ वस्तुनी एवास्मिन्मत इत्यर्थः । वचनान्तरमाह * अन्य इति *

सहपदस्य निषेधान्वय इति द्वितीयं दूषयति ।

१२२ सहपदस्य निषेधान्वय इति द्वितीयकल्पदूषणम् ।

द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात्तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात् । परस्परप्रतिक्षेपकत्त्वं विरोध इति चेन्न । तद्धि परस्परप्रतिक्षेपं प्रति कारणत्वं वा तादात्म्यं वा, न प्रथमः प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गीकारात् । न द्वितीयः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानिर्वचनात् । यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत्स विरोधस्तयोरिति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्त्वे वैयधिकरण्यात् । सम्बन्धस्य तद्व्यतिरिक्तत्त्वे एकसत्त्वस्यैव चापरासत्त्वात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमितिवचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्याद्यापातात् । यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमर्थो यन्नाम ? यस्याऽधेयतया सम्बन्धी घटाभावस्तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी

घटाभाव इति, यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धानिषेधः घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकतेति। तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घट इत्येवार्थ अतो घटतद्भावयोर्भेदं मनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्यमिति ।

* द्वितीय इति * तावेव भावाभावावुभयं तदुभयम्। तत्र हेतुमाह *तादिति* भावावस्थाननिषेधस्याभावत्वादभावावस्थाननिषेधस्य च भावत्वान्निषेधसाहित्ये भावाभावसाहित्यं स्यात्तच्च न भवतीत्यर्थः । सहानवस्थानं भावाभावयोर्विरोध इति कल्पं निराकृत्य परस्परं निषेधत्वं स इति द्वितीयकल्पमुत्थापयति *परस्परेति* दूषयितुं विकल्पयति* तादिति * परस्परप्रतिक्षेपं करोतीति परस्परप्रतिक्षेपक उत परस्परप्रतिक्षेप एव परस्परप्रतिक्षेपकः स्वार्थे कप्रत्ययाङ्गीकारादिति विकल्पार्थः । प्रथममपवदति * नेति * भावाभावव्यतिरिक्तप्रतिक्षेपशब्दार्थो नोपपद्यते तार्किकैर्द्वैराश्याश्रयणात् कुतस्तत्कारणत्वं कारणत्वखण्डनाच्चातोलक्षणासम्भव इत्यर्थः । भावप्रतिक्षेपत्वमभावस्य रूपमभावप्रतिषेधत्वं च भावस्येत्यनुगतस्य तस्याऽनिर्वचनादन्योन्याश्रयाच्चासिद्धिरित्याह * न द्वितीय इति * लक्षणान्तरं शङ्कते *

यत्रेति * एकस्य सत्वेऽन्यतरस्य काकतालीयासत्वस्य भावधर्मत्वादसत्वस्य चाभावधर्मत्वात्तयोरेकनिष्ठत्वाभावेन वैयधिकरण्यं त्वया तु यत्र सत्वं तत्रासत्वमिति वदता तयोरैकाधिकरण्यं विरोध इष्टः स न सिद्ध्यतीत्यर्थः। एकश्चापरश्च एकापरौ भावाभावौ तदाश्रयत्व इति यावत्। सत्वासत्वयोर्भावाभावाश्रयत्वेनासामानाधिकरण्यमित्युक्तमत्रैव दोषान्तरमाह * सम्बन्धेति * यत्रैकस्य सत्वमित्यनेन सम्बन्ध उच्यते तत्रापरस्यासत्वमित्यनेन सम्बन्धाभाव इत्येवं सत्वासत्वयोः सन्बन्धस्य तद्व्यतिरेकरूपत्वे विरोधस्य परस्परप्रतिक्षेपकत्वात्तयोर्यत्र भावस्य सत्वं तत्राभावस्यासत्वमितिवदतोक्तमेव पुनरुक्तं स्याद्विरोधे लक्ष्ये लक्षणस्य वृत्तिरपि नोक्ता स्यादितरेतरस्वरूपव्यावृत्त्याऽव्याप्तिश्चेत्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति * यत्रेति * यत्र घटो नास्तीत्याभ्यां यत्र घटाभाव इत्यस्यार्थमभिधाय तत्र घटो नास्तीत्यस्यार्थमाह * तत्रेति * एतदुक्तं भवति यत्र घटाभावोऽस्ति तत्र घटोनास्तीत्याभ्यां यत्र घटाभावोस्ति तत्र घटाभावोस्तीत्युक्तं स्यादिति। यत्र घटस्तत्र घटाभावो नास्तीति द्वितीयवाक्यस्यार्थं विमृशति *यत्र घट इति* यत्र घटः तत्र घटाभावो नास्तीति वचनस्य घटाभावसम्बन्धनिषेधश्चेदर्थस्तर्हि न पौनरुक्त्यं सम्बन्धनिषेधस्य घटात्मत्वाभावादित्याशङ्क्याह *घटाभावसम्बन्धस्येति* अभावस्य संयोगसमवायानङ्गीकारात्स्वभाव एव

सम्बन्धः सम्बन्धनिषेधो नाम घटाभावनिषेध एव तस्य घटात्मतया स्यादेव पौनरुक्त्यमित्यर्थः। एवं व्युत्पाद्योपसंहरति *तस्मादिति* घटपटयोरिव घटतद्भावयोरपि भिन्नत्वात्कथमेकनिषेधेऽन्यस्य विधिरित्याशङ्क्याह * अतइति * घटतद्भावयोर्भेदेपि घटतद्भावसम्बन्धनिषेधयोरभेद इत्यर्थः।

उक्तदोषपरिहारायाभिप्रायं शङ्कते।

१२३ दोषपरिहारशङ्कानिरासः।

यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिरिति चेन्न। नियमस्य यत्किञ्चिदन्यव्यवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात्। विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनिर्वचनात्। अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थ इति चेन्न। एकरूपानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचनात्। किं च भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्र भावोयत्राभावस्तत्राभाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव।

* यत्रेति * यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वमित्यनेन यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्यैव सत्त्वमिति नियमस्य विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यादिरित्यर्थः। एकस्यैवेत्येवकारेण यत्किञ्चिद्व्यवच्छेद्यमुत विरोधीति विकल्प्य प्रथमं

दूषयति *नेति* घटाश्रयनिष्ठतया यावत्किञ्चिदन्यद्व्यवच्छिद्यते चेदसम्भवित्वं तत्र रूपादेरपि भावादितियावत् । द्वितीयं दूषयति *विरोधेति* विरोधासिद्धौ विरोधिनोऽप्यसिद्धेस्तद्व्यवच्छेदो न सिध्यतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण नियमार्थं शङ्कते *अभावेति* यत्रैकस्यासत्वं तत्रैकस्यैवासत्त्वमित्यभावपक्षे भावो व्यवच्छेद्यः यत्रैकस्य सत्वं तत्रैकस्यैव सत्वमिति भावपक्षे भावो व्यवच्छेद्य इति यावत् । क्वचिद्भावव्यवच्छेदो विरोधः क्वचिदभावस्येत्युक्तं तत्रानुगतविरोधनिरुक्तिर्न स्यादिति दूषयति * नेति * एवमपि पूर्वोक्तमेव पौनरुक्त्यं फलति नाधिकं फलं सिध्यतीत्याह * किञ्चेति * भावव्यवच्छेदोऽप्यभावोऽभावव्यवच्छेदश्च भाव एवातो नान्यत् उद्देश्यविधेयभावस्य भेदसापेक्षस्यानुपपत्तेः पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।

एवं भावाभावस्वरूपातिरिक्ते विरोधे ध्वस्ते स्वरूपपक्षं शङ्कते ।

१२४ भावाभावयोः स्वरूपत एव विरोध इति शङ्का । ।

स्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः, नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितृव्यवहारं करोति तथा भावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितृव्यवहारं कुर्वाते, कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं, किं तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम् । यदाह—

" अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति" ।

स्यादिति तर्हि भावाभावौ विरोधाविति व्यवहारः स्यान्नतु भावं विरुणद्धीतिकर्तृव्यवहारो न स्यात्तदा च सहावस्थानमपि प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * नचेति*भावस्य स्वात्मनि भवितृव्यवहारप्रवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *यथेति* विरोधो नाम धर्मः स च कस्य चित् धर्मिणो भवति नतु भावाभावयोरेव धर्मित्वं स्वनिष्ठत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह * कस्येति * यत्र भूतलादावाश्रितौ तस्यैव तौ विरोधावित्यर्थः। स एव विरोधो भवति यः स्वाश्रये विरोधफलं प्रसूते ऽतो न भावाभावयोर्विरोधत्त्वमाश्रये फलाऽजनकत्वादित्याशङ्क्याह * किमिति * भावाभावाधिकरणयोर्न्नियमेन भेद एव फलमित्यर्थः । अत्राभियुक्तवचनमुदाहरति * यदेति * भावाभावयोः स्वात्मनि भवितृव्यवहारे हेतुत्वाद्विरोधयोरपि विरुद्धं विरुद्धधर्माध्यासस्य चाश्रयभेदहेतुत्वमनेन दर्शितं तच्च भावाभावयोरस्तीत्यर्थः । हेतुफलयोरभेदोपचारादयमभेद इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति ।

१२५ विकल्प्य स्वरूपपक्षखण्डनम्

तदेतदनुपपन्नम् । एतयोर्विरोधत्त्वं प्रत्येकं वा स्यान्मिलितयोर्वा । नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् । नैकत्वाभावोभेदोऽभिमतः किन्त्वन्योन्याश्रया-

पेक्षभेदरूपधर्मवत्त्वमिति चेन्न । तस्याभावात् । कालभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्तदभेद इति चेन्न । तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् । एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात् । भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात् । असहावस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य वाञ्छितत्वे सहत्वस्यैककालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः ।

* तदिति * आद्यमपवदति * नेति * भावत्वस्याऽभावत्वस्य वाऽन्यानपेक्षस्य विरोधत्वात्प्रत्येकं तदधिकरणस्य विरुद्धधर्माध्यासात्स्वस्मादपि भेदप्रसङ्गः । विशेषं शङ्कते *नैकत्वेति* नैकत्वाभावो विरोधफलमपि तु भेदः स च नैकत्वाभावो भावाश्रययोरन्योन्यापेक्षया भेदरूपधर्मवत्त्वं विरोधफलमित्यङ्गीकारादतो नोक्तदोष इत्यर्थः । क्रमेण भावाभावाश्रयत्वेऽप्येकस्य तथाभूतधर्मवत्त्वाभावान्नैवमिति परिहरति * नेति * कालाभेदे भावाभावाश्रययोर्भेदधर्मवत्त्वं विरोधफलमिति विशेषं शङ्कते * तदिति * कालस्य स्वाभाविकोभेदो विवक्षित उतौपाधिक इति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * क्रमेणैकस्य भूभागस्य भावाभावाश्रयत्वं भवत एकस्मिन् कालेऽस्तीतिविशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * एकेति * मुहूर्त्तयामादिभेदेऽप्येकोपाध्यवच्छि-

न्नादिवस एकस्मिन् मुहूर्त्ते घटसंसर्गिभूतलस्य मुहूर्त्तान्तरे घटाभावसंसर्गिणो भेद एव स्यादेकोपाध्यवच्छिन्ने काले भावाश्रयत्वादित्यर्थः। भेदेनोपाध्यनवच्छिन्नत्वं कालस्यैक्यं विवक्षितं नचैवमतिप्रसङ्गस्तत्र मुहूर्त्तादिकालावच्छेदकोपाधीनां भेदादित्याशङ्क्याह * भिन्नेति * सहावस्थितैरनेकैश्चन्द्रसूर्यादिपरिस्पन्दैरेकस्यापि क्षणस्यावच्छिन्नत्वादसम्भव इत्यर्थः। सूर्यादिगतिभेदः सहावस्थायी ततोऽन्येनासहावस्थिताभिन्नोपाधिनाऽनवच्छिन्नकालस्यैकत्वं विवक्षितं चेत् तत्राह * सहेति * असहत्वं नाम सहत्वनिषेधस्तच्च सहत्वनिरूपकं कालैक्यमेव तदपि स्वाभाविकमौपाधिकं वाऽऽद्ये विशेषणवैयर्थ्यमौपाधिकत्वे च केन चिदुपाधिनाऽवच्छिन्ने कालविशेषे संवत्सरादिलक्षणे वर्त्तमानानेकोपाधिभिरवच्छिन्नत्वसम्भवेनासम्भवो यथ सहावस्थिताभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वं तदाऽनवस्थेत्यर्थः।

मिलितयोर्भावाभावयोर्विशेषमिति द्वितीयं पक्षमादाय विकल्पयति।

१२६ द्वितीयविकल्पस्य विकल्पेन खण्डनम्।

मिलितत्त्वं चानयोरेकदेशत्वं वाऽभिमत,मेककालत्वं वा, एकप्रकारेण वृत्तिर्वा, वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदोवा। नाद्यः भावात्यन्ताभावयोस्तदभावात्। न द्वितीयः भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः। न तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ सं-

योगभावाभावयो स्तदभावात् । अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रकारान्तराभावे प्रमाणाभावात् ।

* मिलितेति * एकप्रकारेणेति * येन प्रकारेण भावस्य वृत्तिरभावस्यापि तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । वृत्तिप्रकारातिरिक्तः कश्चिद्भावाभावयोरुपाधिर्भविष्यति तदवच्छिन्नत्वमेवानयोर्मिलितत्वमित्यन्तिमकल्पार्थः । आद्यं दूषयति * नेति * गवि शृङ्गं तदभावस्तु शशमस्तके तत्संसर्गाभावोऽत्यन्ताभाव उच्यते तयोर्भावात्यन्ताभावयोरेकदेशत्वाभावादविरोधापत्तिरित्यर्थः । तृतीयं निराकरोति * नेति * गगनादौ संयोगादितदभावयोरेकदेशप्रकारेण वृत्तिर्नास्ति प्रदेशभेदेन तयोरभ्युपगमात्संयोगस्य च समवेतत्वप्रकारेण वर्त्तमानत्वात्तदभावस्य च विशेषणविशेष्यभावेन वर्त्तनादित्यर्थः । गगनादौ संयोगादिभाव एव न तदभावो निरवयवेषु प्रदेशभेदाभावादित्याशङ्क्याह * अव्याप्येति * अव्याप्यवृत्तय एव चेन्न सन्ति तदा भावाभावयोरेकत्र मिलितत्वेन वृत्तौ प्रकारान्तराभावे प्रमाणं नास्त्येवेत्यसिद्धिरित्यर्थः ।

तुरीयकल्पं निराकरोति ।

१२७ चतुर्थविकल्पनिरासः ।

नाऽपि चतुर्थः । स हि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदाऽपि भावप्रागभावयो र्भाविप्रध्वंसयोर्वैकदाऽनभ्युपगमेन त-

द्विशेषितयोरप्येकदाऽवश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा वि-रोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात्। किञ्च भावप्राग-भावयो र्भावप्रध्वंसयोर्वा यदि तथा भावोऽभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसङ्गः, अभावान्तरेऽपि सावकाशत्त्वात् न परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्त्वं, परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्त्वं हि भावात्यन्ताभावयोरेव। अथ नाऽभ्युपगम्यते तदा भा-वप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः। तदसत्त्व-मात्रयोर्विरोधो न तु तत्तदसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न। विशेषस्य तथाऽप्यविरोधात्कदाऽपि सहावस्थितियोग्य-तापत्तेः। नियमेन तथात्त्वे च विरोधव्याघातात्। मात्रश-ब्देन च यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदन-भ्युपगम एव प्रमाणाभावात् नहि निर्विशेषासत्त्वमात्र-सद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते। अथ मात्रशब्दोपा-दानं सत्यपि विशेषेऽसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयोस्तादृगेव दोषापत्तिः। प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्यु-पगम्यत्त्वात्तदादायैव विशेषे विरोधपर्यवसानात्।

*** नापीति * तथाभूतोपाध्यनुपलम्भात्तथाप्य-ङ्गीकृत्य ब्रूमहे तयोरेकोपाध्यवच्छिन्नयोरप्येकदाऽव-स्थानं न सम्भवति स्वस्वाभावयोस्तथाऽनुपलब्धेस्ततः कदाचिद्विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुं न शक्यते**

विरोधो ह्युभयधर्मः स च धर्मिणोऽसहावस्थानमपेक्षते वर्त्तमानधर्मस्य वर्त्तमानधर्मिनिष्ठत्वनियमात्ततो भिन्नकालीनयोर्न विरोधः सिध्यतीत्यव्याप्तिरित्याशयः । भावाभावयोर्विरोधस्वरूपत्वं वदता किं विशेषरूपयोर्विरोधरूपत्वमङ्गीक्रियते नवेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह * किञ्चेति * आश्रयान्तरे घटे जातेपि प्रागभावो न निवर्त्तेत प्रध्वंसे वान्यत्रैवोत्पन्ने घटस्तत्रैवावतिष्ठेतेत्याश्रयभेदप्रसङ्गस्तथा विरुद्धयोरपि संसर्गतदभावयोः प्रसिद्धेरित्यर्थः । भावाभावयोर्भिन्नाश्रयत्वप्रसिद्धेः संसर्गाभावे सावकाशत्वान्न प्रागभावभावप्रध्वंसाभ्यां तत्प्रतियोगिनः सहाश्रयभेदेनैकदा सत्वमित्याशङ्क्याह * अभावान्तरेपीति * प्रागभावादिव्यतिरिक्तसंसर्गाभावे विरुद्धत्वस्यापि तथैव सावकाशत्वान्न प्रागभावादौ विरोध इति पुनरप्येकोपाधौ प्रागभावादेः स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमापन्नमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * अथेति * प्रागभावप्रध्वंसाभ्यां भावस्य विरोधो न स्यादित्यर्थः । भावाभावयोः साधारणरूपयोर्विरोध इष्यते ततो घटप्रागभावाद्योर्विरोधताऽङ्गीक्रियते नवेति विकल्पोऽनवसरग्रस्तस्तयोरपि तदधिकरणत्वादिति एवं तर्हि प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावानां विशेषरूपतया विरोधाभावात्कदाचित् स्वप्रतियोगिना समानदेशत्वं स्यादिति दूषयति * नेति * विरुद्धसमानाधिकरणत्वान्न विशेषाणां सहावस्थानप्रसङ्गोऽनुपलब्धेश्च तथेत्याशङ्क्याह * क-

दापीति * भावाभावाश्रययोरेव विरोध इत्युक्तत्वान्न स्वतो विशेषाणां विरोधो नच विरोधिसम्बन्धितया विरोधस्तथासति स्वाभावविरुद्धघटसंसर्गितया भूभागगगनयोरपि विरुद्धत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। विशेषस्य प्रतियोग्यविरोधेऽपि सहस्थित्यभावनियमः किं न स्यादित्यत आह * नियमेनेति * नियमेन विशेषस्याप्यसहावस्थानान्न विशेषयोर्विरोध इति वचनं निरुक्तं स्यादित्यर्थः। किञ्च मात्रशब्देनासत्वस्य किंविशेषवत्वं व्यावर्त्यते, अथ सत्यपि विशेषे तदनपेक्षया विरोधप्रयोजकत्वं, आद्ये तदेव न स्यात् किं निर्विशेषोघटाभाव इति, विशेषघटित एव तस्मिन्प्रमाणप्रसरादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते * अथेति * घटतत्प्रध्वंसयोर्भिन्नाश्रयत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति दूषयति * तदेति * कुत इत्यत आह * प्रध्वंसेति* सामान्यद्वारेण विरोधाङ्गीकारादित्यर्थः।

इति विरोधखण्डनम्।

बन्धाभावं मोक्षमिच्छता बन्धतदभावयोर्विरोध इष्टः इदानीं तदनभ्युपगमेन तवानिष्टापत्तिरिति शङ्कते।

१२८ तर्कखण्डनारम्भः।

भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे तवाऽप्यनिष्टापत्तिरिति चेत्। केयमापत्तिः। तर्कभेद इति चेत् अथ कस्तर्कः? अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं सः तत्प्रसञ्जनं

च स्वीकारार्हताबोधनमितिचेन्न । अव्याप्तेः आस्तिह्य-प्रसङ्गोऽपि सम्भावना नाम तर्कः तद्यथा—यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति । इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च । अनभ्युपगतव्यापकमित्यपीति चेन्न । तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्याद्व्यापकप्रसञ्जने गत-त्वात् । व्याप्येनत्येपिकार्यमिति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । किं परमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपे-णेष्टानिष्टत्वमुत व्याप्यव्यापकयोर्भावेन तत् । नाद्यः त-थात्वाज्ञानेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसञ्जने प्रसङ्गात् । अन्य-था परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान्प्रति तथा-त्वेन व्युत्पादयितुमशक्तेन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रसञ्ज-ने जयप्रसङ्गात् ।

***भावेति* बन्धमोक्षव्यवहारोऽपि कल्पित एवेति न मेऽनिष्टापत्तिरुक्तं हि देवकीसुतेन ज्ञानमूर्त्तिना—**

"बद्धोमुक्त इति व्याख्या गुणतो नच वस्तुतः ।

गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनमिति"

आपत्तेरनिरूप्यत्वादिति नापत्तिरित्याह *केति* प्रश्नं मत्वोत्तरमाह * तर्केति * यदाह वैशेषिकः द्वि-विधस्तर्कः सम्भावनात्मकः प्रमित्युत्पादोपयोगीति, प्रसङ्गरूपो विपक्षविरोधी प्रतिबन्धकापनयनार्थः त-दुभयोपाहितमनुमानं श्रुतीरपि बाधत इति तत्प्रसङ्गेन

तर्कखण्डनमुपक्रमे * अथेति * आरम्भार्थोऽथशब्दः। तर्कलक्षणं शङ्कते * अभ्युपगतेति * व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इत्युक्तेऽनभ्युपगतव्याप्यं प्रति तत्प्रसञ्जनस्याभासस्य तर्कत्वप्रसक्तिं निवारयति * अभ्युपगतेति * अव्यापकप्रसञ्जने आभासे प्रसक्तिनिवारणाय व्यापकेत्युक्तम्। स-तर्क इत्यर्थः। किमिदं प्रसञ्जनमित्यत आह * तदिति * द्विविधेपि तर्के ऽनुगतं तर्कलक्षणं वाच्यं त्वया तु प्रसङ्गस्य लक्षणं क्रियते तत्सम्भावनायां न वर्त्तते इत्यर्थः। अव्याप्त्या दूषयति *नेति* अव्याप्तिभूमिरेव नास्तीत्यत आह * अस्तीति * सम्भावनातर्कस्योदाहरणमाह * तदिति * व्याप्तमस्ति चेद्व्यापकं स्यादेवेति निश्चयरूपः प्रसङ्ग इदं तु सम्भावना नैवमित्यव्याप्तिरित्यर्थः। अतिव्यापकं चेहगहेष्टेति येन गिरेरग्निमत्त्वमिष्टं तं प्रति यदोच्यते यद्ययमग्निरधूमः स्यादिति तदा तस्मिन्निष्टापादने तर्काभासेपि गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। अनभ्युपगतव्यापकं प्रति अभ्युपगतव्याप्यं व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणस्वीकारान्नोक्तदोष इति शङ्कते * अनेति * दूषयति * नेति * इन्धनवत्वे पर्वतस्याग्निमत्वं प्रसज्ज्येतेत्यव्याप्येनानभ्युपगतपर्वताग्निं प्रति सञ्जनेऽतिव्याप्तिः स्यादैवगत्या तेन व्याप्यधूमस्य स्वीकारसम्भवादित्यर्थः। अनभ्युपगतव्यापकमभ्युपगतव्याप्यं च प्रति व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति विशेषणान्नोक्तदोष इति शङ्कते * व्याप्येनेति * विकल्पे क्रियमाणे स्वकार्यं निर्वोढुमसहत्वान्नैवमित्याह *नेति*

विकल्पमेव दर्शयति *किमित्यादिना* वस्तुगत्या व्याप्यतया व्यापकतया च व्यवस्थितयोर्व्यापकांशमपहाय स्वरूपेण धूमवत्त्वस्येष्टत्वं अनिष्टत्वं वाग्निमत्त्वस्योत तयोर्व्याप्यव्यापकाकारेणेष्टत्वानिष्टत्वमिति विकल्पार्थः। प्रथमं प्रत्याह *नेति* कोष्ठं गत्वा विद्यमानोपि धूमाग्न्योर्व्याप्यव्यापकभावो यत्र न ज्ञायते तत्र धूमेन वह्नेः प्रसञ्जनं तर्कः स्यान्न स तर्कोऽन्यतरासिद्धव्याप्तिकतया प्रशिथिलमूलत्वादुभयसिद्धव्याप्तेरिव तर्कमूलत्वादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह *वैपरीत्येति* धूमस्य व्यापकत्वमग्नेश्च व्याप्यत्वं येनेष्यते तं प्रति धूमेनैवाग्नेः प्रसञ्जनं तर्कः स्यान्नचासौ तर्को धूमस्य व्याप्यत्वस्य वह्निव्यापकत्वस्य तं प्रत्यसिद्धेरित्यर्थः। अज्ञातव्याप्यभावस्वरूपज्ञातधूमेन यद्व्यापकप्रसञ्जनं स तर्क एवेत्यत आह *तथासतीति* नैयायिकादिभिस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन मिमांसकैर्नैयायिकादीन् प्रति व्याप्यतया प्रतिपादयितुमाशङ्कितेन वस्तुगत्या व्याप्येन सह कारणत्वादिना नित्यत्वप्रसञ्जन उक्तलक्षणसम्भवे सत्तर्कत्वाज्जयप्रसङ्ग इत्यर्थः। अन्यथेति केचित्पठान्ति तदर्थ एवंविधस्यासत्तर्कत्वानङ्गीकारे तथात्वेन व्याप्यत्वेन परैरनङ्गीकृतेन सहकारणेत्वेनेतियावत् तथाप्यन्यतरासिद्धं न स्यात्स्वयमेव परं प्रति साधयितुं व्याप्यं शक्नोति चेदित्यत आह * स्वयमिति * वादिप्रतिवादिनोरपरिज्ञाने व्याप्यव्यापकभावस्तर्हि न स्यादित्याह * परमार्थेति *

व्याप्यव्यापकभावेनेष्टत्वानिष्टत्वमिति द्वितीयं दूषयति ।

१२९. द्वितीयविकल्पखण्डनम् :

न द्वितीयः स्वयमपि तथेष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे "यत्रोभयो"रित्यादिना दोषेण सत्प्रसङ्गतयाऽनिष्टेऽपि गततयाऽतिव्यापकत्वात् । स्वयं व्याप्यतयाऽनिष्टेनेत्यपि विशेषणीयमितिचेन्न । स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमात्रेष्टव्यापके विषये प्रसङ्गस्याऽव्यापनात् । अथ स्वयमानिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्न भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः, एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्रगमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्ते निरस्ते भवत इति चेन्न । यद्यत्र सत्तयाऽपि घटोऽभविष्यत्तदाऽद्रक्ष्यादित्याद्यव्यापना तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैवहि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनाऽप्रसङ्गः । अथ तत्र सत्तयाऽपि स्वयमिष्टेनेति निषेध्यकोटौ प्रविश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति । तदपि न । एवम्भूते एव विपर्ययापर्यवसायिनि गततयाऽतिव्यापकत्वात् । विपर्ययपर्यवसा-

यिनेत्यपि प्रक्षेप्यमिति चेन्न। केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यत्वेनैवं क्षमस्य परंप्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याव्यापनात्। तत्र स्वयं व्याप्त्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यवसायित्वाऽसम्भवात्।

नेति कुत इत्यत आह*स्वयमिति*व्याप्यत्वेन स्वीकृततयाऽनिष्टे स्वयमपि व्यापकत्वेन स्वीकृततयाऽनिष्टे परेणापि तथैव स्वीकृतविषये यथा सत्तायां सत्तानिष्टेत्युभयसिद्धतया यदा परं प्रति व्यवहारयोगात्तमापादयति तदाऽभ्युपगतव्याप्येन अनभ्युपगतव्यापकप्रसञ्जनं भवति तथापि नासौ तर्कः स्वयमपि तथानिष्टतया यश्चोभयोरिति न्यायेन स्वस्यापि प्रतिकूलत्वा दतश्च प्रसङ्गाभासेपि गतत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। अभ्युपगतव्याप्यमनभ्युपगतव्यापकं प्रति व्याप्येन स्वयं व्याप्यतयाऽनिष्टेन व्यापकप्रसज्जनं तर्क इत्युक्ते नातिव्याप्तिरिति शङ्कते*स्वयमिति*अव्याप्त्या परिहरति*नेति* यत्र व्याप्यस्येष्टत्वं व्यापकस्य परं प्रत्यनिष्टत्वं च यथाऽदृष्टादेः प्रमेयत्वमुभयेष्टं तत्प्रत्यक्षत्वं च परानिष्टं तद्यदा प्रमेयत्वेन व्याप्येन नैयायिकोमीमांसकं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वं प्रसञ्जयति तस्मिन्सत्तर्के लक्षणमिदमव्यापकं स्वयमनिष्टेनेतिविशेषणाभावादित्यर्थः। उक्तदोषपरिहाराय विशेषं शङ्कते * स्वयमिति * स्वेनानिष्टे व्यापके स्वेन व्याप्यतयेष्टेन यत्प्रसञ्जनन्न भवति तत्रानभ्युपगतं व्यापकं येन परेण मीमांसकादिना तं प्रति तदभ्युपगतव्याप्येन व्यापकस्य प्रसञ्जनं तर्क इत्यर्थः।

फलितमाह * एवमिति * याऽतिव्याप्तिर्या चाऽव्याप्तिस्ते निरस्ते इत्यन्वयः । स्वयमव्यापकतयेष्टे स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्नेति विशेषणेन व्याप्यतयेष्टेतिविशेषणेन च क्रमेणातिव्याप्त्यव्याप्तिनिरास इति द्रष्टव्यम् । अव्याप्त्यन्तरेण दूषयति * नेति * तामेवाव्याप्तिमुपपादयति * अद्रक्ष्यदिति * दर्शनरूपं यद्व्यापकं तत्प्रसञ्जनमनिष्टं व्याप्यं च घटसत्त्वदर्शनयोग्यत्वमिष्टं तेन स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्नेतिविशेषणाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । सत्त्वरूपेणाऽपि स्वयमनिष्टेतिविशेषणोपादानेन शङ्कते *अथेति* स्वरूपत्वव्याप्यत्वाभ्यामिष्टेन व्याप्येन यद्व्यापकप्रसञ्जनं न भवति तत्प्रसञ्जनं तर्क इति विवक्षितत्वमित्यर्थः । तदपि विशेषणं न कर्त्तव्यमतिप्रसङ्गादित्याह *तदिति* यदा हि नैयायिको ब्रह्मविदं प्रति प्रसञ्जयति वेदैकगम्यं चेद्ब्रह्म तदाऽग्निहोत्रवदस्वप्रकाशं स्यादिति तस्य विपर्ययापर्ययावसायित्वात्प्रसङ्गो भवति यत्स्वप्रकाशं तद्वेदैकगम्यं न सम्भवतीति व्याप्त्यनङ्गीकारात्लक्षणं चेत्तत्र गच्छति वेदैकगम्यत्वस्य व्याप्यस्य ब्रह्मणि स्वयं नैयायिकेन सत्तयाऽप्यनिष्टत्वादित्यर्थः । शङ्कते *विपर्ययेति* स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्न भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन स्वयं सत्तयाऽप्यनिष्टेन विपर्ययपर्यवसायिताप्रसञ्जनं तर्क इति विशेषणान्नोक्तदोष इत्यर्थः । अव्याप्त्या दूषयति *नेति* यदा हि नैयायिको ब्रह्मविदं प्रति ब्रूते ब्रह्मण उपादानत्वे तव मृदादिवद्विकारित्वं स्यादिति तदाऽस्य

प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसायित्वं नास्ति निर्विकारस्याप्याकाशस्य शब्दोपादानत्वाभ्युपगमेन विपरीतव्याप्त्यनभ्युपगमादित्यव्याप्तिः सत्तर्कतयेष्टत्वात्तस्येत्यर्थः ।

यस्य प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं नास्ति स प्रसङ्ग एव न भवति किन्तु विरोधमात्रमतो न व्याप्तिरिति शङ्कते ।

१३० विपर्ययापर्यवसायिनस्तर्कत्वाभावशङ्कानिरासः ।

स प्रसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तदिति चेन्न। अनिष्टं व्याप्याभ्युपगमबलेन परं प्रत्यापाद्यत इत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्राऽपि तुल्यत्वात् । तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणसामर्थ्याद्यदि विपर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत तर्हि मया परबाधमात्र एव प्रसङ्गताया, विपर्ययपर्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यत्वादन्यथा विरोधत्वमेवोभयोरपि स्यात् । प्रत्यवस्थानवैचित्रीचेत्तत्र विरोधाद्विशेषः साऽत्रापि तुल्यैव । अतएव सम्भावनाऽपि तर्कादन्यैवेति निरस्तम् । आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् । अतएव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायितर्कता निरस्येति निरस्तम् । परमार्थतो व्याप्त्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः । कथं हि परेण व्याप्यतयाऽनुमताच्चं

प्रति व्यापकानुमत्या नापादितव्यं, नहि प्रसङ्गो वास्तवत्त्वं व्याप्तेरवलम्बते। किं नाम? अभ्युपगममात्रम्। अनभ्युपगतौ वस्तुगत्या स्थितेनाऽपि तेनापादनाप्रवृत्तेः। अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्याप्यापादनं क्रियते।

स इति मैवं तर्कलक्षणस्योभयत्राविशेषादिति परिहरति * नेति * स्वयमनिष्टव्याप्याभ्युपगमेन परानिष्टव्यापकापादनं तर्क इति लक्षणे विद्यमाने विरोधमात्रं न प्रसङ्ग इत्ययुक्तमित्यर्थः। एतावन्मात्रलक्षणे विद्यमानेऽपि विपर्ययापर्यवसायित्वान्नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह *तुल्यत्वेपीति* शक्यत्वात्तदुक्तं लक्षणं नेत्यन्वयः। विपक्षदण्डेनैतद्द्रढयति * अन्यथेति * एकत्रानिष्टप्रसञ्जनमात्रेण प्रत्यवस्थानमन्यत्र विपर्यये पर्यवसायितयेति विशेषं शङ्कते *प्रतीति* विपर्ययपर्यवसायिनि विरोधात्प्रत्यवस्थानवैचित्री तुल्येत्याह * नेति * अनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तुल्यमित्यर्थः। विपर्ययापर्यवसायिनो विरोधमात्रत्वाभिमतस्य प्रसङ्गतापादकन्यायात्सम्भावनायास्तर्कादन्यत्वं निरस्तमित्याह * अत इति * परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * आरोपादिति * व्याप्याभ्युपगमबलेन परं प्रत्यनिष्टमापाद्यत इत्येवं भूतोऽर्थः प्रसङ्गविरोधयोस्तुल्यस्तस्माद्विरोधोपि प्रसङ्ग एवेति प्रागुक्तन्यायादेव प्रमितेन व्याप्येनेति तर्कलक्षणे विशेषणं प्रक्षिप्य विपर्ययपर्यवसायिनस्तर्कत्वनिराकरणं निरस्तमित्याह * परमा-

र्थेति * तदेव वा कुत इत्यत आह * कथमिति * वास्तवव्याप्तेरेव प्रसङ्गमूलत्वात्तदभावे प्रसङ्गो न प्रवर्त्तत इत्याह * नहीति * किं तर्ह्यालम्बनं इत्यत आह * किमिति * अभ्युपगममात्रं प्रयोजकं न वस्तुत्वं गौरवादुभयस्यापि कारणत्वमित्यर्थः। विपरीतमेव तर्हि किं न स्यादित्यत आह *अनभ्युपगताविति* वास्तव्या अपि व्याप्तेरनभ्युपगतायाः प्रसङ्गानङ्गत्वे हेतुमाह * अत इति* व्याप्त्याद्यभ्युपगमाभावे प्रमाणेन व्याप्त्यादिविषयानुमतिमापाद्यापादनप्रवृत्तेर्दर्शनादित्यर्थः ।

व्याप्यतया परेणाभ्युपगतं प्रसङ्गाङ्गं न वास्तव व्याप्यत्वमित्युक्तं एतच्चोद्यमुखेन प्रपञ्चयितुं शङ्कामुत्थापयति ।

१२१ वास्तवव्याप्यत्वस्य प्रसङ्गाङ्गत्वाभावप्रपञ्चनम् ।

वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तथात्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गमितिचेन्न । तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् । तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषायैव स्यात् । प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानदार्ढ्यार्थं दण्डतयोपन्यासात् । सौगतानां सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्ययान्यथाभावदण्डप्रसङ्गवत् तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षमत्त्वात्तस्य च व्याप्तिवा-

स्तवत्त्वमपि मन्तव्यमन्यथा विपर्ययेऽपि व्याप्त्यभावे-न स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव । यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाध-नाङ्गं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्ष-प्रतिक्षेपसत्त्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्ययपर्यपर्यवसानपर्यन्ता-ननुसारित्वादिति युक्तं पश्यामः तथा च सति कथित-लक्षणासङ्गतिस्तदवस्थैव ।

* वस्त्विति * प्रमाणाभावेनैतत् दूषयति * ने-ति * विपर्ययापर्यवसायिनोपि तर्कत्वं चेत्कुतस्तर्हि विपर्ययापर्यवसायिता दोष इति तद्दर्शयन्नुपसं-हरति * तस्मादिति * तत्र तस्य दोषत्वे हेतुमाह * प्रसङ्गस्येति * तत्र दृष्टान्तव्याजेन हेतुमाह * सौगतानामिति * यत्सत्तत्क्षणिकमिति व्याप्तेः प्र-साधनार्थं यद्येतदक्षणिकं स्यात्तदार्थक्रियाकारित्व-लक्षणसत्वशून्यं स्यात् स्थिरस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-क्रियानुपपत्तेरिति बाधकेन व्याप्तिः प्रसाध्यते ततः क्षणिकत्वात्सत्त्वमिति तत्र विपर्यये पर्यवसानमुप-युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षसिद्ध्यङ्गतर्कस्य विपर्ययपर्यव-सायितामन्तरेणासाधकत्वाद्विपर्ययपर्यवसानं व्याप्ते-र्वास्तवत्वं च वक्तव्यमित्याह * तामिति * तमन्त-रेणेतिपाठे विपक्षबाधकमन्तरेण सत्त्वाख्यसाधनस्य क्षणिकत्वलक्षणसाधनाक्षमत्वादित्यर्थः । तदुपपाद-यति * अन्यथेति * सत्वात् क्षणिकत्वमित्येवंरूप-विपर्यये व्याप्त्यभावे स्वपक्षसाधनस्य सिद्ध्येदित्यर्थः ।

कुतस्तर्हि विपर्ययपर्यवसानव्याप्तिसत्वयोरनङ्गत्वमित्यत आह * यस्त्विति * फलितमाह * तथेति * विरोधोद्भावनस्यापि तर्कत्वे सति तथाऽव्याप्तिरुक्ता युक्तैवेत्यर्थः ।

समनन्तरोक्ताऽव्याप्तिपरिहारमात्रप्रयोजनकतया लक्षणान्तरं शङ्कते ।

१३२ तर्कस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क इति चेन्न । इष्टार्थसम्भावनायामव्याप्तेः । तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न । इष्टापादनेऽपि गतत्वात् । अप्रमितस्य तथेति चेन्न । प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् । अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथात्वानभ्युपगमेनेति चेन्न । वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयाऽपि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासम्भवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तं गन्तव्यत्वादेव । नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं तदप्रसाधनेऽन्यतरासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तादपसिद्धान्तमनुद्भाव्य वादिना प्रसाधितात् व्याप्यात् व्यापकसाधने पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति किं तत्र तथा न स्यादिकमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया । अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वैव न व्यापकसाधन-

मुपेयं तस्याऽप्रमा स इति चेन्न । मिथो विरुद्धादौ तर्काभासेऽपि गतत्वात् । आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके सतीति चेन्न । सन्दिग्धधूमदर्शनात् । यद्यत्र धूमस्तदाऽग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थतस्तथार्थावस्थानात् । प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अव्यापनात् । तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमीयमाण इत्यपीति चेन्न । बहुशो दत्तोत्तरत्वात् । सर्वस्य चाऽस्य पूर्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात् । तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात् । तद्यथा कार्यत्वात् यद्यदृष्टसृष्टमङ्कुरादि मीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेणकर्तृकार्यमपि पर्यवस्येत् अस्य तदिति ।

*** अथेति * स्वयमप्यभ्युपगतेन व्याप्येन तर्कत्वे परं प्रत्यनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क एवञ्च परपक्षबाधमात्रे प्रसङ्गेनाव्याप्तिस्तत्रस्वयमभ्युपगतेनेतिविशेषणाभावादित्यर्थः । अव्याप्त्या दूषयति * नेति * यद्यत्र सलिलं स्यात् तृषं मे शमयिष्यतीत्यपेक्षितार्थसम्भावनारूपतर्के लक्षणाव्याप्तिस्तत्रानिष्टव्यापकेत्यंशाभावादित्याशयः । अनिष्टेतिविहायाव्याप्तिपरिहाराय लक्षणं शङ्कते * तेनेति * व्याप्याभ्युपगमेति यदिष्टप्रसञ्जनतर्काभासेपि गतत्वादतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * व्याप्याभ्युपगमेना-**

प्रमितस्य व्यापकस्य प्रसञ्जनं तर्क इति शङ्कते * अ-प्रमितस्येति * प्रमाणान्तरप्रमितस्य प्रसञ्जनमिष्टापादनमिति तद्व्युदास इत्यर्थः। पर्वते प्रमितस्य व्यापकस्याग्नेर्व्याप्यधूमाभ्युपगमेन यत्प्रसञ्जनमनुमानरूपं तस्मिन्नप्रसङ्गरूपेपि गतत्वादतिव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * प्रथमेतिविशेषणमप्रमितत्वोपपादनाय। अग्निमान्पर्वतोधूमवत्वान्महानसवदित्यत्र व्याप्यप्रमया व्यापकप्रतीतिरुत्पद्यते नतु व्याप्याभ्युपगमेनातोनानुमानेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते * अनुमान इति * वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयापि यदि प्रतिवादिना तद्व्यापना नाभ्युपगम्यते तदा हेतोरन्यतरासिद्धेः कथं ततोमितिरिति तत्रावश्यमभ्युपगमोप्यङ्गीकर्त्तव्य इत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेति दूषयति * नेति * तत्रानुमाने व्याप्यस्य पराभ्युपगमाङ्गीकारे दोषं शङ्कते * नन्विति * तदेवोपपादयति *तदिति* तद्व्याप्यं न प्रसाध्यते चेदन्यतरासिद्धत्वादनुमितिकरणं न स्यात्, प्रसाधने च परस्य स्वीकृत्य विपरीताभ्युपगमादपसिद्धान्त इत्यर्थः। अपसिद्धान्तमनुद्भाव्य यदि प्रसाधितहेतुनाऽनुमानमुच्यते तत्राह *अपसिद्धान्तमिति* अन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं चेदस्तु तावत् न वयं तत्साधनाय प्रवृत्ता इति परिहरति * किमिति * अर्थान्तरं चैतदित्याह * किमत्रेति* किन्तर्ह्युचितमित्यत आह * अन्यतरेति * परेणाप्यभ्युपगमो व्याप्यस्य वाच्योऽनुमानेऽतोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्याभ्युपगमेनाप्रमितस्य व्यापक-

स्याप्रमा तर्क इति विवक्षितत्वान्नानुमानेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते * तस्येति * प्रतीयमानत्वं शुक्तिरूप्यादेरिष्टं चेत्सत्त्वं सत्त्वेऽपि बाध्यत्वमिष्टं चेत्तर्ह्यसत्त्वं प्रसज्येतेत्याद्ये मिथोविरुद्धतया प्रसङ्गाभासेऽतिव्याप्तिमेवमित्याह * नेति * आदिशब्देन आश्रयासिद्ध्यादयो गृह्यन्ते । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते * आश्रयेति * आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वे सति व्याप्याभ्युपगमेनाप्रमितस्य व्यापकस्याप्रमा तर्क इत्यर्थः । यत्रासिद्ध्यादिव्यतिरेकोनास्ति सान्दिग्धासिद्धत्वान्नच प्रमात्वाभावो दैवगत्या वह्नेः सत्वेन यथार्थानुभवत्वात्तेन तत्र लक्षणस्याव्याप्तिरिति दूषयति * नेति* सम्भावनारूपे सत्तर्केऽव्याप्तिपरिहाराय विशेषं शङ्कते * तादिति * व्याप्याभ्युपगमेनाप्रमितस्य व्यापकस्याश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके सति तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमीयमाणा प्रमा तर्क इत्यर्थः । दूषयति * नेति * स्वयमिष्टस्य परेण चानिष्टस्य व्यापकस्य यत्रापादनं तत्राव्याप्तिस्तेन पमात्वेन प्रमीयमाणत्वात्तत्कालानिरुक्तेः स्वेन वादिना वा प्रमीयमाणत्वमित्यादिविकल्पानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । पूर्वोक्तदूषणान्तरं दर्शयति * सर्वस्येति * पूर्वोक्तमुभयानिष्टव्यापकमुभयव्याप्यं यदुदाहरणं यश्चोभयारित्यादिना दोषेण ग्रस्तं तत्रापि गतत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । आरोपितव्याप्यस्याभ्युपगमेन कथितलक्षणा प्रमा तर्क इत्याशङ्क्य सिद्धेन व्याप्येन यः प्रसङ्गः सत्तर्कस्तत्राव्याप्तिरित्याह * तादिति * उदाहरणेन दर्शयति *

तादिति * अङ्कुरादि तावज्जायमानं दृष्ट्वा कार्यं विनिश्चित्य तददृष्टसृष्टमिति मीमांसको ब्रवीति घटदृष्टान्तेन तदा तेन सिद्धेन कार्यत्वहेतुना सकर्तृकत्वमपि स्यादितीश्वरवादी प्रसञ्जयतीदं प्रसञ्जनं सिद्धव्याप्त्यैनैव क्रियते इति तस्मिन्सत्तर्केऽव्याप्तिरित्यर्थः । अस्य मीमांसकस्येत्यर्थः ।

आत्माश्रयादयः सत्तर्कास्तेषां चाभासा इष्यन्ते तेष्वाभासेषु लक्षणस्य गतत्वेनातिव्याप्तिं दर्शयितुमात्माश्रयाद्यनुवदति ।

१३२ आत्माश्रयादीनां स्वरूपनिरूपणम् ।

अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी चेत्यापाद्यैर्भिद्यमाना षट्तर्कीष्यते । स्वरूपं चैषां स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणमात्माश्रयः[1] अन्योन्यस्याऽव्यवहितान्योन्यापेक्षित्त्वमन्योन्याश्रयः,[2] अन्त-[3]

---

१ स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणाभ्युपगमानिबन्धनमनिष्टापादनमात्माश्रय इत्यर्थः । यद्यपि स्वापेक्षित्त्वमप्रसिद्धं तथाऽपि घटापेक्षित्त्वे पटेऽभ्युपगम्यमाने भवत्यात्माश्रयोदोष इति विशिष्टाप्रतीतावपि खण्डशः प्रतीतिरस्त्येव । यद्वा स्वापेक्षित्वं प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमन्यत्राऽभ्युपगम्यमानं दोषायेति भावः ।

२ अत्राऽऽत्माश्रयव्यावर्तनायान्योन्यस्येति । अन्योन्यापेक्षित्त्वं दीर्घत्वन्हस्वत्वज्ञानादौ कथञ्चित् द्रष्टव्यम् ।

३ अन्तरितस्य व्यवहितस्य भाव्यात्माश्रयोऽन्यान्योश्रयो वा यस्तदेव चक्रकं तेन स्वस्य द्व्यापेक्षणाभ्युपगमानिबन्धनमनिष्टापादनं चक्रकमित्यर्थः ।

रितस्य तदेव द्वयमात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं, विरुद्धे[1] समुच्चयो व्याघातः, उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था,[2] स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता[3] प्रतिबन्दी ।

* अपि चेति * आपाद्यभेदेनावान्तरभेदो न तु प्रकारान्तरेण । षण्णां तर्काणां समाहारः षट्तर्कीति यावत् । किमेतेषामसाधारणस्वरूपमित्यत आह *स्वेति * एषां लक्षणं च प्रदर्श्यत इत्यध्याहारः । प्रथमो-

१ विरुद्धसमुच्चयाऽभ्युपगमस्तु माता वन्ध्याऽगौर्गौरयमपीत्याकारेणेत्यर्थः । अत्रहि मातरिवन्ध्यात्वमात्राऽभ्युपगमो गवि चाश्वमात्राऽभ्युपगमः सम्भवत्येव सिद्धत्वात् एवमभ्युपगन्तु र्व्याघातआपाद्यते यदि मातुर्वन्ध्यात्वं गोश्चाश्वत्वमभ्युपैषि तदा व्याघात इति नतु विरुद्धसमुच्चय एव क्वचिदपि प्रसिद्ध इतिभावः ।

२ भेदव्यवहारउपपाद्य, उपपादकश्च तस्य भेदः नहि भेदमन्तरेण तद्व्यवहारः सम्भवति एवं सत्तायां व्यवहार उपपाद्य स्तद्गता च सत्तोपपादिकेति तथाचैतादृशव्यवहाराभ्युपगमानिबन्धनमनिष्टापादनमननवस्थेत्यर्थः । अत्र यदि तृतीयश्चतुर्थो वा भेदः प्रथमभेदमपेक्षतइत्यभ्युपेयेत तथाऽपि प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति नचाऽनवस्थेत्यतआह *अनवधिरिति* प्रवाहस्याऽनादित्वात् कार्यकारणभावोऽप्यसिद्धोऽभ्युपगम्यते एकैकभेदबुद्धावापाद्यमानायां भेदमात्रंप्रसिद्धमेवेति भावः । आपत्तिप्रयोजकीभूतरूपवदापादनमनवस्थेत्येके । तत्र यदिसामान्यं सामान्यवत्स्यात् द्रव्यादित्रितयान्यतमं स्यादित्यापादनमियं चाऽनवस्थैवाऽनास्थेत्युच्यते नहि द्रव्यादित्रयान्यतमत्वेन सामान्यं व्यवतिष्ठत इत्यूह्यम् ।

३ यदि पुरुषत्वादयं चौरस्तदा एवं त्वमपि चौरः स्या इत्यापादननामकः प्रतिबन्दी । यद्वा परापादितं दोषमभ्युपेत्य परस्मै तदापादनेन यदनिष्टापादनं तत्प्रातिबन्दी भवति हि त्वं चोर इत्यभिदधानस्य प्रातिबन्दीति भावः ।

द्विष्टस्याऽऽत्माश्रयस्य लक्षणं प्रथमं दर्शयति *स्वेति* स्वस्येति कर्त्तरि षष्ठी । स्वापेक्षणमिति समासमध्यस्था कर्म्मणि षष्ठी । स्वस्य स्वापेक्षणमात्माश्रय इत्युक्तेऽन्योन्याश्रयादौ प्रसक्तिनिवारणायाऽव्यवहितेतिविशेषणम् । इदं चात्माश्रयत्वं सत्तायां प्रतीतौ व्यवहारे च, उत्पत्तौ स्वापेक्षा, सत्तायां प्रतीतौ स्वापेक्षा, एवमितरत्रापीत्यर्थः । अन्योन्याश्रयलक्षणमाह * अन्येति * अन्योन्यस्यान्योन्यापेक्षित्वमित्युक्ते चक्रकेऽतिप्रसक्तिनिवारणायाऽव्यवहितेतिविशेषितम् । व्याख्यानादि पूर्ववत् । चक्रकलक्षणमाह * अन्तरितस्येति * अन्तरितस्य स्वापेक्षणमन्योन्यापेक्षणं चक्रकमित्यर्थः । तदेव द्वयं दर्शयति * आत्माश्रय इति * तदेव च द्वयं चक्रकमित्युक्ते तस्मिन्नेव द्वयेऽति व्याप्तिपरिहारायान्तरितेति विशेषणं द्रष्टव्यम् । व्याघातलक्षणमाह * विरुद्धेति * विरुद्धयोः समुच्चय एकाश्रयासम्बन्धस्तत्र विरुद्धेतिविशेषणं रूपादेरेकार्थसमवायव्यावृत्त्यर्थम् । अनवस्थालक्षणमाह * उपपाद्येति * अनवधिककार्यकारणप्रवाहापत्तिरित्यर्थः । चक्रकव्यावृत्त्यर्थमनवधीतिविशेषणम् । साकाङ्क्षतापरिहारायोपपाद्योपादकेत्युक्तम् । प्रतिबंद्या लक्षणमाह * स्वेति * पार्श्वस्थाभ्युपगतदोषतुल्यतां स्वाभ्युपगतगुणतुल्यतां च निवारयितुं स्वेत्यादिविशेषणम् ।

तेषां तर्काणामाभासान्यतिव्याप्तिस्थलानि दर्शयति ।

१३४ तर्काभासप्रदर्शनम् ।

तत्राऽऽत्माश्रयस्य सम्बन्धद्वारभेदादाभासत्त्वं, यथा प्रमेयत्त्वस्यात्मनि वृत्तौ, क्वचिन्नैवमपि यथाऽऽनेककालस्थस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकालवृत्त्यात्मानं प्रति कारणत्त्वे। अन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभेदात्, यथा—ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्य जनने। चक्रकस्यापि तस्मात्, यथा—बीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बः तेन बीजं जन्यत इत्यत्र। व्याघातस्योपाधिभेदात्, यथा—कालभेदादिना जननाजननादौ। अनवस्थायाः क्रियायै[1] परस्परानन्त्यानपेक्षणात्, यथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यानन्त्यानपेक्षणे। तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते। क्वचिन्नैवमपि[2], यथा—स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवना-

---

१ क्रियायै—कार्यजननाय नहि कार्यं स्वसामग्र्यधीनं साऽपि सामग्री स्वसामग्र्यधीनैव कादाचित्कत्वादिति प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति। किञ्चेदानीन्तनकार्यं न तावत्सामग्रीप्रवाहाधीनमेव तथाच तदुत्पत्तिरेव न स्यात् दृश्यते चकार्योत्पत्तिरिति प्रामाणिकीयमनवस्थाभवत्याभासेति भावः।

२ अनाभासरूपा मनवस्थामाह*क्वचिदिति*भेदः स्वाश्रये घटे स्वयमेव भेदबुद्धिं जनयति स्वगतं भेदान्तरं नोपजीवतीति तावद्वस्तुगतिस्तत्र भेदस्याऽऽनन्त्ये आपाद्ये याऽनवस्था साऽनाभासेत्यर्थः। ननु कथमियं दोष इत्यतआह * प्राग्लोपेति * यदि भेदे भेदान्तरमङ्गीक्रियेत तदा प्रथमभेदो लुप्तएव स्यादित्यर्थः। आदिपदादविनिगम्यत्त्वप्रमाणापगमयोः सङ्ग्रहः। तामेतामित्यनाभासरूपामित्यर्थ इति शङ्करमिश्राः।

दति भेदस्यानन्त्ये प्राग्लोपादिदोषात् । तामेतामूर्ध्वं धावन्तीमनवस्थामाचक्षते । प्रतिबन्द्या विशेषात्, यथा धूमानुमानेऽप्युपाधिशङ्काप्रतिबन्द्यां तर्कानुकूलत्वादिति । तदेषामापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न सङ्ग्राह्याः सत्यपि[1] व्याप्याद्यदोषे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन विशेषणेनाभासीभूतत्वात्[2] ।

तत्रेति सम्बन्ध आश्रयाश्रयिभा(वे)वो द्वारभेदादित्यर्थः । तदेवोदाहरणेन दर्शयति * यथेति * प्रमेयत्वं नाम कश्चिद्धर्मः स स्वात्मनि वर्त्तते स्वस्यापि प्रमेयत्वादत आत्माश्रयत्वप्रसक्तौ घटादौ प्रमेयत्ववृत्तौ घटप्रमासम्बन्धो द्वारं प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववृत्तौ प्रमेयत्वविषयप्रमान्तरमिति द्वारभेद इत्यर्थः । द्वारभेदाभावस्थलं दर्शयति * क्वचिदिति * तत्राप्युदाहरणमाह * यथेति * घटस्तावत् स्थिरत्वादनेककालं तिष्ठति ततश्च तत्कालस्थघट उत्तरकालसम्बन्धिनं स्वात्मानं प्रति कारणीभवति अतो घटस्यैकत्वादात्माश्रयत्वप्रसक्तौ पूर्वोत्तरकालसम्बन्धरूपस्य भेदमादाय तत्परिहृत्तिर्भवतीत्यर्थः । अन्योन्याश्रयाभासं दर्शयति * अन्योन्येति * व्यक्तिभेदादाभासत्वमिति शेषः । एतदप्युदाहरति * यथेति * अनुभवलक्षण-

---

१ द्वारभेदादिना विशेषेण तेषामाभासत्वस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वादन्यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमनेन दोषेण न भवेदिति केवलान्वयित्वं तस्य न स्यादित्यर्थः । (२) विशेषेणेत्यर्थः ।

ज्ञानेन संस्कारो जायते तेन च स्मृतिज्ञानं जायते ततश्च ज्ञानसंस्कारयोरन्योन्यापेक्षयाऽन्योन्याश्रयप्रसक्तौ यज्ज्ञानशक्त्या यः संस्कारो जायते तेन स्वजनकव्यतिरिक्तज्ञानव्यक्तिर्जायते इति ज्ञानत्वसंस्कारत्वयोरभेदेऽपि न वस्तुतोऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः। चक्रकस्यापि व्यक्तिभेदादाभासतेत्याह * चक्रेति * तदप्युदाहरति * यथेति * बीजादङ्कुरं तावज्जायते अङ्कुरात्स्तम्बस्तेन बीजमिति चक्रकप्रसक्तौ प्रथमं शालिबीजेनाङ्कुरो जायते तेन चाङ्कुरेण स्तम्बस्तेन च बीजान्तरमिति व्यक्तिभेद इत्यर्थः। व्याघातस्य पुनरुपाधिभेदादाभासतेत्याह * व्याघातेति * किमिवेत्यपेक्षायामाह * यथेति * वस्तु कदाचित्कार्यं जनयति कदाचिन्न जनयति, क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति, व्याघाते प्रसक्त उत्पत्तौ कालदेशादिभेदादाभासत्वमित्यर्थः। अनवस्थाया आभासत्वकारणं दर्शयति * अनवस्थेति * जायमानकार्येण सामग्रीपरम्पराक्षेपादाभासत्वमनवस्थाया इत्यर्थः। तदेव दर्शयति *यथेति* यदा घट उत्पद्यते तदा घटेन तदुत्पत्तिक्रियया वा सामग्र्यपेक्ष्यते सामग्री च कादाचित्कत्वात्स्वसामग्रीमानयति सा च तथेति घटोत्पत्त्यनुपपत्त्या सामग्रीपरम्पराप्रमितेरनवस्थाया आभासत्वमित्यर्थः। प्रसङ्गादनवस्थाभेदमाह * तामेतामिति * उत्तरं कार्यं जनयितुं पूर्वसामग्र्यपेक्ष्यते तत्सिद्धये ततः पूर्वेत्यधोमुखीत्यर्थः। क्वचित्प्रकारान्तरेणानवस्थाया आभासतेत्याह * क चिदिति * तत्रोदा-

हरणमाह * यथेति * घटपटयोर्भेदः स्वाश्रये भेद-बुद्धिं जनयन्स्वस्य स्वाश्रयाद्भेदमपेक्षते चैत्तद्भेदाना-मपि भेदान्तरभेद्यत्वेऽनवस्था, भेदभेदिनोर्भेदानुप-जीवनेन भेदानन्त्यस्वीकारे प्राग्लोपादिदोषादाभा-सतेति यावत् । अनाभासाऽनवस्थोच्यते इतिकेचित् । एषोर्ध्वमुख्यनवस्थेत्याह *तामिति* अनुकूलतर्कसद्भा-वे विशेषेणाभासत्वं प्रतिबन्द्या इत्याह * प्रतीति * उदाहरति * यथेति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वा-दित्यत्रोपाधिः शङ्क्यत इति[1] प्रतिबन्दीग्रहे धूमानुमाने तर्कस्य सद्भावादाभासत्वमित्यर्थः । एतेषु तर्काभा-सेष्वारोपितव्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनसम्भवात्स्या-ल्लक्षणस्यातिव्याप्तिरित्युपसंहरति * तदिति * आ-पादनान्यापत्तिरूपज्ञानानीत्यर्थः । यद्वस्तु न तत्स्वा-श्रयं न परस्परापत्तिसिद्धिकं चेत्यादिव्याप्तिसद्भाव-साम्ये कथमेतेषामाभासत्वमित्याशङ्क्य द्वारभेदादि-लक्षणविशेषान्तरादित्याह * सतीति *

आभासत्वप्रयोजकविशेषाणामभावे सत्यारो-पितव्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणविशे-षणान्नोक्तातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

१३५ विशेषणे दत्तेपि दोषः ।

प्रसङ्गस्थाने तावतां विशेषाणामभावेनाऽपि लक्षणं विशेषणीयमिति चेन्न । अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजक-स्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थाया,मेवमात्माश्रयाभास-

१ इति धूमाने प्रतिबन्दीग्रहे इति योजना ।

स्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः । अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत्कथङ्कारं वारणीयं, यत्रैवं निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावः तत्रैवानयोरपीति पृथक् निग्रहत्वानुपपत्तेः ।

* प्रसङ्गेति * सर्वविशेषाभावस्यैकस्मिन्नसम्भवेनाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गादेवैकैकविशेषाभावस्य विशेषणत्वे चोक्तदोषापरिहारान्नैवमिति परिहरति * नेति * आत्माश्रयान्तरादिशब्देनान्योन्याश्रयचक्रकगतावात्माश्रयान्योन्याश्रयौ लक्ष्येते । व्यक्तिभेदाद्येकैकाभावोऽनवस्थादिसत्तर्के चास्तीत्यव्याप्तिः सर्वविशेषस्याभासेपि विद्यमानत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायः । संस्कारस्थायित्वं चेत्सौगतेनाभ्युपगतं तर्हि तस्यापसिद्धान्तः, प्रामाणिकमपि मिथ्याऽभ्युपगम्यते चेद्वचनविरोध इत्यादिनिग्रहस्थानेष्वप्यारोपितव्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्याह * अपिचेति * तयोरपि तर्कत्वमङ्गीक्रियते तत्कथमतिव्याप्तिरित्यत आह * यत्रेति * तयोस्त-

१ अन्योन्याश्रयादीनां व्याप्त्यादिग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतया व्याप्यत्वासिद्ध्यादिनिग्रहेऽन्तर्भाव इति तदपेक्षयाऽपसिद्धान्तस्य पृथङ्निग्रहत्वं भज्यते भवति हि भेदव्यवहारविषयत्वात् घटो भेदवानिति स्थापनायां भेदेऽपि भेदव्यवहारस्तेनैव भेदेन चेदात्माश्रयोऽन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः व्यवहितान्योन्यापेक्षायां चक्रकमनन्तप्रवाहापेक्षयामनवस्थेत्यापादनैर्भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहारविषयत्वं गतमित्यनेन व्याप्यत्वासिद्धिनिग्रहस्थानेऽन्तर्भावितमित्यर्थः ।

र्कत्वे निग्रहस्थानविभागे परिगणनं न स्यात्तर्कनिग्रह-योर्भेदादथ तर्कनिग्रहयोर्भेदो नाङ्गीक्रियते तर्हि आत्माश्रयादितर्काणां यस्मिन्निग्रहेऽन्तर्भावस्तत्रैव विरोधात्तयोरन्तर्भावइति तयोः पृथङ्निग्रहत्वेन ग्रहणन्न स्यादस्ति च तत् ततोऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यर्थः ।

एवमात्माश्रयादेः सत्तर्कत्वमुपेत्य तदाभासेषु लक्षणातिव्याप्तिरुक्ता, सम्प्रति परस्य तदपि दुर्वचनमित्याह ।

१३६ आत्माश्रयादेरनिर्वचनीयत्वम् ।

आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि प्रामाणिकत्वान्नदोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतःपाशबन्धः कथं मोचनीयः । अथोच्येत यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वं च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि चित्रादाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणाऽऽपादने नोक्तदोषापत्तिरिति । नैवम् । एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् । तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वं च मिथो भेदनियतमिति चेन्न । तन्मिथः—शङ्काभ्यां क्षारीकृतत्वात् ।

* आत्मेति * आत्माश्रयादेस्तर्कस्य मूलं व्याप्ति-

१ यदि स्वस्य स्वापेक्षित्वं स्यात्तदाऽऽत्माश्रयः स्यादित्यापादनप्रकारो नेह येन तस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पोऽवतरेत् अपितु यद्ययं घट एतद्घटाश्रयः स्यादेतद्घटकारणं वा स्यादेतद्घटव्याप्योवा स्यात्तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्याद्यापादनप्रकारे कथमप्रामाणिकत्वमित्याशङ्क्ते—यदेतदिति ।

स्तत्र प्रमाणमस्ति न वा, यद्यस्ति तर्हि व्याप्तिप्रमाणेनैव व्याप्यव्यापकयोरपि ग्रहणादविरोधेनादूषणत्वमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * नचेदिति * प्रशिथिलमूलतया तर्काभासत्वमित्यर्थः । प्रमितत्वेप्येकस्यैव भेदापादकत्वात्स्यादेव दोषत्वमिति शङ्कते * अथेति * आश्रयत्वाश्रितत्वयोर्भिन्नाधिकरणत्वेऽपि प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह * तदेति * प्रतियोगिभेदेनाश्रितत्वाश्रयत्वयोरेकस्मिन्नेव दर्शनाददोषत्वमिति परिहरति * मैवमिति * घटो रूपाद्याश्रयो मृदाश्रित इति द्वयस्यैकत्र दर्शनादित्यर्थः । एकप्रतियोगिकयोराश्रयत्वाश्रितत्वयोर्भेदापादकत्वादस्त्येव दोषत्वमिति शङ्कते * तदाश्रयेति * घटो मृदपेक्षयाऽऽश्रितो घटापेक्षया च मृदाश्रय इति भेदनियम इत्यर्थः । दूषयति * नेति तच्छब्दस्यानुगताभिधानत्वे भेदापादकत्वं तच्छब्दार्थस्यैव वस्तुन उभयत्वदर्शनाद्विशेषाभिधानत्वेऽननुगमाद्व्याप्त्यभाव एव, मिथःशब्दस्याऽपि परस्परमात्राभिधानत्वे इष्टापत्तिर्घटपटादिपरस्परस्य भेदस्वीकाराद्विशेषाभिधानेऽननुगम इत्यर्थः।

प्रकारान्तरेणात्माश्रयत्वस्य दोषत्वं शङ्कते ।

१३७ अन्यथाऽऽत्माश्रयत्वस्य दोषत्वशङ्कानिरासः ।

एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादिति वचनभङ्ग्याऽऽपाद्यमिति चेन्मैवम् । यद्येत देतदाश्रयादि स्यात्तदैतन्न स्यादिति ह्यापाद्यं, नचैतद्युक्तं धर्म्याऽऽपाद्ययो र्व्याहतत्वात् । नच वाच्यमापाद्यस्य प्रमाणबाध्यताऽनु-

(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। } (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपण-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-समविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता। } (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-ऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः। } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासं प्रणीत-स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्का-चार्यविरचितभाष्यसहितम्। १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्या-ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। } (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम्। } ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः। अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि। (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्धनैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः। १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः। प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका। १३

(३०) वीरमित्रोदयः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः। ९

(३१) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः। २

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा। श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता। २

(३३) प्रस्थानरत्नाकरः। गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः। २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः, चौखम्बा, बनारस सिटी

June 1914.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 198.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम्।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम्।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम्।

द्राविड—श्रीलक्ष्मण—शास्त्रिणा परिशोधितम्।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
'khandanaphakkikávibhajana' (vidyâsâgari) of
Ânandapurna

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
Chitsukha, Sânkara Misrâ and Raghunátha.

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRÂVIDA,

PROFESSOR OF VEDÂNT,
Govt. Sanskrit College & Lecturer of University Calcutta.

FASCICULUS XIV.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

–*–

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१९८

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमाग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः७आनकाः८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ आपणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया–व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपादः मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा १

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम्(वेदान्तः १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... १

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

कूलैवेति व्याघातादपि सा सम्भवन्ती न दोषमावहतीति, यत आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यानादरेऽतिप्रसङ्गः स्यादतो विपर्ययाऽपर्यवसायित्वमेवं स्या,देवं हि विपर्ययो वक्तव्यो, यन्नाम ? भवति चैतदेतत्तस्मान्नैतदाश्रय इति। नचैतदेतद् भवितुं शक्नोति एतदित्युद्दिष्टे धर्मिण्येतत्त्वविधानासम्भवादुद्देश्यविधेययोः प्रकारभेदस्याभावात्। न च प्रसङ्गमात्रमेतद्बाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्ययपर्यवसानेनेति युक्तम्। स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसञ्जितनिषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाणिकत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वापत्तेः।

* एतदिति * विमतमेतस्माद्भिन्नमेवाश्रयत्वादेतदारम्भकद्रव्यवद्विमतमेतस्माद्भिन्नमेतदाश्रितत्वादेतदाश्रितरूपादिवदिति वा, एतदाश्रितत्वाश्रयत्वे भिन्नाधिकरणे वा एतदाश्रितत्वाश्रयत्वरूपत्वादेतदाश्रितकार्यगतधर्मद्वयवदिति वा स्वाभाविकैक्याभाव आपाद्येत इत्यर्थः। आपादनप्रकारं दर्शयन्परिहरति * मैवमिति * अस्त्वेवमापादनप्रकारस्तथापि का नो हानिरित्यत आह * नेति * कुतो न युक्तमित्यत आह * धर्मीति * एतत्घट इति धर्मिण ऐक्येन प्रमितत्वादेतत्घटो न स्यादिति भेदाभावे आपाद्यमानेपि विरुद्धसंसर्गव्याघात इत्यर्थः। नायमनिष्टप्रसञ्जने दोषः, सर्वत्र तर्के प्रमाणबाध्यस्यैवाऽऽपाद्यत्वादित्याशङ्क्याह * न

चेति * व्याघातः प्रमाणमप्रमाणं वा उभयथापि तस्माद्भवन्ती साऽऽपाद्यस्य बाध्यता न दोषमावहतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह * यत इति * आश्रितत्वमाश्रयत्वं चापादकमनेकत्वमापाद्यं तयोरेकधार्मिनिष्ठत्वं अस्ति न वा,ऽस्ति चेदन्योन्यविरोधादापाद्यसिद्धिर्नास्ति, यदि यत्र क्वापि विद्यमानेनापादकेन यत्र क्वाप्यापादने सर्वेषामेकत्वाभिमतानामनेकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। विपर्ययपर्यवसानासम्भवाच्चाभासतेत्याह * यत इति * तद्दर्शयितुं विपर्ययपर्यवसानाभिधानप्रकारं दर्शयति*एवमिति* एतत्घट एतत्घटो भवति तस्मान्नैतत्घटाश्रय इति विपर्ययपर्यवसानाभिधानमित्यर्थः। अस्तु तथा को दोष इत्यत आह * न चेति * (तत्वं वास्तवमित्यर्थः) कुत इत्यत आह *एतदिति* असम्भवो वा कुत इत्यत आह *एतादित्युद्दिष्ट इति*

"सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षत"

इति न्यायेन रूपभेदोवक्तव्यो नचासाविहास्तीत्यर्थः। स्वपक्षसाधनार्थे प्रयुक्ते प्रसङ्गे विपर्ययपर्यवसानं वाच्यमात्माश्रयत्वं तु स्वपरपक्षबाधमात्रमतो न विपर्ययपर्यवसानापेक्षेत्याशङ्क्याह * नचेति * कुत इत्यत आह * स्वयमिति * अस्य प्रसङ्गस्य मूलतया व्याप्तिरभ्युपगम्यते नवा, नचेन्मूलशैथिल्यात्तर्काभासता। स्यादेतत् परपक्षबाधने पराभ्युपगतामेव व्याप्तिमुपजीव्य प्रवृत्तस्य न मूलशैथिल्यमिति। मैवम्। स्वपक्षसाधनत्वेनापि काचिदाश्रीयमाणतया व्याप्त्यभावे मूलशैथिल्यं स्वयं

व्याप्त्यनभ्युपगमेऽन्यतरासिद्धस्यापादकस्याभासत्वाच्च। यदि व्याप्तिरभ्युपगम्यते तया प्रसञ्जितस्यानेकत्वादेर्निषेधे तद्व्यतिरेकस्यैकत्वादेः प्रमाणिकत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वाद्व्यतिरेकप्रमाणमन्तरेणान्वयानिश्चयानुपपत्तेरन्यत्रानुमानादित्यर्थः ।

एतदेतन्न स्यादिति न प्रसञ्जयामः, किन्त्वेतस्मादन्यदिति प्रसञ्जयाम इत्याशङ्क्योक्तन्यायं तत्राप्यतिदिशति ।

१३८ प्रकारान्तरेऽपि दूषणातिदेशः ।

अतएवैतदन्यत्स्यादित्यपि न शक्यप्रसञ्जनमेतदन्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेव । विपर्ययोऽप्येतद्विशेषितान्यविशेषितान्यत्वविधायिनो विशेषणाविशेषणताप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न क्षमते- एतदनन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वादेव, अन्यत्वावधेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मादप्यन्यत्वमादाय पर्यवस्येत् । स्वरूपत एव विलक्षणमन्यत्वविशेषमवधि रात्मोपलक्षयतीति च न घटते यतोऽन्यत्त्वमात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तदन्यत्त्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यत्वव्यक्तिभेदपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सहते । यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोऽपि स्यात्तथाऽपि प्रसङ्गमूलभूता व्या-

तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्तीनामैक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विपर्यये चोपनयन्ती स्यादेवोक्तदोषालङ्घनायेति ।

अत इति अतः शब्दार्थमेव स्पष्टयति *एतदिति* यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तर्ह्येतदन्यत्स्यादिति प्रसञ्जने कस्मादन्यदित्याकाङ्क्षायामेतस्मादन्यदिति स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायी प्रसङ्गोवाच्यस्तथाचैतद्भवति न भवति चेति व्याघात इत्यर्थः। एवं प्रसङ्गरूपं निरस्य विपर्ययपर्यवसायित्त्वमपि निरस्यति*विपर्यय इति*एतदन्यत्स्यादिति प्रसङ्गस्य विपर्ययो भवति चैतदनन्योऽयमित्येवं रूपो वक्तव्यस्तथाचैतद्विशेषितं यदन्यत्वं तद्विशेषितान्यत्वमेतदनन्यत्वं तद्विधायिनः –तत्सकाशाद्वाक्यादात्मानं विशेषणविशेषणतया प्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं वस्तु न क्षमत इत्यर्थः । एतदन्यन्न भवतीति विधाने एतद्विशेषितमन्यत्वं यत् तदन्यत्वं विहितं भवति, तत्र विधेयान्यत्वस्य विशेषणमेतद्विशेषितान्यत्वं तत्र एतद् विशेषणमिति योजना। कुतो न क्षमत इत्यत आह * एतदिति * स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थः । कीदृशं तदेतदनन्यत्वमित्यत आह * एतदन्यान्यत्वस्येति * एतस्मादन्यदित्यत्र विशेषणतया प्रविष्टमवधिस्वरूपं न भवति किन्तूपलक्षणमतो यदुक्तमेतत्स्वरूपविशेषितान्यत्वविधान एतत्स्वरूपस्यैवोद्देश्यस्य विधेयत्वेन प्रवेशोविपर्ययस्त-

न्न भवतीति, तदनङ्गीकारपराहतमित्याशङ्क्याह * अन्यत्वेति * यदि घटोघटाधारः स्यात्तर्हि घटो न स्यादित्यत्र घटस्योपलक्षणत्वादन्यत्वमुतान्यस्मादन्यत्वं विधेयं भवति तच्च न सम्भवति घटस्य यतः कुतश्चिदन्यत्वात्तथेष्टापादनं चान्यस्मात्पटादन्यत्वस्य स्वीकारादित्यर्थः । स्वरूपत एवान्यत्वतो विलक्षणत्वादन्यत्वादन्यत्वमात्रमुपलक्ष्यन्न भवति किन्तु घटान्यत्वमेव घटेनोपलक्ष्यमित्याशङ्क्याह * स्वेति * अन्यत्वं च तद्विधेयान्यत्वस्य विशेषणं । कुतो न घटत इत्यत आह * यत इति * अन्यत्वं स्वरूपतो भिन्नमित्यत्र किं प्रमाणम् । अन्यत्वविषयभिन्नप्रतीतिव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्मैवम् । अन्यथाप्युपपत्तेः यथाऽऽकाशस्य घटमणिकाद्युपाधिभेदाद्भिन्नत्वमेव भिन्नप्रतीत्याद्युपपादकमेवमेकमप्यन्यत्वं त्तत्तदुपाध्युपरक्तविलक्षणप्रतीतिजनकमिति सम्भवादित्यर्थः । अन्यत्वव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्याप्याह * यदीति * अङ्गीकृतेऽपि तद्विशेषितान्यत्वव्यक्तिभेदे व्यक्तिभेदस्य व्याप्तिग्रहणानुप्रवेशासम्भवाद्यदेतदेतदाश्रयादि स्यात्तदेतदन्यत्स्यादिति सामान्याकारेणैव व्याप्तिग्रहसम्भवादेतद्विशेषितान्यत्वापादने स्यातामेव व्याघातविपर्ययतात्विकत्वे इत्यर्थः । एतेनैवोपधीयमानानामिति—सामान्याकारसङ्गृहीतानामित्यर्थः। प्रसङ्गे—एतदाश्रयत्वादेतदन्यत्स्यादित्यत्र। सामान्यतोऽव्यापकमानयतीति धर्म्युपाध्ययोर्व्याघात इत्यर्थः। विपर्यये च एतदेतद्भवतीत्येकस्य विधेयोद्देश्यभावानुपपत्तिरित्यर्थः।

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ।

१३९ अन्यत्रातिदेशः अन्योन्याश्रयचक्रकयोर्खण्डनं च ।

एवंप्रकारता चाऽऽश्रयाश्रयिभावत्वप्रकारान्तराश्रयेष्व-प्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते । अन्योन्याश्रयो यथा-भेदेनावगताद्भेदज्ञानोपगमे, सोऽपि त्वया कथङ्कारमु-पन्यसनीयः । न तावद्यदेतदेनद्बोधाधीनबोधं स्या-त्तदा न बुध्येतेति, तथासति व्याप्त्यसिद्धेः एतद्बोधा-धीनबोधं यत्तद्बोधाधीनबोधस्य तस्यैवादृष्टचरत्वात् । कया चन व्याप्यव्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचर-त्वयोर्वारणेऽप्यतथाभावशङ्काखण्डकदण्डदुर्लभत्वात् । ए-वमन्योन्याश्रयान्तरेऽपि । चक्रकं च मध्ये परमन्तर्भाव्या-ऽऽत्माश्रयान्योन्याश्रयावेव विपरिणमत इति तद्दोषं नाति-क्रामति ।

* एवमिति * स्वस्मात्स्वयमुत्पद्यत इत्यङ्गीका-रे स्वजनकं स्वयमापद्येतेत्येवमाद्यात्माश्रयोदाहरणे भे-दाद्यापादनमादायोक्तखण्डनानि योजनीयानीत्यर्थः । एवमात्माश्रयस्य तात्विकत्वं निरस्यान्योन्याश्रयस्या-पि तात्विकत्वं निराकर्तुमुपक्रमते * अन्योन्येति * भेदेनावगतात्प्रतियोगिनः सकाशाद्धर्मिणो भेदज्ञानो-पगमे प्रतियोग्यन्यत्वासिद्धौ ततो धर्मिभेदसिद्धिस्त-त्सिद्धौ च प्रतियोग्यन्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयस्ता-

१ एतद्बोधाधीनबोधाधीनबोधं स्यादिति का० मु० पु० पा० ।

किं नैरुच्यते इत्यर्थः । एवमुपन्यासे काऽनुपपत्तिरित्यत आह * सोपीऽति * कथमिति * कीदृशं प्रसङ्गशरीरमित्यर्थः । एतत्–घटादिरूपं प्रमेयमेतस्य–घटादेः सकाशाद्भिन्नस्य प्रतियोगिनो बोधायत्तज्ञानं स्याद्यदि तर्ह्येनत् घटादिभेदरूपं प्रमेयं न बुध्यतेत्येवम्प्रकारस्तदुपन्यास इत्याशङ्क्याह *न तावदिति* कुत इत्यत आह *तथा सतीति* व्याप्त्यभावेन मूलशैथिल्यादाभासत्वं तर्कस्येत्यर्थः। तामेव व्याप्त्यसिद्धिमुपपादयति * एतादिति * अन्यत्र प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयो भेदो दृष्टो न वा, दृष्टश्चेन्न बुध्येतेत्यापाद्याभावादेव व्यभिचारः न दृष्टश्चेद्भेदाख्यधर्मिण एवासिद्धत्वात्तन्निष्ठतयाऽऽपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यं न क्वापि दृष्टमिति व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः । यद्वस्तु तत्परस्पराधीनबोधं न भवति यथा घटद्वयमिति सामान्येन व्याप्तिरिष्यते प्रतियोगिज्ञाने ज्ञानविषयभेदस्यादृष्टत्वान्न व्यभिचारो नचादृष्टचरत्वं दूषणं वस्तु चेत्परस्पराधीनबोधं न स्यादित्यनेन रूपेण प्रसङ्गसम्भवादित्याशङ्क्याह *कथाचनेति* वस्तुत्वं भवतु परस्परायत्तबोधत्वं चास्तु किं बाधकमित्यन्यथाभावशङ्कायाः खण्डकदण्डस्य दुर्लभत्वात् व्याप्त्यसिद्धौ मूलशैथिल्यं स्यादित्यर्थः। शङ्काखण्डकतर्कस्य मूलभूतव्याप्तेः प्रामाणिकत्वे तद्विषयस्यैव तर्कस्य व्याप्तिप्रमाणविषयत्वात्सोर्थः प्रामाणिकः स्यान्नच व्याप्तिर्मूलशैथिल्यमित्युक्तं खण्डनमन्यत्राप्यतिदिशति *एवमिति* आत्माश्रयादिखण्डनेन चक्रकं च खण्डितमित्याह *चक्रकं चेति*

आत्माश्रयान्योन्याश्रयावेव परिणमतश्चक्रकरूपेणे-त्यात्माश्रयादिदोषं नातिक्रामति चक्रकमित्यर्थः ।

व्याघातस्यासम्भवं दर्शयितुं तस्योदाहरणमाह ।

१४० व्याघातानवस्थाप्रतिबन्दीनां खण्डनम् ।

व्याघातस्तु यथा सन्नास्तीत्यत्र । तमपि कथं प्रयोक्ष्यसे यदि यद्ययं सन्न स्यात्तदानीमसन् स्यादिति । तर्ह्यसन्न स्यादित्यस्यापि सन्स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे पर्यवसानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवाऽसिद्ध्यापत्तिः । स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे तद्व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये । गौर्माहिषः ततो नभवति, अगवात्मतानियता यतोमहिषात्मतोति, एष हि तयोर्विरोधः । अनवस्थातु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यनवधौ सत्ताप्रवाहे इष्यमाणे, तत्रकथं प्रत्यवस्थेयं, न तावद्यदि सत्तायां सत्ता स्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति, सत्तायां सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन सह व्याप्तिसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोषग्रस्तत्वात् । प्रतिबन्दीच खण्डितैव ।

व्याघात इति अयं व्याघातः कथं प्रयोक्तव्य इत्याह *तमिति* परस्तदुपन्यासप्रकारं शङ्कते *यदीति* व्याप्त्यभावान्मूलशैथिल्येनाभासत्वमिति परिहरति *तर्हीति* सन्निति चाऽसन्न स्यादिति च द्वाभ्यामेक एवार्थ उच्यते सदसतोः परनिषेधत्वादतोभेदाभावाद्व्याप्त्यसिद्धिः । व्याघातान्तरेऽप्युक्तन्यायमतिदि

शाति *स्वभावेति* स्वभावविरुद्धः व्यापकविरुद्धोप-
लब्धिश्च तयोरुभयोः स्वभावविरुद्धोपजीवकत्वमिति
पूर्वोक्तव्याघातनिरासादेव निरस्ते इति यावत्।अगवात्म-
त्वंहि गवात्मत्वेन स्वभावविरुद्धं,अगवात्मताव्याप्यं च म-
हिषात्मत्वं ततश्च व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरेवं च गो-
त्वेनागोत्वाभावापादनमगोत्वाभावेनच महिषत्वाभा-
वापादनं न स्यात्ततश्चापाद्यापादकयोरैक्यमिति याव-
त्।तत्रोदाहरणमाह *गौरिति* अयं गौस्तस्मान्महिषो
न भवतीत्यर्थः।अनयोर्विरोधं दर्शयति*अगवात्मतेति*
गोत्वमाहिषत्वयोर्विरोधे भावाभावविरोधस्योपजीव्य-
त्वात्तन्निरासेनैव तन्निरसनीयमित्यर्थः ।अनवस्थां दर्श-
यितुमुदाहरणेन दर्शयति*अनवस्थेति* कथमेषाऽनव-
स्था प्रयोक्तव्येत्याह*तत्रेति*सत्तायां यदि सत्ता स्यात्तदा
सत्ताविश्रान्तिर्न स्यादिति प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह *न
तावदिति* कुत इत्यत आह*सत्तेति*सत्ताभ्युपगम-
मात्रस्यापादकत्वं सत्तायां सत्ताभ्युपगमस्य वा, ना-
द्यो घटादावपि सत्ताभ्युपगमे तथात्वप्रसङ्गात् । द्विती-
ये तु सत्तायामेवाऽऽपादकस्य सत्वादन्यत्र च तस्या-
सत्वान्नियतसहचारस्य च व्याप्तित्वादविश्रान्तेर-
पि च यदि सत्तायां सत्ता तर्हि तत्रैव तेन सहचारस-
म्भवस्तथाच यदि व्याप्तिसिद्ध्यर्थं सत्तायामपि स-
त्ताविश्रान्तिमत्वं प्रमितं तदाऽनिष्टापत्तिरप्रमितं
चेत् व्याप्त्यभावान्मूलशैथिल्यमित्यर्थः । प्रतिबन्दी-
खण्डनं द्वितीयपरिच्छेदे कृतमित्याह * प्रतीति *

आत्माश्रयत्वांशे भङ्गान्तरमाह ।

१४१ आत्माश्रयान्योन्याश्रयोरदोषत्त्वम् ।

किञ्च प्रमेयत्त्वाभिधेयत्त्वव्यवहार्यत्त्वसन्निकर्षवत्त्वाभावप्रतियोगित्त्वादीनामात्माश्रितत्त्वदर्शनात् कथमात्माश्रयताखण्डिका व्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् । द्वारव्यक्तिभेदस्याऽपि व्यभिचारिव्यतिरेकत्वात् । स्वप्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञानत्वस्य, एवमभावेऽप्यन्यमभावमस्वीकुर्वता स्वयमेव स्वाभावत्त्वस्य, एवं तदेव ग्राह्यं ग्राहकं चात्मप्रतीतौ, एवं तदेव ज्ञाप्यं ज्ञप्तिकारणं च शब्दो वाचक इत्यत्र, एवं तदेव नाश्यं नाशकं च प्रध्वंसिनि, एवं तदेव सम्बन्धि सम्बन्धश्च स्वभावसम्बन्धोपगमे, इत्यादि बहुलमुपगमादात्माश्रयतदाभासविवेकाय किं नियामकमुपेयम् । अन्योन्याश्रये चान्त्योपान्त्यशब्दयोरन्योन्यनाशकतायां, समव्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायां, एककार्यकारिणां चान्योन्यसहकारितायां, एवमन्यस्मिन्नपि तत्रतत्र दर्शनात्कथं न व्याप्तिभङ्गः । कश्च विशेषो यद्व्यतिरेको विशेषणमुपादीयेत । तत्रतत्राविरोधान्नैवमितिचेत् । न । अन्यत्र तथाभावादर्शनस्य विरोधाभ्युपगममूलस्याविशेषात् । तत्रतत्र तथात्त्वे प्रमाणसद्भाव एव विशेष इतिचेत् । तर्हि सर्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्त्वे प्रमाणाभाव एवोपजीव्यो दूषणमिष्यतां कृत-

मन्योन्याश्रयेण व्यभिचरितदोषत्वेनेति ।

*किञ्चेति*प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वानां प्रमादिविषयत्वात् स्ववृत्तिरप्यापन्ना समवायः सन्निकर्षः तत्र तस्य सम्बन्धिना सह सन्निकर्षान्तरेण न सन्निकर्षः सम्भवति इति स एव समवायस्तेन स्वसम्बन्धिना सह सन्निकर्षः स, एवमभावप्रतियोगित्वस्यापि धर्मस्यान्योन्याभावप्रतियोगित्वमस्तीत्यभावप्रतियोगित्वेऽप्यभाव इति। प्रतियोगित्वादीत्यादिपदेन केवलान्वयिसाध्यसङ्ग्रहः । एतेषु आत्माश्रयत्वखण्डनी व्याप्तिः सव्यभिचारा स्यादित्यर्थः । सम्बन्धद्वारव्यक्तिभेदादात्माश्रयत्वपरिहारान्न व्याप्तेः सव्यभिचारत्वमित्याशङ्क्याह *द्वारेति*द्वारभेदादेर्व्यभिचारिव्यतिरेकत्वादेतस्य द्वारभेदादेर्योऽसौ व्यतिरेकः सोऽन्योन्याश्रयादेर्दूषणत्वव्यतिरेकत एव दूषणतोव्यभिचरति उदाह्रियमाणज्ञानेषु स्वप्रकाशाङ्गीकारस्थले यतो द्वारव्यक्तिभेदयोरभावेपि तत्रात्मान्योन्याश्रययोरदूषणत्वाङ्गीकारादभावविशिष्टस्यापि तत्रैव व्यभिचारोऽन्यव्यभिचारिविशेषणाविशिष्टस्याव्यभिचार इत्यर्थः । तान्येव व्यभिचारस्थलान्युदाहरति * स्वेति * सर्वस्यापि षष्ठ्यन्तस्योपगमादित्यनेनोपरि सम्बन्धः। घटतज्ज्ञानयोरेकैव ज्ञानव्यक्तिर्व्यवहारहेतुरिति न द्वारभेदोस्ति गुरुमते,एवमन्योन्याभावःसर्वत्रैकोऽत्यन्ताभावश्चेति पक्षेऽन्योन्याभावः पटो न भवति अत्यन्ताभावः प्रागभावादिर्नेति व्यवहारे द्वारभेदो नास्ति तयोरेव स्वस्मिन्परस्मिंश्च तथाव्यवहारकत्वादेवं

निरुपाधिकात्मज्ञाने स एव ग्राह्यो ग्राहकश्चेति द्वारभेदो नास्ति मानसवेद्यत्वपक्षे ग्राहकत्वमङ्गीकुर्वत इति शेषः। शब्दपक्षे शब्दस्यैव वाच्यत्वं वाचकत्वं चेति न द्वारभेद, एवं स्वरसभङ्गुरपक्षे स्वयमेव नाश्यं नाशकं चेति द्वारभेदो नास्ति, विषयविषयिणोः स्वभावः सम्बन्ध इति पक्षे स्वयमेव सम्बन्धी सम्बन्धश्चेति द्वारभेदोनास्ति। आदिपदेन भावलक्षणदृश्यत्वाद्युदाहार्यम्। एवं क्वचित ज्ञप्तौ क्वचित्स्थितौ क्वचिद्व्यवहारे द्वारभेदाभावेपि आत्माश्रयस्य दोषत्वानङ्गीकारदर्शनाद्विवेको दुर्लभ इत्यर्थः। व्याप्त्यसिद्ध्या प्रशिथिलमूलत्वमन्योन्याश्रयेपि तुल्यमित्याह *अन्योन्येति*अन्योन्याश्रये च कथन्न व्याप्तिभङ्ग इतिसम्बन्धः।तदुपपादनमन्त्योपान्त्यादि।उत्तरोत्तरशब्दोत्पत्त्या पूर्वपूर्वशब्दानां नाशे उपान्त्यस्यान्त्यशब्देन नाश्यत्वमन्त्यस्याप्युपान्त्येन नाश्यत्वमिति तार्किकासिद्धान्तस्तथाच कृतकत्वानित्यत्वयोरन्योन्यव्यापकतेति मीमांसकादेरपि मृद्दण्डचक्रकुलालादीनामन्योन्यसहकृतानामेककार्यजनकत्वमेवं ह्रस्वत्वाद्यपि द्रष्टव्यमतएवमादौ स्थलेऽन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभेदाभावेपि दोषत्वादर्शनादव्याप्तिरित्यर्थः। प्रसङ्गस्थाने आभासत्वद्योतकविशेषाभावेनापि लक्षणं विशेषणीयमित्यत्र यो विशेषो निर्दिष्टः सोपि दुर्भण इत्याह * कश्चेति * उक्तोदाहरणेषु विरोधोनास्त्यन्यत्र विरोधोस्ति तेन विरोधाविरोधावेव विशेष इति शङ्कते * तत्रेति * विरोधादर्शनस्यैव तदभ्युपगममूलत्वात्कचिदन्योन्याश्रया-

दौ विरोधेन दुष्टत्वं चेत्तर्ह्यत्रापि अन्योन्याश्रयादेर्वि-
रोधेन दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तुल्यमेव न्याय्यमर्थैकरूप्यं
दर्शनादर्शनयोरैकरूप्यौचित्यादिति परिहरति *नेति*
उक्तोदाहरणेषु तथात्वे प्रमाणमस्ति नान्यत्रेति प्रमा-
णभावाभावौ विशेष इति शङ्कते *तत्रेति* तर्ह्यन्यो-
न्याश्रयदर्शने सत्यप्याभासत्वज्ञानाय प्रमाणाभावो-
ऽवश्यं ज्ञेय इति स एव दोषाभावनसमर्थ उद्भाव्यो-
ऽन्यर्थमितरोद्भावनमिति परिहरति * तर्हीति *

चक्रकस्यापि दोषव्यभिचारदर्शनान्मूलशैथिल्यं
समानमित्याह ।

१४२ चक्रकव्याघातयोरदोषत्त्वम् ।

चक्रकेऽपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्तादिषु व्यभिचारद-
र्शनादव्याप्तिः विशेषव्यतिरेकदर्शनदुःशक्यत्त्वं च । का-
र्यकारणभावस्य तज्जातीयतया नियतत्त्वेन व्यक्तिभेदस्य
चक्रकानन्तर्भूतत्वात् । व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्त्वा-
जनकत्त्वे तथा । नच कालभेदादिर्विशेषो घटतत्प्रध्वंसा-
दौ कालभेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव ।

* चक्रकेपीति *

"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा-
पाये तदनन्तराभावादपवर्ग"

इति न्यायसूत्रम् । तत्र दुःखादीनामन्योन्यव्यवहितद्वा-
रापेक्षस्यान्यापेक्षणस्याङ्गीकारान्नचक्रस्य दोषता । तथाहि
मिथ्याज्ञानसिद्धौ तत्कार्यरागादिदोषसिद्धिस्तत्सिद्धौ

च तत्कार्यधर्मादिप्रवृत्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्फलधर्मादिः सिध्यति ततश्च शरीरग्रहणं तस्माच्च दुःखीत्याद्यहंसुखीचेतिमिथ्याज्ञानं सिध्यतीत्येतच्चक्रकमर्थादुत्तरोत्तरापगमे तदनन्तरपूर्वापगमेऽपवर्गदर्शनेन दर्शितमित्यर्थः। एतच्चक्रकाभासमत्रादुष्टत्वद्योतकविशेषस्य व्यक्तिभेदस्य सम्भवाद्यत्र तु विशेषोनास्ति तत्रैव चक्रकस्य दोषत्वमित्याशङ्क्याह * विशेषेति * व्यक्तिभेदादेव दुःखादिषु चक्रकस्याभासत्वमित्याशङ्क्याह * कार्येति * कार्यकारणभावस्तावदन्वयव्यतिरेकावसेयस्तौ च व्यक्तिषु न सम्भवतोऽतिप्रसङ्गादतो दुःखादिजातीयेषु चक्रकवृत्त्या कार्यकारणभावेन वर्तमानेषु व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भावात्तमादाय न चक्रकपरिहार इत्यर्थः। व्याघातेपि दोषत्वव्यभिचारदर्शननिमित्तव्याप्त्यसिद्ध्या मूलशैथिल्यं समानमित्याह*व्याघात इति* तदुपपादनायैव व्याघातस्वरूपमाह *एकेति * तथा व्याघात इत्यर्थः। कालभेदादिवशात्तत्र व्याघाताभाव इत्याह * नचेति * कुत इत्यत आह * घटेति * घटतत्प्रध्वंसयोर्घटतत्प्रागभावयोश्च कालभेदे विद्यमानेपि घटः प्रध्वंसात्मक इति तादात्म्ये व्याघातोपगमादित्यर्थः।

यच्च व्याघाताविशेषेपि सत्प्रतिपक्षात् जात्युत्तरस्य वैलक्षण्यमुक्तमुदयनादिना तत्प्रसङ्गान्निराचष्टे।

१४३ प्रसङ्गादुदयनमतनिरासः।

सत्प्रतिपक्षजात्योश्च को विशेषो व्याघाते, येन पू-

१ पूर्वत्रेति–सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे हि द्वयोरपि हेत्वोरविशेषेणैव बाध्यबाधकभावो जातौ तु जातिरेव बाध्या न तु तया स्थापनीहेतुरपि बाध्यत इत्यत्र किं विनिगमकमिति व्याघातविशेषे कथय कथमिदं वैषम्यमिति गुरूपदिष्टोऽयं दोषो नतु मयोदित इत्यर्थः । ननु सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्व्याप्तिपुरस्कारात्साधकत्वं जातेश्च तदपुरस्कारादसाधकत्वमित्येतदधीनमेव वैषम्यमित्याशङ्क्याह * यद्यपीति * इदं वैषम्यमतन्त्रं यतस्तुल्यबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वात् यथा सत्प्रतिपक्षः परं व्याहन्ति तथा स्वात्मानमपि व्याहन्त्येवेति स्वव्याघातकत्वस्य तुल्यत्वादित्यर्थः * दूषणत्वार्थमिति * न नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति प्रयुक्ते यथाऽनित्यत्वसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्योऽयं तथा नित्यत्वसाधर्म्यान्निःस्पर्शत्वान्नित्य एव किं न स्यादित्ययं प्रत्यवस्थानप्रकारः इदमसाधकं नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादित्यत्रैव पर्यवस्यति । अस्य च साक्षादेव स्वव्याघातकत्वं सत्प्रतिपक्षे साधारणप्रतिहेतुरुपन्यस्तः न साक्षादेव स्वात्मानं व्याहन्ति किं तर्हि तदुपन्यासानन्तरमसाधकतासाधनार्थं प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं यदुच्यते तत्तत्परम्परयेति वैषम्यमित्याशङ्क्याह * साक्षाद्वेति * यद्यपि प्रतिहेतुप्रतिहतत्वे प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं न सम्भवति नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वे च नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वं सम्भवतीति स्वाव्याघातकत्वं स्फुटमेव तथाऽपि प्रतिधर्मप्रतिहतत्वं स्वपरसाधारणमेवेति भावः । स्वव्याघातकत्वेसति सत्प्रतिपक्षताऽस्तु नियमपुरःसरा जात्युत्तरं च नियमानपेक्षत्वेसतीति तदसदुत्तरमित्याशङ्क्याह * नचेति * उभयोरपि व्याप्तिपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षतायां नियमत्वानियमत्वविरुद्धधर्माध्यासइत्याह * यत इति * ननु विरुद्धयोरध्यासे विरोध एव तयोर्नभवेत् विरोधित्वाध्यास एकत्रेति शङ्कते * तयोरिति * तर्ह्यन्यत्र विरुद्धत्वं विरुद्धत्वांशे वा विरुद्धत्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरस्तुकोदोष इत्याह * नेति * ननु सत्प्रतिपक्षिताभ्यां नित्यत्वानित्यत्वयोरेकस्यापि न तत्र सिद्धिरसत्प्रतिपक्षितत्वस्य तन्त्रत्वादिति शङ्कते * स्यादप्येवमिति * प्रथमस्य समानबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमिव द्वितीयस्यापि जात्युत्तरवत् स्वव्याघातकत्वमायातमिति परिहरति * तर्हीति * इति शाङ्करी व्याख्या ।

त्रैत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्त्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेयत इति गुरवः । यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथाऽपि त्वद्धेतुरसाधकः समबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य द्वारात्मव्याघातकत्वात्साक्षाद्वाऽवश्योपस्थाप्यद्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तविशेषाभावः । नच तत्राऽऽस्तामेव व्याघातः सत्प्रतिपक्षता तु निरवद्यैवेति शक्यं वक्तुम् । यतः शब्दादेर्नित्यत्वमेकस्मादनित्यत्वं चापरस्मादनुमानात्तथा सति किं न स्यात् । तयोर्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलादितिचेन्न । यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्याचक्ष्महे तथा विरुद्धमविरुद्धं चास्तामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान्कथं निवारयिष्यसि । स्यादप्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्त्वमेव तत्र दोषो नस्यादिति चे त्तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादसाधकत्त्वमित्युक्तमावर्तते ।

सत्प्रतीति परैरभ्युपगतं विशेषं दर्शयति*येनेति*सत्प्रतिपक्षे द्वयोरप्याभासत्वं जातौ तूत्तरं यथा तु सद्वादिनाऽर्थक्रियाकारित्वात्सत्त्वमित्युक्ते सर्वमसत् ज्ञेयत्वादित्यादिकंस्यात् व्याघातकं किन्तु साध्यान्तरसाधकं पक्षधर्मतादिबलसम्भवाज्जात्युत्तरं तु सद्वा-

दिनाऽर्थक्रियाकारित्वात्सत्वमित्युक्ते सर्वमसत् ज्ञेयत्वादित्यादिकस्य व्याघातकत्वान्न जात्युत्तरात् विशेषसिद्धिरित्यर्थः । अवश्यापेक्षस्य द्वारेतिषष्ठी राहोः शिर इतिवदुपचारतः । जातौ साक्षात् व्याघात उपस्थाप्यते सत्प्रतिपक्षे तु परम्परयाऽतोऽनयोरपि अस्ति विशेष इत्याशङ्क्य स विशेषोऽकिञ्चित्कर इत्याह * साक्षादिति * उपयुक्तं दूषणत्वप्रयोजकं प्रतिहेतुप्रतिहतत्वमित्यर्थः । भवतु सत्प्रतिपक्षे व्याघातस्तथापि सत्प्रतिपक्षता निरवद्यैवेत्यत आह * नचेति * कुत इत्यत आह * यत इति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यनुमानादनित्यत्वं, नित्यः स आकाशैकगुणत्वादाकाशमहत्ववदित्यस्मान्नित्यं च प्रसज्यते प्रथमेन द्वितीयस्य प्रतिहतत्वात्प्रथमः स्वसाध्यं साधयेदेव स्वेन प्रथमस्य प्रतिहतत्वादतश्च वाद्यभिमतसाध्यसिद्धिप्रतिबन्धकत्वाभावे कुतः सत्प्रतिपक्षता निरवद्येत्यर्थः । नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरुद्धतया प्रमाणेन ग्रहणात् कथमेकस्मिन्धर्मिणि सिद्धिरास्तामिति शङ्कते * तयोरिति* व्याघातस्य दूषणत्वमनङ्गीकुर्वता यथा नित्यत्वमनित्यत्वं चैकत्रास्तामित्युच्यते तथा विरुद्धत्वमविरुद्धत्वं चास्तामित्यपि वक्तुं शक्यमिति परिहरति * नेति * सत्प्रतिपक्षलक्षणो दोषस्तत्र विद्यतेऽतस्तद्दोषग्रस्तत्वान्नित्यत्वादिसिद्धिर्नास्तीति शङ्कते * स्यादिति* प्रतिहेतोरपि समानबलप्रतिहतत्वाद्व्याघातकत्वं वाच्यं ततो न जात्युत्तराद्विशेषसिद्धिरिति प्रागुक्तदूषणं स्यादिति परिहरति * तर्हीति *

इदानीमनवस्थां दूषयति ।

१४४ अनवस्थानिरासः ।

अनवस्थायां च[1] यस्यां यस्यां सत्तायामपरापरसत्ता यायात्तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्था दोषः स्यादसिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति । यदि चाऽऽत्माश्रयादिषु सर्वत्र विशेषोऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात्तत्र तथोपेयत इति तर्ह्यापादनस्थाने तथाऽभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथाच तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति ।

* अनवस्थेति * यस्यां यस्यां सत्तायामङ्गीकृतायां परापरसत्तास्वीक्रियते सा तत्र तत्र यदि प्रामाणिकी तदाऽनवस्था न दोषो यदि प्रमाणेन न सिद्धा तदास्याऽऽपादनस्याश्रयासिद्धत्वमित्युभतःपाशबन्ध इत्यर्थः । सर्वेष्वेतेष्वात्माश्रयादिषु प्रमाणसिद्धत्वासिद्धत्वलक्षणोविशेषोभ्युपेयत इति यत्र प्रमाणसत्वं तत्रात्माश्रयादेरदोषत्वं यत्र तु प्रमाणाभावस्तत्र दोषत्वमिति परोक्तं विशेषमनुवदति *यदीति* तर्हि यत्रयत्राऽऽपादनं तत्र-तत्र प्रमाणमस्ति चेत्तथाऽभ्युपगम्यते नास्तिचेन्नाभ्युपगम्यत इत्युक्तं स्यादिति परिहरति *तर्हीति* ततः

१ द्वितीयसत्तायां तृतीया तत्राऽपि चतुर्थी आपाद्या तत्राऽऽश्रयस्य द्वितीयसत्तादेः सिद्ध्यसिद्धिपराघातादनवस्था स्थातुमेव न पारयतीत्याह * अनवस्थायामिति * ।

किमित्यत आह *तथाचेति* आत्माश्रयाद्युदाहरणेषु प्रमाणमेव प्रष्टव्यं न प्रसङ्गः कर्त्तव्यः प्रमाणाभावभावयोरेव स्वीकारास्वीकारप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

इदानीमुपन्यस्तलक्षणस्याव्याप्तिं दर्शयंस्तर्कान्तराण्याह ।

१४५ तर्कान्तरप्रदर्शनपूर्वकलक्षणाव्याप्तिप्रदर्शनम् ।

अपरेऽपि विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिवन्मन्तुमुचिताः । तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः, कल्पनागौरवलाघवे, चानौचित्यं चेति । विकल्पेनाऽन्वयावगमयोग्ये एकस्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमनिर्द्धारणाऽशक्यत्वमविनिगमः, सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिक्षेप एव पर्यवसानात् । नन्वन्यतरमादायाऽपि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवाऽनुपपन्नं केवलं पुंसस्तत्र यदि संशयः स्यात्स च किं न स्यादिति चेन्न । भावानवबोधात् प्रमाणासम्भवेन क्वचि-

---

१ भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वेनान्वययोग्यतायामुभयोर्जातित्वे जातिसङ्कर इत्येकतरं जातिस्तत्र विकल्पः किं भूतत्वं मूर्तत्वं वा जातिरतस्तत्रैकतरस्य जातित्वग्राहकं प्रमाणं विनिगमनाविरहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः । ननु निर्द्धारणशक्यत्वमेव कथ स्यादेकस्य जातित्वसाधकमन्यस्य जातित्वं प्रतिबध्नातीत्यत्र विनिगमनाविरह एव तन्त्रमित्यर्थः भूतत्वमात्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमे जातिसाङ्कर्यान्निवर्तते एवेति भूतत्वस्य जातित्वं सेद्धुमर्हत्येवापाततः नतु संशयमात्रं भवतीति शङ्कते * नन्विति * अन्योन्यप्रतिबन्धादेकमात्रानियतं प्रमाणमेव न भवतीति परिहरति * प्रमाणेति * ।

दपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्यो यमादाय वस्तुगत्याऽप्येकस्याऽन्वयः स्यात् । नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगम इति चेन्न । तस्याविनिगमोन्नेयत्त्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोत्पन्नस्योपन्यासौचित्यात् । नन्वेवमनुमाने व्यक्त्यविनिगमो दोषः स्यादिति चेन्न । तत्रानेकव्यक्तीनामभ्युपगमासिद्ध्यभावात्सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमाक्षेप्तुं सामर्थ्यादविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति ।

अपर इति ते विशेषा मन्तुमुचिता अन्यत्रानन्तभावादित्यर्थः। विद्यमानास्तर्कास्ते के इत्यतआह *तदिति* अविनिगमस्य लक्षणमाह *विकल्पेनेति* पाक्षिकत्वेनान्वययोग्यं यत्रानेकमभ्युपगतं चेति तस्य मध्ये योसावेकस्तेन सह समन्वयनियमो यस्तदन्वयस्य निर्द्धारणं निर्णयस्तस्याशक्यत्वमितियावदिदमुदाहरणं भिन्नभेदविशेषाङ्गीकारे आद्यभेदसमानयोगक्षेमत्वादुत्तरभेदानां भिन्नेभेदिनि निवेशासिद्ध्यर्थमनन्तभेदस्वीकारे तेषां युगपदन्वयापत्तेः ते तावद्भेदा विकल्पेनान्वयाय न योग्यास्तेषाम्मध्य एकस्य भेदस्य तस्मिन्धर्म्मिणि निवेशनियमानिर्द्धारणमविनिगम इति । निर्द्धारणाशक्यत्वमित्युक्ते यत्किञ्चिन्निर्द्धारणाशक्यत्त्वे प्रसक्तिं निवारयति *नियमेति* तथापि द्रव्यस्य वा रूप्यत्वादिनियमानिर्द्धारणाऽशक्यत्वे प्रसक्तिं वारयति *अन्वयेति* साकाङ्क्षतापरिहाराय तत्

इति । तत्सर्वानिर्द्धारेण अतिप्रसक्तिनिवारणार्थैकेति ग्रहणम् । अयोग्यपदार्थानामन्वयनिश्चयात्यन्ताभावे प्रसक्तिनिवारणाय योग्येत्युक्तम् । अविकल्पेनान्वययोग्यास्तेषाम्मध्य एकस्य भेदस्य तस्मिन्धर्म्मिणि निवेशो दण्डचक्रादौ किं जनिते किंजनकत्वमिति निश्चयेऽतिप्रसक्तिं वारयितुं विकल्पेनेत्युक्तम् । अनेकेषामन्वययोग्यत्वे सति तेषां मध्य एकतममादायान्वयनिर्द्धारणं किं न स्यादित्यत आह *सदिति* सत्प्रतिपक्षहेत्वोः परस्परप्रतिक्षेपपर्यवसायितया निश्चयात्तेषामपि तदनिश्चयः प्रतिक्षेप एव पर्यवसानादिति यावत् । प्रतिहेत्वोः दोष एव न भवतीति शङ्कते*नन्विति* प्रकृतस्य भेदव्यवहारस्य किञ्चिद्भेदसम्बन्धमादायाप्युपपत्तेर्भेदविशेषान्वयनिर्द्धारणाभावेपि न कश्चिद्दोष इति नाविनिगमो दोष इत्यर्थः । अयमेवान्वयीति विशेषदर्शने सामान्यग्रहणादिप्रसूतः संशयदोष इत्याशङ्क्य स एव पूर्ववाद्याह* केवलमिति * अभिप्रायाज्ञानविलसितचोद्यमिति परिहरति * नेति * कोसौ भाव इति तमेवाभिप्रायं प्रकटयति * प्रमेति * कस्यापि भेदस्य धर्मिसम्बन्धे प्रमाणाभावाद्विशेषासिद्धिस्तदसिद्धौ सामान्यान्वयासम्भवाद्भेदव्यवहार एवानुपपन्न इत्यर्थः । प्राप्ताप्राप्ताविवेकेन सर्वत्राविनिगमस्थले विशेषान्वये प्रमाणाभाव एवोद्भाव्यत इति स एव दोषः स्यादिति शङ्कते * नन्विति * अतीन्द्रियत्वात् प्रमाणाभावोविनिगमेनोन्नीयते तथाच बाधवत्परस्फूर्तिकत्वात्तस्यैवोपन्यासो युक्त इति परि-

हरति * नेति * विशेषान्वयानिर्द्धारणं दोषश्चेद्ग्निमान्पर्वत इत्यादावपि पर्वतादौ वन्ह्यादिविशेषस्य विनिगन्तुमशक्यतयाऽविनिगमदोषः स्यादित्यतिप्रसङ्गबाधं शङ्कते * नन्विति * अनुमानेऽनेका व्यक्तयो नाभ्युपगम्यन्ते नातोऽविनिगमदोषोऽभ्युपगतविषयत्वात्तस्येति परिहरति * नेति * व्याप्तिबलागतसामान्यस्य पक्षसम्बन्धद्वारैव सर्वविशेषा आक्षिप्यन्त इत्यत आह * सामान्येति * उपसंहारः—सम्बन्ध इत्यर्थः । एकाभ्युपगमेपि विशेषान्वयानिश्चये किमित्यविनिगमो न स्यादित्यत आह * अविनिगमेति *

उत्सर्गलक्षणमाह ।

१४६ सोदाहरणमुत्सर्गलक्षणम् ।

बाहुल्यदृष्टमपेक्ष्य बाहुल्यदृष्टतया दुर्बलस्योपगमार्हतोत्सर्गः, तद्यथा—स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिपाताविशेषेऽपि त्विना बाधमप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात् नतु प्रामाण्यं, यं तर्कमेतमालम्ब्याहुः—

"तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत" इति ।

द्रष्टव्योदाहरणं चैतदीश्वराभिसन्धौ वेदप्रामाण्ये तथा,यथा न सौगतोऽपि विप्रतिपत्तुमर्हति । ननु बलवदेककोटिकः संशय एवोत्सर्गस्तत्कथं तर्कः स्यादिति

चेन्न । उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयाऽवलम्ब्यत्वात्संशयस्य त्वनेवम्भावात् उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात्संशयस्य च कोटिद्वयावगाहित्वात् । एतेन संशयस्यैवैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम् । निर्णयोऽपि संशयस्यैव वस्तुनियतकारणजत्वरूपबलवती कोटिः स्यात् । स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयस्यानुस्यूतिः स्यात् इति चेन्न । उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गेणाथैंक्याभाव एव प्रमाणीभवनात् । तस्माद्यथाऽनवस्थादयो बाधात् दूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तथोत्सर्गेपि तथैवेति ।

*** बाहुल्येति * कथितं दुर्बलस्यानुपगमार्हत्वं कल्पनागौरवेऽप्यस्ति तदर्थं दृष्टतयेत्युक्तं । दृष्टस्य च दुर्बलत्वमेव न सम्भवतीत्यसम्भवपरिहारायोक्तं *बाहुल्येति* उदाहरणनिष्ठतया दर्शयति *तादिति* जाग्रतो– निर्दुष्टाच्चस्य तवतत्ज्ञानन्तत्प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्निर्द्धारकप्रमाणाभावेपि प्रमाणानामेव ज्ञानानां बहुलमुपलम्भात् ज्ञानाप्रामाण्याभ्युपगमस्य दुर्बलत्वं तेन विनैव बाधकं प्रमाणाभ्युपगमादुत्सर्गबाधकादन्यथात्वं स्यादित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे भट्टपादसंमतिमाह * यमिति * शुक्तिरूप्यादिबुद्धेर्बोधात्मकत्वेनोत्सर्गतः प्राप्ता प्रमाणता साऽर्थान्यथात्वज्ञानाद्**

बाधात्कारणदोषज्ञानाद्वाऽपोद्यत इति वार्त्तिकार्थः। सुगतमते प्रमाणानां स्वत एवाप्रामाण्यान्न तान्प्रतीद्मुदाहरणं युक्तमित्यत आह *द्रष्टव्येति* तर्क आहार्यारोपरूपमेककोटिज्ञान, मुत्सर्गस्तु बलवदेककोटिज्ञान, "मुत्सर्गस्तु बलवदेककोटिकः सन्देहो बाहुल्येनोपलम्भना" दित्युक्तत्वात्तत्कथं तस्य तर्केऽन्तर्भाव इति चोदयति *नन्विति* वैषम्यप्रदर्शनेन परिहरति *नेति *स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं यदि स्यात्तत्प्रमाणं स्यादिति सम्भावनारूपस्तर्कस्तेन स्वविषयास्थिसर्थमनुकूलतयापेक्ष्यत उत्सर्गः, संशयस्तु नैवामिति सम्भावनयापेक्षत्वलक्षणवैधर्म्यात् नानयोरैक्यमित्यर्थः । विषयभेदेनापि भेदमाह*उत्सर्ग इति *उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति *एतेनेति* बलवत्येका या संशयकोटिः सैवोत्सर्ग इत्येतदपि सम्भावनयाऽपेक्षत्वानपेक्षत्ववैषम्यान्निरस्तमित्यर्थः। उत्सर्गस्य संशयकोटित्वेऽतिप्रसङ्गमाह * निर्णयोपीति * संशयस्यैवैकालम्बिनी कोटिर्निर्णयः स्यात्तस्यापि नियमवस्तुकारणजन्यत्वबलोपेतत्वं निर्णयस्यैव कारणमिति वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । निर्णयदशायां संशयानुवृत्त्यभावान्न निर्णयस्य संशयैककोटितोत्सर्गदशायां संशयानुवृत्तेस्तदेककोटित्वमुत्सर्गस्येति वैषम्यं शङ्कते * स्यादिति* उत्सर्गदशायामपि संशयाननुवृत्तिस्तुल्यैवेति परिहरति * नेति * हेतुमाह * बाधेति * यत्र बाधकं नास्ति तत्र बाधाभावं कारणमपेक्ष्योत्सर्ग एव तस्यार्थकोटौ प्रमाणं भवति यत इत्यर्थः।उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोप-

पादयन्नुपसंहरति*तस्मादिति*बाधे सत्यनवस्थादयः क्वचिदाभासतां गच्छन्तोऽपि यथा बाधाभावे दूषणानि भवन्ति तथा बाधे सति क्वचिदप्रमाणं भवन्नप्युत्सर्गस्तदभावे तथैव प्रमाणमेवं स्यादित्यर्थः ।

कल्पनागौरवस्य लक्षणमाह ।

१४७ सोदाहरणकल्पनागौरवलक्षणम् ।

सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं, दृष्टजातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखेन प्रमीयते स्वल्पमपेक्ष्य च बह्विति अखिलजनानुभवसिद्धमेतत् । दर्शितं च विविच्येदमीश्वराभिसन्धौ यथा नैयायिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रतिकार्यं कर्तॄणां भिन्नानामभ्युपगमापादके, यथाच सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानेकनीलादिव्यक्त्युत्पादापादके चेति दूषणानुकूलमिदम् । तद्व्यतिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलम् ।

सुगमेति सुगमासुगमयोर्मध्येऽसुगमस्य यत् दुर्बलत्वं तत्कल्पनागौरवमित्यर्थः।उत्सर्गेऽतिव्याप्तिपरिहारायासुगमेत्युक्तं। उक्तदुःप्रतिपाद्यसोपाधित्वव्युदासार्थं सुगमेत्युक्तं तदुदाहरणेन दर्शयति *दृष्टेति* अध्ययनविधेरर्थावबोधे दृष्टे फले संभवत्यदृष्टमसुगमं तथाऽन्यान्वयिनि व्युत्पत्तिप्रयोजके सम्भवति कार्यान्वयान्वयिनीतिप्रयोजकमसुगममित्यर्थः । आदिपदेन संनिहि-

तादि द्रष्टव्यं। एतदेवोदाहरणनिष्ठतयाऽन्यत्र दर्शितमित्याह *दर्शितं चेति* किं तदुदाहरणमित्यत आह *यथेति* क्षित्यादीनां सकर्तृकत्वेपि बहुकर्तृकत्वं किं न स्यादित्यापादके कल्पनागौरवदूषणं दर्शितं नैयायिकैः। कार्यैः समानौ देशकालौ येषां तान्यनेकदेशकालानि कारणानि तेषामनेकनीलादिव्यक्त्युपपादके तर्के एकैकस्मात्पूर्वभाविनः सर्वस्माद्वा सर्वं किन्न स्यात्पूर्वभावित्वं चेत्प्रयोजकं प्रत्येकं समर्थानां कारणानां कारणत्वं इति बौद्धं प्रत्यापादने च गौरवमित्यर्थः। गौरवस्योपयोगमाह * दूषणेति * इदं—कल्पनागौरवं परपक्षदूषणानुकूलमित्यर्थः । गौरवान्तरस्योपयोगभेदं लक्षणंचाह *तदिति* तदुपयोगमाह *साधनेति*

अनौचित्यलक्षणमाह।

१४८ सोदाहरणमनौचित्यलक्षणम्।

प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यं वैयात्यनामकं, तस्यभेदाः प्रश्नवैयात्यादयः। प्रश्नविषयमप्रमिण्वतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैयात्यं, यथाऽत्रस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छति प्रमाणव्यवहारिणां सौगते । अतएवातानौचित्यापरनामकं वैयात्यं परस्य दोषं मनसि कृत्वैके ब्रुवते अत सहृदयानां मूकतैवोचितेति। अपरे च नह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णो वेति वैयात्यं विना प्रश्नः स्यादिति। यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्युपेयते तदा-

नीमर्थान्तरेण प्रकृतमर्थं निरस्यार्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात् तत्परम्परामालम्बितुकामः केन दोषेणार्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिनि अर्थान्तरेणैव तत्परिहरणमनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत । अर्थान्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्वभङ्गभयात्कथाऽवसानमनिच्छन्तं कथं जयेत । नचाऽनवस्थया जयतीति वाच्यम् । यावदुत्तरमर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्थासाम्यात् ।

"दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोचने ।
काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमाऽऽदृत" ॥

*** प्रामाणिकेति * प्रामाणिकानां यद्व्यवहार्यं सर्वथैव समाधातुं न शक्यते च तदनौचित्यं । प्रमाणव्यवहारिणं प्रत्यव्यवहार्यत्वं सतोऽप्यज्ञानदशायां सम्भवति तद्व्यावृत्त्यर्थमसमाधेयेत्युक्तं । सतितु प्रमाणप्रवृत्तौ समाधेयत्वसम्भवात्तदव्यवहार्यत्वं प्रतिक्रियार्हमित्यर्थः । लक्षणानुगमासिद्धये जातीयग्रहणं असमाधेयजातीयमनौचित्यमित्युक्ते शब्दोनित्यश्चाक्षुषत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र स्वरूपासिद्धेरसमाधेयत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रामाणिकाव्यवहार्यमित्युक्तं सा तु प्रामाणिकैर्व्यवह्रियतइति तद्व्युदासस्तस्य नामान्तरमाह *वैयात्येति* तद्विशेषानाह *तस्येति* प्रश्नवैयात्यस्वरूपमाह * प्रश्नेति * यत्र प्रश्नः प्रवर्त्तते**

तं विषयं येन प्रमित्सति तान्प्रति तस्मिन्विषये प्रश्नः स प्रश्नविषयो वैयात्यमित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह*यथे-ति*प्रमाणाव्यवहारिणां नैयायिकं प्रति विम वस्तुनि विधव्यवहारमित्याह* अत्रेति*सहृदयानां—पण्डिता-नामित्यर्थः। उदयनादिसंमतिरप्यस्तीत्याह * अपर-इति * वैयात्यं विना धाष्ट्यं विनेत्यर्थः। अनौचि-त्यं नाम दोष एव नास्ति तेन कथं प्रष्टुः पराजय इत्यत आह * यदि चेति * अनित्यः शब्दः कृतक-त्वादित्युक्ते विभुः शब्दः कथन्निष्पद्येत तदज्ञानात्त्वया कथं हेतुरुपन्यस्यत इति चोदितेऽर्थान्तरमितिपरिहृते तर्ह्यर्थान्तरस्य किं लक्षणमिति परम्परामवलम्बमानः केन दोषेण जीयेतेति सम्बन्धः। अर्थान्तरेण परिहार-स्याभासत्ववादिन्यर्थान्तरेणैव परिहरणमनौचित्य-मित्यतोऽन्येन जयो न स्यादित्यर्थः। उदाहरणान्तर-माह * अर्थेति * अर्थान्तरस्य निग्रहतायां योऽसौ विप्रतिपन्नः पुरुषोभवति स यदा प्रकृतस्यार्थस्य पर-म्परां कथानवसानमिच्छन्नवलम्बते तं प्रति विप्रत्ति-पत्तिविषयतयाऽर्थान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वादनौचित्य-मेवोद्भाव्यत इत्यवश्याङ्गीकार्यमित्यर्थः। अर्थान्तरप-रम्परावलम्बनेऽनवस्थोद्भाव्या नत्वनुचितत्वमित्याश-ङ्क्याह * न चेति * कुत इत्यत आह * यावदिति * अनवस्थायास्तत्र तत्र परिहाराभिधानेपि समानत्वा-दित्यर्थः। अनौचित्यस्य दोषत्वे ग्रन्थकृतां सम्मतिमाह * दोषमिति * व्यक्तिविवेकोनाम काव्यालङ्कारस्त-स्मिन् ग्रन्थे महिमानामा ग्रन्थकारः अमुं प्रसिद्धमनौ-

चित्यं दोषमाहृत आहृतवान् । तमेव ग्रन्थं विशिनष्टि *कवीति*कविलोकः कविसमूहस्तस्य लोचनमिव लोचनं गुणदोषज्ञानहेतुत्वात्काव्यमीमांसिनोऽलङ्कारविचारकास्तेषु प्राप्तोमहिमा माहात्म्यं येन स प्राप्तमहिमा काव्यालङ्कारविचारणावसरे ह्रिणोमपास्यनौचित्य-दोषग्रस्तमिति तेन स्वीकृतमिति तात्पर्यार्थः ।

अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीतिपृष्टोवादी यदि मूकतामवलम्बते तदाऽप्रतिभा स्याद्यदि विधिनिषेधयोरसम्भवमवस्तुनि व्युत्पादयति तदाऽवस्तुनोपि व्यवहार्यत्वं स्वयं स्वीकृतं स्यादित्यपसिद्धान्तः स्वयमेव तत्र व्यवहारप्रवर्त्तनादित्यभिसन्धाय चोदयति ।

१४९ अनौचित्यंप्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमवलम्ब्यशङ्का तन्निरासश्च ।

ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति पृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्त्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभाऽऽपतेत्, अथ तथात्त्वं व्युत्पाद्यते प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य, तदाऽत्यन्तासद्व्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेत् । अत्र ब्रुवते । मूकतैवात्र विजयायेति । नचा प्रतिभैवं प्रसज्येत उत्तरस्याऽप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तल्लक्षणात् । यदि चायं नियमो वादिना इष्यते यदभ्रान्त्यैव तेन व्यवहर्तव्यमनुवादादन्यत्रेति, तदा मध्यस्थोद्भाव्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्यतां, मध्यस्थेन ह्यपभ्रंशभाषयाऽपि यथा वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रमाणम-

वलम्ब्यापि क्रियते तदा को दोषस्तस्य स्यात् तत्र विषये तथैव तेन वादिबोधनस्य शक्यत्वात् । तस्मात् मध्यस्थं प्रत्यनुत्तरदानं स्वदोषपरिहाराय प्रतिवादिनापि वैयात्यलक्षणदर्शनं कार्यं, मध्यस्थं प्रति तस्याऽप्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् ।

* नन्विति * एतादृशि विषये मूकतैव ज्यायसीत्येकेब्रुवत इत्याह * अत्रेति * मूकतामवलम्ब्यावतिष्ठमानस्योत्तरस्याप्रतिभानाम निग्रहस्थानं स्यादित्यत आह * न चेति * कुत इत्यत आह * उत्तरेति * अत्रोत्तराप्रतिपत्तौ सत्यामपि उत्तरार्हेत्यस्य विशेषणस्याभावात्तद्विशिष्टलक्षणस्याप्यभाव इत्यर्थः । असद्विषयस्य प्रमाणायोग्यस्य भ्रान्तिं विना प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् भ्रातयैव प्रतिपत्त्या व्यहर्त्तव्यं तन्न व्यवहर्तुर्वादिनोयुक्तं तेनाभ्रान्त्यैव व्यहर्त्तव्य मन्यत्रानुवादादिति नियमादतोऽनौचित्योद्भावनं स्यादित्याशङ्काह * यदीति * सदृष्टान्तमेतदुपपादयति * मध्यस्थेनेति * यथा मध्यस्थोऽपभ्रंशभाषयापि वादिनं बोधयति तत्र च न निग्रहस्तथा ऽप्रमाणनापि बोधने न तस्य निग्रह इत्यर्थः । मध्यस्थेन तत्र तथा व्यवहारानियम इत्यत्र युक्तिमाह * तत्रेति * उपसंहरति * तस्मादिति *

वादिभ्यामन्योन्यं, वादिनि वा मध्यस्थेन, मध्यस्थं प्रति प्रतिवादिना वादिना वाऽसद्व्यवहारस्वीकारेऽसत्ख्यातिः प्राप्नोति इति चोदयति ।

१५० असद्व्यवहारस्वीकारेऽसत्ख्यात्यापत्तिरितिशङ्कानिरासः ।

ननु वादिभ्यामेव वा वादिनि मध्यस्थेन वा, तं प्रति वादिना वाऽत्यन्तासद्विषये व्यवहारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यात् । किं न स्यात् । विशिष्टरूपे सम्बन्धांशे चाऽसत्ख्यातेरन्यथाख्यातिवादिभिरप्यभ्युपगमात् । ननु वन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये विशेषणेऽपि नासत्ख्यातिरुपगन्तव्येति चेत् । न । असत्ख्यात्यभ्युपगमस्य सत्ख्यातित्वात्यागनियमोपगमाविश्रान्तत्वात् । असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते न तु केवलमसत् कयाऽपि ख्यात्या समुल्लिख्यते इत्यन्यथाख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् । वन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्त्राऽपि भिन्नमित्ययमंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति यद्वस्तुतः तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्यन्यथा कृत्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति । यथा तु विशिष्टमत्यन्ता ऽसदेव तथाऽऽश्रयप्रतियोगिनी अत्यन्तासती एव किं न प्रतिभासेते तावताऽपि यथोक्ताऽन्यथाख्यात्यनुल्लङ्घनादेव । नचैवमसत्ख्यातिवादिनाऽपि शक्यं वक्तुं, केवलं सदेव प्रकाशत इत्यस्मात्पक्षाद्विपरीतं वि-

शिष्टं सम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणाद्यप्यत्यन्तासदभ्रान्त्योल्लिख्यत इत्येवंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतैव। यदि तु सदपि प्रकाशते किञ्चित्तत्किं नासत्प्रकाशत इति। यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुल्लेखी केवलमलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते। यदि तु यथोक्तमेव परोऽप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रमाणादिवदत्राप्यविप्रतिपत्तिरेवेति।

* नन्विति * इष्टापत्त्या परिहरति * किमिति * इष्टत्वे हेतुमाह * विशिष्टेति * इदं रजतयोस्तादात्म्यं भ्रमविषय इति भट्टपक्षे विशिष्टांशे, रजतत्वेदमंशयोः समवायो भ्रान्त इति तार्किकमते संसर्गांश इत्यर्थः। असतोविशेषणाविशेष्यभावोऽवसीयते यत्र तत्र वैशिष्ट्यादिवद्विशेष्यादावप्यसत्ख्यातिः स्वीकार्येति चोदयति * नन्विति * असत्ख्यातिर्नाभ्युपगम्यत इति वाक्भङ्गा सत्ख्यातित्वापरित्यागनियमस्वीकारे विश्रान्तिर्विवक्षितेति परिहरति * नेति * असत्ख्यातिरतिरस्कृता चेत्कथं तर्हि सत्ख्यात्यपरित्याग इत्याशङ्क्याह *असदिति* वन्ध्यासुतशशविषाणयोरुभयोरप्यसत्त्वात्सत्ख्यात्यपरित्यागनियमोन सिद्ध्यतीत्यत आह * वन्ध्येति * कथं तर्ह्यन्यथाख्यातिरित्यत आह * केवलमिति * भेदस्यान्यत्र सदाश्रयत्वसत्प्रतियोगितया निष्पन्नत्वात्तत्परित्यागेनात्राश्रयत्वादि प्रकारान्तरेण प्रतीतमित्यन्यथा-

ख्यातिरित्यर्थः । धर्मिप्रतियोगिनोरसत्वात् भेदस्य त-दुपश्लिष्टतया प्रतिभासोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य वैशिष्ट्य-वत् सर्वथोपपन्न इत्याह *यथेति* तावतापि सदु-पश्लेषेप्यनियमापरित्यागादित्यर्थः । तर्ह्यसत्ख्यातिवा-दिनापि तथा वक्तुं शक्यमिति शङ्कायां अ-सत्ख्यात्यनभ्युपपादनायासत्ख्यातिवादस्वरूपं द-र्शयति * केवलमिति * सदेव प्रकाशत इति सत्ख्यातिपक्षस्तस्माद्विपरीतमिदं रजतमित्यत्र वि-शेषणं विशेष्यं सम्बन्धश्चेति सर्वं क्वचिदसदेव प्रकाशत इत्यर्थः । अस्तु प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह * यदीति * इदमादि सदपि किञ्चित्प्रकाशमानं प्रतीयत इति सदुपश्लेषं विना परेणाङ्गीकृतासत्ख्या-तिर्न सिध्यति प्रकाशमानमाश्रयादि परेण विकल्प्यत इत्यर्थः । किञ्चित्सत्प्रकाशेप्यसख्यातेरसत्ख्यातिः किं स्यादित्याशङ्क्याधिष्ठानमारोपितं च सर्वमसदिति सिद्धान्ताविरोधादित्याह * सर्वथेति * प्रामाणि-कसिद्धान्ताङ्गीकारान्मयाप्येवमङ्गीक्रियत इत्याश-ङ्क्याह * यदित्विति * अनुमानप्रामाण्यवदिति * यथा तत्र विप्रतिपत्तिर्नास्ति तद्वदित्यर्थः ।

सर्वथैवासत्ख्यातिस्थलं वादी पूर्वं दर्शयति ।

१५१ असत्ख्यातिस्थलखण्डनम् ।

ननु सर्वथैवासत्ख्यातिरपि भवताऽनुमन्तव्यैव, त-थाहि—बन्ध्यासुतशशविषाणे कूर्मरोमैवेति वदतः शब्दा-दर्थं प्रतिपादयतां किं तदणुमात्रमपि समुल्लेख्यं तत्प्रती-

तेः इति चेन्न । तत्रापि तादात्म्यस्य सामान्यतोऽत्र प्रतीतस्यैवाऽसदुपहितस्य स्फुरणोपगमात्, प्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं तच्चाऽन्यत्रास्त्येव तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत् मध्यस्थाद्यप्रमया तथा प्रश्नानौचित्यादिप्रमोत्पादनाविरोधे बाधवत् भ्रमविषयाऽतथाभावेऽपि भ्रमस्याप्रमात्वपारमार्थिकतावत्प्रश्नविषयासत्यत्वेऽपि प्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव ।

***नन्विति* एवं विधभ्रान्तिरेव नास्तीत्यत आह* शब्दादिति*तादात्म्यस्यान्यत्र विद्यमानस्यैव प्रतीतेरसत्ख्यातिपरित्याग एवेति परिहरति * नेति * तादात्म्यस्यान्यत्र सत्वं दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह *प्रकारेति* उपाधिभेदेन भेदाभेदयोरविरोधं दर्शयितुं प्रकारभेदेत्युक्तमुपाधिस्वगुणस्त्वादिस्ततः किमित्यतआह * तच्चान्यत्रेति * यद्यन्यथाख्यातिमङ्गीकृत्यतत्पक्षेपि व्यवहार इष्यते तर्ह्यप्रमाणिकाव्यवहारात्कथं परस्यानौचित्यं स्यात्प्रमाणस्यैव प्रमाजनकत्वं नियतमित्यत आह * तर्केति * तर्केण व्यभिचारशङ्कानिरस्याव्यभिचारिप्रमा यथा यथा च संशयोद्भावनेन गुरुणा शिष्ये बुद्ध्यातिशयजननात्तत्वप्रमा जन्यते तथ मध्यस्थं प्रत्यप्रमाणिकव्यवहारादनौचित्यप्रमेत्यविरोध इत्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह * बाधवदिति * यथा नेदं रजतमिति बाधस्य प्रसक्तप्रतिषेधरूपस्य नियतपूर्व-**

भाविश्वसंज्ञनकजनकत्वेपि प्रमात्वं तद्वदनौचित्यादि-बुद्धेरपि प्रमात्वमित्यर्थः । विषयस्य प्रामाणिकत्वे भ्रमस्यानौचित्यं नाम धर्मः कथं विषयः स्यादित्याशङ्क्याह * भ्रमेति *

यद्यपि भ्रमस्य परमार्थः, तर्कसंशयाभ्यां यद्यपि परम्परया प्रमा जन्यते तथापि भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वं दृष्टपूर्वं नभवतीत्येतच्चोद्यं बाधदृष्टान्तेन स्निरस्तमित्याह ।

१५२ बाधदृष्टान्तेनभ्रान्तिजायाधियः प्रमात्वाभावशङ्कानिरासः।

एतेन भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वं तथाऽप्यदृष्टचरमित्यपि परास्तप्रायमिति । एवमन्यत्राप्येवंविधोदाहरणे वाच्यम् । नच कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनोमतमपि जानीया दज्ञात्वा च स्वपरमतवैचित्र्यं कथं वादे प्रवर्तेत। एते सर्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमाणाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्तो न बाधासिद्धिभ्यां भिद्यन्ते पूर्वैरपि लोकसिद्धत्वाद्व्यवहृताः केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्ताः ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते। "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं च्छेत्तुमसाम्प्रत"मिति ।

* एतेनेति * यत्र यत्र स्थले केवलमसत्प्रकाशत इति सुगता ब्रुवते तत्र सर्वत्रापि प्रदर्शितन्यायेन सदुपश्लेषो दर्शनीयं इत्याह * एवमिति * असतः

प्रतीत्यङ्गीकारेऽप्यन्यथाख्यातेर्यस्त्वानन्दशैनन्तस्सर्वैर-नुमन्तव्यं इत्याह * नचेति * विपर्यये बाधमुपन्य-स्यति*अन्यथेति*तदज्ञाने कोदोषस्तत्राह*अज्ञात्वेति* प्रदर्शितावितिगमादितर्काणां संक्षेपेण दोषमाह *एत इति*प्रमाणेन विरोधे निष्पीडिताः प्रविशन्तोबाधान्न-भिद्यन्ते प्रमाणाभावे प्रविशन्तोऽसिद्धितो न भिद्यन्त इत्यर्थः। लक्षणस्याश्रयस्याभावे प्रबन्धेनानिराकरणे च हेतुमाह *पूर्वैरिति* स्वयंस्थापितानां स्वयमेव नि-रासो न युक्त इत्यत्र वृद्धसंमतिमाह * विषेति * विषवृक्षः कारस्करः।

एवं तर्कानिर्वाच्यतामुक्त्वा तदाभासानिर्वाच्य-तामापादयितुमुपक्रमते।

१५३ तर्काभासानामनिर्वाच्यत्वोपक्रमः।

ये च परैस्तर्कदोषाः षट्स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धि-रनुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मिथो विरोधश्चेति, सोऽयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्य-ते। व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथाऽनुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि, इयान् परमनयोर्विशेषोयदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते तर्कस्त्ववास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति, तेन विमृष्यमाणः तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयासिद्धिमपि तावद्वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगम-

सिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयाद्भेदादन्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागः तद्वदेव च तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यासिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानवत्तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः । मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव । विपर्ययापर्यवसानं तु दोष एवापादनस्य न भवति यन्नाम विपर्ययापर्यवसानादापादनमात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि । बाधविरुद्धत्वव्यभिचारास्त्वनुमानवत् तर्केऽपि दोषाः पृथग्वाच्याः बाध उत्सर्गसम्भावनादिरन्यत्रानुकूलः । तर्कस्य सप्तममपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाम्यं न नामोपगच्छामः स चोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्येनानभ्युपगतव्यापकेन प्रागेव दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति ।

*** येवेति * प्रमाणासिद्धापादनामिष्टापादनं प्रमाणसिद्धस्यापि परसिद्धान्तानुगुणस्यापादनमनुकूलत्वमिति विभागः। आक्षिपति*स इति*अनुपपत्तिं दर्शयितुं तर्कानुमानयोः साम्यमाह * व्याप्तीति * कस्तर्ह्यनयोर्विशेष इत्यत आह * इयानिति * व्याप्तिपक्षधर्मत्वप्रमितिरनुमयाऽपेक्ष्यते तर्कस्तु तयोरपरमार्थत्वेऽपि पराभ्युपगममात्रमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह *तेनेति * आश्रयासिद्धिरपि न वास्तव्यपेक्ष्यत इति तद्बुद्धिरपि न वास्तवी स्यादित्यर्थः । ततोवा**

किमित्यत आह*तत इति*तर्कानुमानयोरिव तदाभासयोरप्युभयप्रमित्यभ्युपगमसिद्धिकृतवैचित्र्यमात्रं ईषद्भेदं विधत्ते ततोन्यो हेत्वाभासे यावान्यत्प्रकारश्च विभागस्तर्काभासेपि तथैवेत्यर्थः। तद्वदित्यनिष्टमेव स्पष्टयन्नुपसंहरति*तस्मादिति*सोपाधित्वसिद्धसाधनाश्रयासिद्धीनां यथाऽनुमानाभासेऽसिद्धावन्तर्भावस्तथात्राप्याश्रयासिद्ध्यादेरपि असिद्धावन्तर्भाव इत्यर्थः। तर्हि तर्कानुमानाभासयोः को विशेष इत्यत आह * तत्रेति * अनुमानाभासे प्रमित्यभावो मूलमिह त्वनुपगमाभाव इत्यर्थः । मिथोविरोधश्चानुमानयोस्सत्प्रतिपक्षत्वमेवेत्याह * मिथ इति * विपर्ययापर्यवसानं तर्हि तर्काभासोऽनुमानाभासादन्य एव भविष्यतीत्यत आह * विपर्ययेति * विपर्ययपर्यवसाने विपक्षबाधसम्भवादित्यर्थः । तत्रापादने कर्तुः स्वसाधनानुकूलं तदापादनं न स्यात् विपर्यये पर्यवसानाभावादित्याशङ्क्याह * यन्नामेति * स्थलविशेष एव तस्यापेक्षा न सर्वत्रेत्यर्थः । तस्यासार्वत्रिकत्वात् ततोन्यदेव किमपि दूषणमित्युक्तं इदानीं षडेव तर्काभासा इति नाभ्युपगच्छाम इत्याह * बाधेति * बाधः पुनः क्वचिद्दोषोन भवतीत्याह * बाध इति * उत्सर्गसम्भावनारिक्ते बाधस्यानुकूलत्वमन्यथानिष्टत्वासम्भवादुत्सर्गसम्भावनयोस्तु बाधे सत्येकतरकोटिनिर्णयादेरप्रवृत्तेर्दोषत्वमिति बाधस्य तर्कदोषपरिगणने न सार्वत्रिकत्वमपरिगणने वोत्सर्गसम्भावनयोरप्रवेश इत्युभयथाप्येकतैवेत्यर्थः।आदिपदेन स्वपक्षसाधनतर्कग्रहः।नियमभङ्गार्थ

दोषान्तरमाह*सप्तमामिति* कीदृशः स इत्यत आह* * सचेति * "यश्चोभयोः समोदोष" इत्यनेन तर्कखण्डनप्रस्तावे दर्शितं इत्यर्थः ।

अस्मिन् ग्रन्थे जातिलक्षणान्युपन्यस्य निरस्तानि तेष्वपि कथितखण्डनानि अन्यत्रापि द्रष्टव्यानीत्याह ।

१५४ दूषणातिदेशः ।

एवं प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि । तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यादृशीं वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चाऽस्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहति उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्प्रज्ञयाऽपि समाधानमभिदध्यात्तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्य चित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु सङ्क्रमणीयमिति प्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् । न च शाखान्तरसङ्क्रान्तावर्थान्तरं पतेत्,अप्रकृतत्वाभावात् । नचैकनिर्णयारम्भेऽन्यसङ्क्रान्तावनौचित्यं स्यात् ।

शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादावविप्रातिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् । येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयाऽपि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति । तस्मात्—

तत्तुल्योहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे ।
शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया ॥

* एवमिति * यदि प्रस्तावात्कश्चित्त्वदुपन्यस्तप्रकारान्तरेणैव लक्षणं शिष्यति त्वदुक्तखण्डनानां समाधानं वाऽभिदध्यात्तदा किं कर्त्तव्यं खण्डनवादिनेत्यतः शिष्यार्थं दर्शयति * अत्रचेति * तदुपन्यस्तप्रकारे प्रातिस्विको दोषो झटिति यदि न प्रतिभाति तदा तत्प्रतिपादकवाक्ये बहूनां पदानां मध्ये कस्य चित्पदस्यार्थः खण्डनीयस्तत्रापि विशिष्टलक्षणस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तस्मिन्नपि पदार्थे खण्डिते यदि परः प्रातिस्विकदोषोद्धारेण खण्डनप्रयोक्तुः प्रज्ञाशोषं कुर्यात्तदा किं कुर्यात् खण्डनवादीत्यत आह * एवं तत्रापीति * तत्रापि बहुपदात्मके वाक्ये कस्य चित्पदस्येत्यर्थः । खण्डनचक्रं खण्डनसमूहः । सम्यगवधेयं सम्यगवधानं कर्त्तव्यं न प्रमाद्यमित्येवं प्रकारेण खण्डनप्रयोक्तुर्न कदाचित्पराजय इत्यर्थः । तर्हि शाखान्तरसङ्क्रमेणार्थान्तरं निग्रहः स्यादित्याशङ्क्याह * नचेति * कुत इत्यत आह * प्रकृतत्वादिति * प्रकृतानुपयोगिविषयं तदित्याह * नचेति * प्रकृतोपयोगित्वे सत्यपि प्रकृतादर्थादर्था-

न्तरत्वात्किमिति अनौचित्यं न स्यादित्यत आह * शब्द इति * अथमपीष्ट एव प्रसङ्ग इत्यत आह * अन्येति * असिद्ध्युद्भावनतत्परिहारयोरुच्छेद एव स्यादित्यर्थः । उक्तवाक्यस्यापदार्थखण्डने तस्यैवानिर्वाच्यतामूलं प्रमेयस्येति प्रकृतानुपयोगित्वं स्यादित्यत आह *येनेति* उक्तमर्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति *तस्मादिति* यस्मिंल्लक्षणे यत् खण्डनमुक्तं तस्मिँस्तत्तुल्यं खण्डनमूहनीयं तथा विषयान्तरलक्षणेऽपि तत्तुल्यं खण्डनं सञ्चारयितव्यं तथोक्तलक्षणे विषयान्तरे तद्विषयं प्रागुक्तखण्डनानां योजनं प्रयोगः कर्तव्यस्तत्रापि यदि प्रातिस्विकदोषोद्धारेण खण्डनप्रयोक्तुः प्रज्ञाशोषं कुर्यात्तदा तत्रापि बहुपदात्मके वाक्ये कस्यचित्पदार्थस्य खण्डनमारम्भणीयं तत्राप्येवमिति शृङ्खलाऽर्थान्तरपरम्परा कर्त्तव्येति मतिमतां पण्डितानामत्र खण्डनचक्रे त्रिधा क्रियेत्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तौ ॥

स्वायत्ते पदप्रयोगे कठिनपदप्रयोग आत्मनोऽज्ञत्वं कुकवित्वं च दर्शयतीत्याशङ्क्य गुरुप्रसादलभ्योग्रन्थार्थ इत्येतदर्थं तत्करणमित्याह ।

१५५ कठिनशब्दप्रयोगप्रयोजनप्रदर्शनम् ।

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु ॥
श्रद्धाऽऽराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः ॥

* ग्रन्थेति * क्वचित् ग्रन्थे ग्रन्थिरपि प्रयत्नान्न्यासि

न्यस्ताऽतः क्वचिदितिविशेषणेन न सर्वत्र मनः खेद-नीयमिति दर्शयति क्वचित्क्वचिद्विषये प्रयत्नबाहुल्या-पेक्षां दर्शयति। ग्रन्थ एव ग्रन्थिः प्रसिद्धग्रन्थिवद्दुर्भेद्य-त्वात्। तद्विन्यासाभिप्रायमाह * प्राज्ञमिति * प्राज्ञ-म्मन्यमनाः खलोदुर्जनो वैशेषिकादिकुतर्कदूषितान्तः-करणोऽस्मिन् खण्डनग्रन्थे मा खेलतु खेलनं क्रीडां मा करोत्वित्यभिप्रायेणेत्यर्थः। प्राज्ञम्मन्यं मनोयस्य अहं प्राज्ञ इति अभिमन्यमानं मनो यस्य स प्राज्ञंमन्यमनाः तेन गुरुप्रसादमनादृत्य पठितमस्यास्तीति पठिती। कस्य तर्ह्यत्राधिकार इत्यत आह * श्रद्धेति * श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिविशेषः।

"यस्यदेवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन"

इति मन्त्रवर्णात्। श्रद्धया आराद्धः आराधितो गुरुर्येन स तथोक्तस्तत एव श्लथीकृतः दृढोग्रन्थिर्य-स्य स तथोक्तः स एव तर्करसोर्मिमज्जनेषु आसङ्गं समासादयतु एतेषु तर्केषु रसस्तर्कावयवाविभावनेच्छा तदूर्मयस्तदुद्रेकास्तेषु मज्जनानि सुखानि भवन्ति तेषु आसङ्गं तैः सह सम्बन्धप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणमाह * सज्जनइति * विशिष्टाधिकारीत्यर्थः॥

दृष्टलाभानुगुणगुणानिधिना विरचितोयं ग्रन्थ इति कर्तृगौरवात् ग्रन्थस्य विजिगीषुभिस्तत्त्वजिज्ञा-सुभिरप्युपादेयतामाह—

१५६ ग्रन्थस्योपादेयताहेतुप्रदर्शनम्।

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्

यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम् ॥
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याऽभ्युदीयादियम् ॥

इतिश्रीकवितार्किकचक्रवर्ति-
श्रीश्रीहर्षकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे
खण्डनखण्डखाद्ये तुरीयः परिच्छेदः
समाप्तः ॥

ताम्बूलेति कान्यकुब्जेश्वरः काशिराजा । ताम्बूलद्वयमासनं च लभत इत्यनेन राजसत्कृतत्वेन लोके महती प्रतिष्ठा तथा सर्वतार्किकाणां ताम्बूलैक्यमात्रलाभेन उत्कृष्टता च दर्शिता । यः समाधिषु परब्रह्म साक्षात्कुरुत इत्यनेन तत्त्वमर्थयोरैक्यापरोक्ष्यं द्वारप्रयोजनं प्रमोदार्णवमित्यनेन परमानन्दाविर्भावोमहत्प्रयोजनं च दर्शितं । सज्जन इत्यधिकारिणः पूर्वत्र दर्शितत्वात् ।काव्यं नैषधचरितादिरूपं मधुवर्षि मधुच्युदित्यनेन तद्वर्णने अन्यथात्वाभावोदर्शितः तर्केषु यस्योक्तयः धर्षिता अप्रातिहताः परैरितिवा धर्षिताः परे याभिरितिवा तर्कादिषु नैपुण्यं दर्शितं । श्रीश्रीहर्षकवेरियंकृतिः । कृतिमुदे कृतिनां सज्जनानां मुदे प्रीतये अभ्युदीयादित्यनेन अस्य संप्रदायप्रवाहाविच्छेदरूपाभ्युदयाऽऽशंसनंकृतमिति ॥

विष्णुं विश्वतनुं विशालनयनं शाश्वत्प्रकाशं शिवं

शान्तं मनोतवेतिरमलेशाखन्यूशस्य तृशाभ्रमत् ।
श्रीनमनाविवलसत्यकेतूहसाहिण वन्दैशं सहरणं व-
देशान्तकुमपाहितवक्रायुध ॥

श्रीमच्छ्वेतगिरिं वन्दे शिष्यधीपद्मभास्करम् ।
यत्पादस्मरणं लोके भवरोगस्य भेषजम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसत्यानन्दपूज्यपादशिष्येणानन्दपूर्णेन विरचिते खण्डनफक्किकाविभजने चतुर्थः परिच्छेदः ॥

समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

---

१ अस्य पद्यस्याभिप्रायमनवबुद्ध्यैवादर्शानुसारेण मुद्रणं कृतं एवमेव बहूनि स्थलानि आदर्शपुस्तकस्य शुद्धस्यालाभेन यथादर्शमेव मुद्रितानीति नात्र सुधीभिर्दोषदृष्टिर्विधेया येषां महात्मनां सविधे पुस्तकान्तरं शुद्धमस्ति ते चेत्पुस्तकप्रदानेनानुगृह्णीयुस्तर्हि महानुग्रहभाजनमात्मानंमस्ये इति विज्ञापयति संशोधकः ।

THE

CHOWKHÂMBÂ SÂNSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

Nos. 81, 109, 126, 128, 130, 131, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 146 & 198.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
'khandanaphakkikávibhajana'(vidyâsâgari)of Ânandapurna
WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
Chitsukha, Ŝankara Misra and Raghunátha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRÂVIDA,
PROFESSOR OF VEDÂNT,
Government Sanskrit College& Lecturer of University Calcutta

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

1914.

श्रीगुरुः शरणम् ॥

सव्याख्यखण्डनखण्डखाद्यस्य

भूमिका

अथैष खण्डनखण्डखाद्यनामा ग्रन्थो विद्यासागर्यपरपर्याय-खण्डनफक्किक-विभजन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतो मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

अस्य किल प्रणेता सारस्वतसाम्राज्यदीक्षणधुरन्धरः कवितार्किकचूडामणिः श्रीमान् श्रीहर्षोनाम ।

अथाऽस्य विषये किञ्चिद्विचारयामः कोऽयं कस्य पुत्रः कुत्रत्यः कस्मिन् काले कस्य वा महाराजस्य सभामलञ्चकार केवा ग्रन्था अनेन प्राणायिषत, इत्यादि इतिहासरसिकानां प्रमोदमाधातुम् ।

अयं किल श्रीहीरपण्डिततनूजन्मा श्रीमामल्लदेव्यामजनिष्ट, इति नैषधचरिते प्रतिसर्गं समाप्ति श्लोकादवसीयते—

तथाहि—एषश्लोकस्तत्रत्यः—

“श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ॥
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा—
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥”

१ अनेन विशेषणेन पितुरप्यसाधारणकवित्त्वशक्तिसम्पन्नत्वं सूच्यते, परमेतत्प्रणीता ग्रन्थाः केऽपि नोपलभ्यन्ते नवा श्रूयन्ते तेन नैव केऽपि निर्मिता इति ज्ञायते ।

अयं च कान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीत्, इति खण्डनखाद्यस्थसमाप्तिश्लोकेन गम्यते—

"ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम् ॥
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याऽभ्युदीयादियम् ॥"

कान्यकुब्जेश्वरश्च जयन्तचन्द्रोऽनितरसाधारणस्तदानीन्तनो-महाराजो वाराणस्याद्यधिपतिर्बभूव । यस्य चाऽयमाश्रित आसीत्, कथमन्यथा तस्मात् ताम्बूलद्वयस्याऽऽसनस्य च लाभो विद्वत्कुलचूडामणेरस्य ग्रन्थकर्तुः परमतमवैदुष्यप्रख्यापनसम्मानादिहेतुतया निबन्धनमर्हेत् ।

कान्यकुब्जेश्वरो जयन्तचन्द्रश्च (१२४३) त्रिचत्वारिंशद-धिकद्वादशशतमितवर्षेऽभूदिति तत्प्रदत्तग्रामस्य दानपत्राऽनुसारेण निश्चीयते ।

तत्रस्थलेखस्य कियानंशोऽत्र समुद्ध्रियते—

"सोऽयं श्रीमज्जयन्तचन्द्रो विजयी अधिकारिपुरुषा-नाज्ञापयति बोधयत्यादिशति च "विदितमस्तु भवतां यथो-परि लिखितग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः समत्स्याकरः सगर्तोषरः सगिरिगहननिधानः समधुकाम्रव-नवाटिकाविटपतृणयूतिगोचरपर्यन्तः सोर्ध्वाधश्चतुराघाटविशुद्धः स्वसीमापर्यन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादशशतवत्सर आषाढे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविदिने (अङ्कतोऽपि १२४३ आषाढ शुदि रवौ ७) अद्येह श्रीमद्वाराणस्यां गङ्गायां स्नात्वा विधिवन्मन्त्रवदेव मुनिमनुजभूतपितृगणाँस्तर्पयित्वा तिमिरपटलपाटनपटुमहसमुष्णरोचिषमुपस्थायौषधिपतिशकलशेखरं समभ्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वासुदेवस्य पूजां विधाय प्रचुर-

पायसेन हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोऽभिवृद्धयेऽस्माभिर्गोकर्णकुशलतापूतकरतलोदकपूर्वकभारद्वाजगोत्राय भारद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्येति त्रिप्रवराय राउत श्रीआढले पौत्राय राउत श्रीढुंढापुत्राय डोडराउत श्रीअणंगाय चन्द्रार्कं यावच्छासनीकृत्य प्रदत्तो मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरप्रवणिकरप्रभृतिनियतानियतसमस्तदायादाऽऽज्ञाविधेयीभूय दास्यथ" इत्यादि[1]।"

एतल्लेखदर्शनेन जयन्तचन्द्रस्य समयस्तु निर्णीत एव भवति। जयन्तचन्द्रस्यैव जयचन्द्र इत्यपि नामान्तरम् । अयमेव राठोरवंशीयानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो राजा बभूव, यं यवना ईशवीय पञ्चनवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां राज्यात्प्रसह्य भ्रंशयाञ्चक्रुः ।

खण्डनकृता च[2] विजयप्रशस्तिनामकं गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिनामकं च काव्यद्वयं रचितम् । एतद्वयमपि कस्यचिद्राज्ञो वर्णनपरमेवेति नाम्ना सम्भाव्यते, तदानीन्तनश्च जयन्तचन्द्रं मुक्त्वा कोऽन्यो गौडोर्वीशकुलप्रदीपो भवेदिति फलतो जयन्तचन्द्रपितृवर्णनात्मकमेव तत्काव्यमिति नास्त्यत्र सन्देहः । तेन च सिद्धमेतस्य संख्यावत्सार्वभौमस्य तदानीन्तनत्वम् ।

राजशेखरेण च स्वग्रन्थे श्रीहर्षो जयन्तचन्द्रसभायाः सभास्तार आसीदिति लिखितं तेनापि पूर्वोक्त एवार्थो दृढीक्रियते । किञ्च नैषधचरितस्य व्याख्या अहमदाबादसमीपे ढोलकाग्रामवास्तव्येन चाण्डुपण्डितनाम्ना केन चित्पण्डितेन (१३५३) संवत्सरे निर्मितोपलभ्यते, तत्र च नैषधकाव्यं नव्यत्वेनोपवर्णितमतः

---

१ अयं च लेखो यथाऽवस्थित एवास्माभिरुद्धृतः ।

२ "गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा" "तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा" इत्यादि नैषधचरितस्थं पद्यमत्र प्रमाणम् । एतद्ग्रन्थद्वयमद्यावध्यनुपलब्धमेव ।

सिद्ध्यति द्वादशशतीनैकटिकत्वं खण्डनकर्तुः । षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्राः स्वकृतन्यायसूचीनिबन्धनाम्नि ग्रन्थे[1] स्वस्थितिकालं निरदिक्षन् । तत्रत्यमन्तिममेतत्पद्यम्—

"न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे" इति ॥

अनेन च पद्येनाऽङ्कानां वामतो गतिरिति न्यायेन (८९८) अष्टनवत्युत्तराष्टशततमवर्षे स ग्रन्थो व्यरचीति तेषामपि तत्काले सिद्धा स्थितिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितोदयनाचार्यैश्च वाचस्पतिमिश्रविरचिततात्पर्यटीकायास्तात्पर्यपरिशुद्धिनामकव्याख्यानं रचितमिति वाचस्पतिमिश्रपरकालवर्तिन एव इति स्पष्टं सिद्ध्यति ।

"तर्काम्बराङ्क ९०६ प्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्" ।

इति श्लोकोऽपि लक्षणावल्या अन्ते दृश्यते । तेनोदयनाचार्यस्थितिकालः ९०६ इति लभ्यते । खण्डनकृता चोदयनाचार्यकृतलक्षणावलीस्थानि लक्षणान्युदाहृत्य खण्डनग्रन्थे बहुधा खण्डितं प्राधान्येन तन्मतम् ।

पूर्वोल्लिखितेन चाण्डुपण्डितेन च स्वग्रन्थे " प्रथमं तावत्कविर्विजिगीषुकथायां स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षयँस्तद्ग्रन्थीनुद्ग्रन्थयितुं खण्डनं प्रारिप्सुश्चतुर्विधपुरुषार्थैरभिमानमनवधीयमानमवधीर्य मानसमेकताननतां निनायेति" लिखितमतउदयनाचार्यात्परभावी ग्रन्थकार इति सुस्पष्टमवगन्तुं शक्यम्, तत्र चिन्तामणिकारस्तावद्गङ्गेशोपाध्यायः खण्डनकृतः कारिकामुद्धृत्य "एतेनखण्डनकारमतमप्यपास्त"मित्यादिना तन्मतं दूषित-

---

1 अयं ग्रन्थो न्यायवार्तिकेन सह बंगाल एशियाटिक्सोसाइटीनाऽऽख्यया समित्या सम्मुद्रितः ।

वान् । तस्य च स्थितिरितः सप्तशत्याः पूर्वमष्टशत्या अभ्यन्तर आसीदिति तत्पूर्वत्वं खण्डनकर्तुरवश्यमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

एतावता पौर्वापर्यमेवं सिद्ध्यति ।

अष्टनवत्युत्तराष्टशततमे वत्सरे श्रीवाचस्पतिमिश्राणां स्थितिः, ततः९०६वत्सरे उदयनाचार्यस्य स्थितिः ततः, परं ग्रन्थकर्तुः स्थितिः

अन्येतु खण्डनकृत उदयनाचार्यसमानकालिकत्वं वर्णयन्तोऽन्योन्यमनयोः समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च पद्यमेकम्—

"किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वं यदि गवि गोत्वं नहि मयि तत्त्वम्।
अगवि च गोत्वं तव यदि साध्यं भवतु भवत्यपि सम्प्रति गोत्वम्" ॥

परमत्र प्रमाणविशेषादर्शनाच्चाण्डुपण्डितलेखवैपरीत्याच्च न मामकं चेतोऽत्र विश्राम्यति ।

यच्च केचित् श्रीहर्षस्तावदादिशूरेण समानीतानां चतुर्णां ब्राह्मणानामन्यतम इति तस्य वङ्गदेशवास्तव्यतां साधयितुं समुत्सहन्ते । तदपि न चित्तसन्तोषकरम् । यतो वङ्गदेशे आदिशूरेणाऽनीतो यदि भवेच्छ्रीहर्षस्तर्हि किमिति तेन स्वग्रन्थे कुत्राऽपि तस्यादिशूरस्य वर्णनं न कृतम् । यथा कान्यकुब्जाधीश्वरस्य वर्णनं तस्माच्च स्वस्य बहुमानलाभ इत्यादिकं खण्डनखण्डखाद्यादिग्रन्थेषु दृश्यते न तथा पूर्वोक्तस्य राज्ञो वर्णनं दृश्यते । किञ्च भवदभ्युपगतरीत्याऽपि कथञ्चित् गौडदेशम्प्रत्येवाऽऽनीतः श्रीहर्षस्तथाऽस्तु नाम? परं गौडदेशत्वेन वङ्गदेशस्य प्रामाणिकैः कुत्रापि परिगणनं न कृतमिति नैतद्विश्वासयोग्यं प्रेक्षावताम् ।

केचन काव्यप्रकाशकारेण मम्मटभट्टेनाऽपि समं खण्डनकर्तुः समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च कथाम् । कदाचित् मम्मटभट्टसविधे श्रीहर्षेण नैषधचरितं स्वनिर्मितं प्रादर्शि । तत आद्यन्त-

मवलोक्य तेनोक्तमहो पूर्वमेव यदि काव्यमेतत्प्रदर्शितमभविष्यत्, नूनं काव्यप्रकाशे दोषपरिच्छेदे दोषोदाहरणान्वेषणप्रयासो मे नाभविष्यत् । समस्तकाव्यदोषाकरमेतत् भावत्कं काव्यमिति वक्तुरभिप्रेतमिति ॥

एतैः पूर्वोक्तैः प्रमाणैः सिद्धमेतत् यद् द्वादशशताद्ब्याः पूर्वमेव एतस्य ग्रन्थकर्तुः स्थितिः जयन्तचन्द्रस्य चेति ।

एवं यथाकथञ्चित्समयस्तु निर्णीतः, सूक्ष्मेक्षिकया निर्णयस्तु मादृशैर्दुःशक इति पाश्चात्यविद्यापटूनां विपश्चितां शैलीमवलम्ब्य न तद्विषयेऽस्माभिरात्माऽऽयास्यते। यत्किञ्चिदन्यैः पण्डितैरस्मिन्विषये यत्र कुत्राऽपि लिखितमास्ते तदेवाऽत्र सङ्गृहीतं लिखितं यदत्र रोचेत तद्बुद्धिमद्भिर्ग्राह्यम् ।

आसीच्चायं खण्डनकारोऽतिमेधावी स्वबुद्धिवैभवेन क्षणेनैव सर्वशास्त्रार्थानामाकलयिता, एवं किल वृद्धपरम्परया गाथा गीयते, एकदा किल कश्चित्पण्डितः श्रीहर्षपितरं श्रीहीरपण्डितं राजसभायां विजिगीषुकथायां व्यजेष्ट। ततः प्रभृति पराजयजनितमानससन्तापेन दूयमानमानसः श्रीहीरपण्डितो भगवतीं सकललोकजननीं दुर्गामाराधयितुं प्रवृत्तः ।

एवं क्रमेण भगवतीमाराधयन्नेव "तव पुत्रो भविता सकलदुर्वादिमतखण्डनपटुरिति" भगवत्याः सकाशाल्लब्धवरः किञ्चित्काला-नन्तरं मामल्लदेव्यां सकलगुणरत्नाकरं पुत्रं लब्ध्वाऽपि तावत्

१ केचिदुदयनाचार्यं एव श्रीहीरपण्डितं व्यजेष्टेति तदीयवैरनिर्यातनार्थमेव तत्प्रणीतलक्षणानि विशिष्योद्धृत्य खण्डनेऽखण्डयत् खण्डनकार इति वर्णयन्ति । चाण्डुपण्डितोऽपि स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षयँस्तद्ग्रन्थानुद्ग्रन्थयितुं खण्डनमारेभ्रुरित्यादिलिखन् पूर्वोक्तमेवानुमेने ।

नैव सन्तोषमवाप, किन्तु तेनैव पराभवजनितमानससन्तापाग्निना-ऽहर्निशं दह्यमानः कालेन रोगाक्रान्ते शरीरे मुमूर्षुस्तस्मिन्समये पुत्रमाहूय प्राह्—“वत्स मम जेतारं विजित्य स्वीयां कीर्तिपताकां चेद्विस्तारयिष्यसि तर्ह्येव मेऽन्तरात्मा परलोकगतस्याऽपि प्रशान्तो भविष्यति” इति । तदुपाकर्ण्य तातस्यैव पुरतः प्रतिजज्ञे यत् “तातावमन्तारमविजित्य नाऽस्मिन् लोके जनानां दर्शनगोचरो भविष्यामि” इति ।

अनन्तरं चोपरते तातशरीरे तदीयं पारलौकिकं पुत्रकार्यं यथा कथञ्चिन्निर्वर्त्य तपस्तप्तुमना आपतितव्यसनात्कथञ्चिदुत्तीर्य स्वकुटुम्बभारमाप्तेषु विन्यस्य पितुर्वचनमूरीकर्तुं देशान्तरं परिभ्रम्याऽनेकेषां विद्वद्वरिष्ठानामाचार्याणां सविधे विविधानि शास्त्राण्यधीत्य कस्माच्चिद्गुरोः सकाशाच्चिन्तामणिमन्त्रं समासाद्य कस्याश्चित्सरितस्तीर एकं जीर्णं भगवत्यास्त्रिभुवनजनन्याः श्रीगौर्या मन्दिरमुपलभ्य तस्मिन् स्थल उषित्वा तस्यामेव मूर्तौ बद्धादरस्तपोऽनुष्ठानाय प्रायतिष्ट ।

एवं क्रमेणानवरतं तपोऽनुतिष्ठतस्तस्य पञ्चसेषु हायनेषु व्यतीतेषु करुणावरुणालया श्रीगौरीदेवी तदीयां भक्तिं दृढतरमध्यवसायं च दृष्ट्वा नितरां प्रसन्नाऽविर्भूय तमुवाच “पुत्र ! तुष्टाऽस्मि वरं वृणीष्वेति”। असौ तु तदेव ययाचे—“मातः ! यदि प्रसन्नाऽसि तर्हि विद्याप्रदानेनाऽनुगृहाण”। भगवती च तुष्टा सती प्रार्थितं यथाकामं वरं प्रदायाऽन्तर्हिता बभूव, तत एतादृशं दुष्प्रापं वरं लब्ध्वाऽचिरात्तर्काऽलङ्कारवेदवेदाङ्गादिनिखिलविद्यास्वनितरसाधारणं वैदुष्यमवाप । अस्य प्रभावेण जल्पकथायामस्य सर्वोत्तरा वाणी प्रस्फुरति स्म । यां बोद्धुमपि समर्था नाभवन् पण्डिताः । तावताऽपि लोकोत्तरविद्याविभूषितः स्वभारतीं लोकैरनव-

बुद्ध्यमानामुपलभ्योद्दिश्याऽसिद्धिं परिपश्यन् पुनर्भारतीमुपासितुमारेभे । ततः प्रत्यक्षा वाग्देवी कथयति स्म "वत्स ? अतिप्रज्ञाऽपि ते दोषायैवाभवदिति निशीथे शिरसि अम्भः परिषिच्य क्लिन्ने सति दधि भक्षयित्वा प्रस्वपिहि तेन कफाधिक्येन जडत्वं प्राप्स्यसि पश्चात्तव वाणीं जना वेत्स्यन्तीति" । असावपि तथैवानुष्ठाय पूर्णमनोरथोऽभवत् । एवं क्रमेण दिव्यज्ञानं सम्पाद्य कान्यकुब्जेश्वरसभायां स्वपितुर्जेतारं शास्त्रार्थे पराजित्य तस्माद्राज्ञः बहुसम्मानमवापेति ।

एवमप्रतिमपाण्डित्यभाजोऽस्य ग्रन्थकर्तुः पूर्वोल्लिखिताख्यायिकाविषये नैवास्ति कश्चन सन्देहलेशः, यतोऽनेनैव ग्रन्थकर्त्रा स्वकृते नैषधीयचरिते प्रथमसर्गान्तिमश्लोके "श्रीहर्षमित्यादिश्च चतुर्दशे च सर्गे "अवामावामेत्यादिः" सन्दर्भश्च "तवच तव वृत्ते कवयितुः" "भवद्दत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु" रित्येवमादिना स्पष्टं देवताप्रसादलब्धदिव्यविज्ञानवत्त्वं स्वस्याऽऽवेदितम् । वृद्धपरम्परया प्रचलितैवाऽऽख्यायिका, साऽपि नैकान्ततो निर्मूलेति कश्चन वक्तुं शक्नोतीति भवेदेव याथार्थ्यम् ।

सोऽयमनितरसाधारणपाण्डित्यभाक् श्रीहर्षोऽनेकान् ग्रन्थान् जग्रन्थ । नैषधचरितम् १ अर्णववर्णनम् २ शिवशक्तिसिद्धिः ३ साहसाङ्कचम्पूः ४ छन्दः प्रशस्तिः ५ विजयप्रशस्तिः ६ गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः ७ ईश्वराभिसन्धिः ८ स्थैर्यविचारणप्रकरणम् ९ खण्डनखण्डखाद्यम् १० ईश्वराभिसन्धि ११ रित्यादयः ।

एतेषु नैषधचरितं नाम काव्यं के नाम पण्डिताः काव्यसुधास्वादनसमुपजाततृप्तिविशेषाननुभवन्तो न जानते । प्रत्युत सर्वेऽप्यनेनमेव ग्रन्थमधीत्य पुनः पुनर्विचार्यैव च जगति ख्यातिं पाण्डित्यं च लभन्त इति न परोक्षं प्रेक्षावताम् । एवं सति तद्विषये

ऽस्माभिः प्रशंसनं तेजोराशेः सूर्यस्य दीपेन तमस्तिरस्करणार्थं-मिति न तद्विषये लेखनी व्यापार्यते । अन्येच ग्रन्थास्तदीयाः प्रायशो नास्माभिर्दृष्टा इति कं विषयं प्रतिपादयितुं साधयितुं वा ते प्रणीता इति नविशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते ।

केचित्तु—तत्तद्ग्रन्थानां नामान्येव सन्ति साक्षिणो वर्ण्येषु—यथा—अर्णववर्णनं नाम समुद्रवर्णनं स्यात् । शिवशक्तिसिद्धिरिति शिवनाम्नो नृपस्य शक्तिचरितवर्णनमयं स्यात् । गौरीगिरीश-माहात्म्यवर्णनस्वरूपन्तु न स्यादित्यपि कथं वक्तुं शक्य-म् । साहसाङ्कनाम्नो महाराजस्य चरितमयी खलु च-म्पूर्नाम । साहसाङ्को नाम विक्रमादित्यः साहसप्रधान-कार्यकरणात्तदीयं नाम साहसाङ्क इति लोके प्रथितं इति वदन्ति । परन्तु नैषधे नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृते इति ग्रन्थकृल्लेखात् नवो यः साहसाङ्कोपनाम राजेत्यादिनारायण-विवरणाच्च नवत्वविशेषणस्वारस्यान्यथाऽनुपपत्त्या कान्यकुब्जे-श्वरसाहसाङ्कस्य वर्णयित्रीयं चम्पूर्नतु श्रीमद्विक्रमार्कपरमे-श्वरस्येतियुक्तम् ।

छन्दःप्रशस्तिरतिच्छन्दनाम्नो राज्ञः सङ्कीर्तनम् । विजय-प्रशस्तिः कस्य चन महाराजस्य शत्रुसङ्ग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिव-र्णनम् । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिश्च गौडदेशाधीश्वरराजवंशवर्णनं रघुवंशादितुल्यम् । ईश्वराभिसन्धिः ईश्वरसाधनपरः फलतोऽनी-श्वरवादिबौद्धमतनिराकरणार्थं प्रणीत इति सम्भाव्यते । अभि-सन्ध्यन्तरमपि यत्कुत्रचिच्छ्रूयते तदस्यैव ग्रन्थस्य प्रकरणमिति न ग्रन्थान्तरम् । स्थैर्यविचारणप्रकरणं नाम बौद्धाभिमतक्ष-णिकत्वनिरासपरं स्यात् इति मन्ये इति वर्णयन्ति ।

एतेषु खण्डनखण्डखाद्यं कदा प्रणीतमिति विचारयामः । त-

न्न केचिदित्थमाचक्षते ईश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तकान्तराणां च परस्तात् प्रणीतमिति ।

समसमय एवैनयोः पुनर्निर्माणमिति युक्तम्—तथाहि नैषधच-रिते "खण्डन खण्डतोऽपि सहजे" इति लेखनात् खण्डने च "य-था च परिहृतचापलमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्ज्य रज्यति निरा-समेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे" इति लेखनाच्च कतरद् पूर्वभावि कतरच्चोत्तरकालभावि-इति कथयितुमशक्यमतः समसमयत्वमेव ॥

अस्य च ग्रन्थस्य खण्डनखण्डखाद्यं, खण्डनखण्डं, खण्ड-नखाद्यं खाद्यखण्डनं खण्डनमित्यादि बहूनिनामानि लोके प्रथि-तानि । तेषु कानिचित् लाघवमूलकानि कानि चिद्विपर्यासमूल-कानि इति न मुख्यानि नामानि भवितुमर्हन्ति । खण्डनखण्ड-खाद्यमित्येव सम्पूर्ण तस्य नाम । (१)

---

(१) खण्डनस्य—पदार्थादिखण्डनरूपस्य खण्डस्य खण्डशर्क-रायाः खाद्यं भक्ष्यं स्वाद्यमित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमाद्यं येषां ते खाद्या गगनादयः पदार्था येन यस्मिन्वा तत्खण्डनखण्डखाद्यमिति द्वितीयोऽर्थः । वस्तुतः खण्डनखण्डखाद्यं नाम खण्डनरूपं यत्खण्डखाद्यं नाम पाकविशेषः वैद्यकग्रन्थोक्तः ख-ण्डखाद्याख्यः पाकविशेषोयथा रोगानिरसनपूर्वकबलपुष्ट्याद्या-धानहेतु स्तथाऽयमपि ग्रन्थः खण्डनरूपो वादिमतानि तिलशः ख-ण्डयित्वा ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्तिश्रद्धाद्याधानहेतुर्भवन् परमानन्दास्वाद-नक्षमयोग्यतासम्पादकोभवति । खण्डखाद्यं चोक्तं हारीते—

"शतावरी च्छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका बला ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥
भार्ङ्गी पुष्करमूलं च पृथक् पञ्चपलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्य मष्टभागावशेषितम् ॥
दिव्यौषधिहतस्याऽपि माक्षिकेण हतस्य वा ।

अथाऽस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य प्रतिपाद्यविषये किञ्चिदालोचयामः किमर्थोऽयं ग्रन्थः प्रणीत इति ।

अस्मिँश्च ग्रन्थे न्यायशास्त्रस्याऽऽदिसूत्रोक्तानां प्रमाणादिपदार्थानामेव खण्डनं समुपलभ्यते इति न्यायशास्त्रस्यैव तात्पर्यं कुत्रेति प्रथमं निर्णीयते । सर्वेषां प्राणिनां स्वभावत एव दुःखं जिहासितं सुखं च प्रेप्सितं भवति । तत्र संसारे सुखं स्वल्पं तदपि सातिशयमागमापायीति दुःखबाहुल्येन विपक्षवर्गाक्रान्तत्वेन दुःखपक्ष एव निक्षिप्तमिति प्रेक्षावद्भिस्तज्जिहासितं भवति । सत्यां च जिहासायां प्रथमतस्तत्कारणोच्छेद एव यत्नः कर्तव्यो भवति तथासति दुःखस्य विनाशाय न यत्नान्तरमपेक्षितव्यं स्यात् का-

---

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे खण्डपाको मतो यथा ।
प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्म जतुकत्वचम् ॥
शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठी जाती पलं पलम् ।
त्रिफला धान्यकं पत्रं व्यक्षं मरिचकेसरम् ॥
चूर्णं दत्त्वा सुमाथितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ।
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमात्रकम् ॥
गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसः पयः ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धमांसादिबृंहणम् ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं क्रमिम् ।
श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
अनाहं मूत्रसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्"
इत्यादिवर्णयन्ति स्म महामहोपाध्यायपण्डितवरभागवताचार्याः ।

रणाभावे कार्याभावस्य सर्वसाम्प्रदायिकानुमतत्वात् । तच्च कारणं किमिति जिज्ञासायामात्मतत्वाज्ञानमेवेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः तथाहि—आत्मनि अज्ञानेनावृते तत्र देहेन्द्रियाद्यध्यासरूपं मिथ्याज्ञानं प्रवर्तते । ततश्च दोषाणां रागद्वेषादीनां प्रादुर्भावः, तस्माच्च वाङ्मनःकायचेष्टालक्षणायाः प्रवृत्तेरुदयः, प्रवृत्तेश्च पुण्यपापाविर्भावः, पुण्यपापाभ्यां शुभाशुभजन्मग्रहणं, ततो दुःखानुभव, इत्येवमनिशं प्रवर्तमानं चक्रं संसार इति परिभाष्यते । तस्य च निवृत्तिरात्मतत्वज्ञानाद्भवति । यथाऽऽह भगवानक्षपादः—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति ।

तच्च तत्त्वज्ञानं न परोक्षमेव मिथ्याज्ञाननिवर्तकमपरोक्षस्य मिथ्याज्ञानस्यापरोक्षेण ज्ञानेन विना बाधादर्शनात् । नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिभिर्निश्चितदिगादितत्वानामपि पुंसां न पुनर्दिगादिविभ्रमा जायन्ते । अतश्च तत्वसाक्षात्कार एवैषितव्यः । साक्षात्कारेच प्रकृष्टं निदिध्यासनमेव साधनं, नहि अनादिकालप्रचितमिथ्याज्ञानतत्संस्कारप्रवाहजनितं विपरीतज्ञानं सहसाद्रागित्येव सकृदुत्पन्नेन तत्त्वनिश्चयेनोच्छेत्तुं शक्यते ऽपि त्वभ्यासेनैव । अभ्यासापरपर्यायं निदिध्यासनं च तर्कसहकृतवैदिकज्ञानसाध्यं श्रुतिजनितज्ञाने युक्तायुक्तत्वविवेकं विनान जायते, यतो निर्दोषश्रुतिसमन्वयात्प्रतीयमानोऽप्यर्थः सहसा न बुद्धिमारोहति न यावत्पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचार्यते । अन्यथा उत्पन्नमपि श्रौतज्ञानं वादिविप्रतिपत्त्यादिप्रयुक्ताऽसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषेण प्रतिहतं सत् न साक्षात्काराय कल्पत इत्यतो बुद्धिदोषाऽपाकरणाय दर्शनकारैः करुणया दर्शनानि प्रणीतानि ।

तत्राक्षपादीयदर्शनं प्राधान्येनैतदेव निरूपयितुं प्रवृत्तं यत् कस्य

चिदप्यभिलषितस्य वस्तुनः साधनं केन प्रकारेणक र्तुं शक्यं, कानि तत्र साधनानि, के वा साधनाभासाः, कथं वा वादिनोऽसद्वर्त्मना गच्छन्तो वस्तुतत्वमपलपन्ति चक्षुषि धूलिप्रक्षेपसदृशानि वचनान्यारचय्य श्रद्धालोः श्रद्धामपाकुर्वन्ति किंवा सदुत्तरं किंवाऽसदुत्तरं के वा कथादोषा इत्यादिपरिज्ञानाय। न तु प्राधान्येन मोक्षसाधनतत्वज्ञानाय, तत्र छलादीनामनुपयोगात्। परम्परयाऽपि मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानप्रतिपादनपरत्वाभावे मुमुक्षूणां प्रवृत्तिर्न भवेदिति तदपि निरूपितवान्मुनिर्द्वितीयसूत्रेण पारिभाषिकद्वादशविधप्रमेयप्रतिपादकसूत्रेण च(१) नतु प्रधानतस्तदुद्देश्यम्। अत एव तदनुरूपमादिमं सूत्रं तत्रोपलभ्यते—

"प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम" इति। यस्य कस्य चिदपि वस्तुनः सिद्धौ चिकीर्षितायामेते षोडशपदार्था अपेक्ष्यन्तेऽत एषां तत्वज्ञानात् भवति निःश्रेयससिद्धिः– अभिमतसिद्धिरित्यर्थः। एतच्च निःश्रेयसपदं न केवलं मोक्षाभिप्रायेण प्रयुक्त, मपि तु सर्वविधनिःश्रेयसाभिप्रायेण, तथाहि न्यायवार्तिकं—

" तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमधिगम्यमानं कर्म भवतीति। किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति? तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययो-

(१) यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य निर्माणं साक्षात्परम्परया वा मोक्षफलं न भवति चेत् तत् सफलमिति आस्तिकैर्न परिगण्यतेऽतस्तादपि निरूप्यते यथा काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिषु चतुर्वर्गफलप्राप्तिसिद्ध्यर्थं काव्यप्रणयनमित्युक्तम्। परन्तु काव्यस्वरूपानिरूपणस्य साक्षात् मुख्यं फलं तत् न भवतीति किन्तु चमत्कारविशेषानुभव एव, तद्वत्।

त्पत्तिनिमित्तत्वं--यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद् द्विविधं भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं, नहि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति। एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतयोपक्षिप्यन्ते इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति । (१)दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति? । (२)न नास्त्यर्थस्य तथाभावात्--अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते । यदा ह्ययमात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति अथ संसारं नातिवर्तते इति । एवं चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । (३)यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निः श्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय घटेरन् नहि कस्यचित्कचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति । तस्मादात्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । (४)पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात्

---

(१) दृष्टे दर्शनमेव प्रमाणमदृष्टन्तु निःश्रेयसमप्रामाणिकं दर्शनाभावादित्यर्थः ।

(२) परिहरति । ननास्ति ।

(३) ये तु वैयात्यान्मन्येरन् पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिःश्रेयसहेतुरिति तान्प्रत्याह । यदि पुनरिति ।

(४) न केवलं वस्तुवृत्तिः सूत्रकारस्यापि सम्मतमेतदित्याह । पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य— प्रमाणादिभ्यः । यदि च यत्किञ्चित्प्रमेयतत्त्वपरिज्ञानान्निःश्रेयस्य परस्य प्राप्तिः किमर्थमात्मादिसूत्रेण द्वादशैव प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्यवधार्यते सूत्रकारेण । तस्मात्तदेतत्साक्षादुपयोगिनिःश्रेयसे न पदार्थमात्रमित्याह । प्रमेयेति । इति तात्पर्यटीका । स्पष्टमिदमेतेन यत् न्यायदर्शनं न मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव प्रवृत्तमपि तु तत्साधनपरिकरतत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव शरणीकरणीयाः ।

तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसम्भवेत् नात्मादि प्रमेयं पृथगुपदिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायां प्रमेयस्य विहितत्वादाद्येन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः स्यात्" इति ।

अयमभिप्रायः—सर्वास्वपि विद्यासु तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं च वर्तते एव, परं तत् न आत्मज्ञानं मोक्षरूपं वाऽपि तु तत्तत्प्रतिपाद्यविषयज्ञानरूपं, फलमपि भिन्नरूपम् । यथा त्रय्यामग्निहोत्रादिसाधनज्ञानं, वार्तायां भूम्यादिपरिज्ञानं, फलमपि स्वर्गप्राप्तिकृष्याद्यधिगमरूपमनेकविधम् । एवमनेकप्रभेदतत्त्वज्ञानसाध्यनिःश्रेयससमुदायस्य सङ्ग्रहः सूत्र कृतोऽभिप्रेतः, नहि एतद्दर्शनव्युत्पाद्यतर्कादिपरिज्ञानमन्तरा विद्यापदेभ्यो यावन्मात्रावगतिः तावता प्रेक्षावतां परितोषः माभूदादित्यो वै यूप इत्यादिभ्य आदित्यादीनां यूपादिता । एवमेव वार्तादिषु "माघे कर्षिताभूमिः स्वर्णमयं फलमाधत्त"इत्यादि तर्कानपेक्षायां विफलमेव स्यात् । तस्मात् संशयपरीक्षाप्रमाणविनिवेशद्वारेण तदर्थतत्त्वमवधारणीयमिति सर्वस्यापि मूलं भवति आन्वीक्षिकीपरिज्ञानमिति तदेवाऽत्र प्राधान्येन निरूप्यम् । यद्यपि मोक्षप्रयोजनकत्त्वमपि प्रदर्शितं वार्तिकादौ तथाऽपि परम्परयैव तत् ज्ञातव्यं त्रय्यादिवत्, इतरथा प्रमाणादि कथनवैयर्थ्यापत्तेः ।

किञ्च यदि एतस्य मुमुक्ष्वभिलषितज्ञानमात्रप्रतिपादनपरत्वं भवेत्तर्हि ।

"संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयः प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति । सत्यमेतत् । इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्या-

त्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात्संशयादिभिः पदार्थैः पृथक्प्रस्थाप्यते ” ।

इत्यादिभाष्यं न सङ्गच्छेत । अत्र हि संशयादीनां पृथग्वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियमिति मात्रशब्दं प्रयुञ्जानेन उपनिषदश्च दृष्टान्तयता भाष्यकारेण एतद्दर्शनं पदार्थव्यवस्थापकयुक्तिजातनिरूपणाय प्रवृत्तं नतु प्रमेयप्रतिपादनाय, किन्तु तदंश उदासीनमेव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव प्रवृत्ताः इत्येतदभिप्रेयते ।

“ चतस्र इमा विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अग्निहोत्रहवनादिप्रस्थाना त्रयीहलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्यमात्यभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः संशयादिप्रस्थानमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात् । ततः किं स्यात् ? अध्यात्मविद्यामात्रत्वात् उपनिषद्विद्यावत् त्रय्यामेवान्तर्भाव इति चतुष्ट्वं निवर्तेत तस्मात् पृथग्गृह्यन्त इति ” वार्तिकम् । “ यद्यपीतरा विद्याः प्रामाणिकमेवार्थमभिनिविशन्ते तथाऽप्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेव प्रमाणाद्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्येऽर्थतत्त्वे प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यपि व्युत्पादयन्ति। तदनेन विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार आन्वीक्षिक्या दर्शितः ” ।

इति तात्पर्यटीका चैनमेवार्थं प्रदर्शयतः ।

“तदेतदुक्तं भवति न्यायव्युत्पादने व्यापारवत्तया हि इयमान्वीक्षिकी विद्यान्तराद्भिद्यते । सच संशयाद्यङ्गोपाङ्गैरेव व्युत्पादितो भवति ततोऽस्याः संशयादयो विषयभूताः तानन्तरेण निर्विषयतया विद्यैव न स्यात् विषयान्तरवत्तया विद्यान्तरमेव वा स्यादिति ” ।

अभिदधानः तात्पर्यपरिशुद्धिकार उदयनाचार्योऽपि पूर्वो-

क्तमेवानुमेने । अत एवा ऽग्रेऽपि—

" न च वाच्यमस्तु विद्यात्रयमेव कृतमान्वीक्षिक्या विद्ययेति ? एतस्या एव समस्तविद्यावदातीकरणहेतुत्वात् । यथा वक्ष्यति—प्रदीपः सर्वविद्याना"

मिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे

" न ह्यन्या विद्याः स्वं स्वमर्थं व्युत्पादयन्त्योऽपि कथमेतदित्यश्रद्धामलमपनेतुमीशते विनैवमान्वीक्षिकीमित्याशयवान् परिहरति । एतस्या एवेति " इत्यभिहितवान् ।

तथा—

"नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने'

इति श्लोकव्याख्यानावसरे तायी—तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणक्षमकथासम्प्रदायप्रवर्तक इति व्याचख्यौ । न्यायदर्शनस्य मोक्षसाधनप्रतिपादनार्थत्वे संरक्षणपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतोऽवगम्यते यदत्र न प्रमेयपरत्वं, किन्तु येन श्रौतज्ञानं समुत्पन्नं वादिविप्रतिपत्त्यादिभिः कलुषितं न भवेत् तादृशयुक्तिजालोद्भावनपरमिति

"सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता "

इति ब्रुवाणो भाष्यकारः स्पष्टमेव न्यायदर्शनस्य सर्वविद्याङ्गत्वमाचख्यौ । तेन चोपायभूतत्वमेवाऽस्या लभ्यते न तु प्राधान्यं, तथासति सारभूता सर्वविद्यानामित्यावश्यकं, यथाहि—प्रदीपस्य सन्तमसापनयनद्वारेणाऽवस्थितघटाद्यर्थाभिव्यञ्जकत्वमात्रेण फलवत्त्वं न भवति, अपितु घटाद्यभिव्यक्त्या हानोपादानादिभिः

फलं लभ्यते इति तस्य साधनत्वमेव, तथा मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानं वेदान्तैः साधयितुं न शक्यते यावत् पूर्वपक्षोत्प्रेक्षितन्यायाभासनिवर्तनक्षमाऽऽन्वीक्षिकी नाधिगता स्यात् इति परम्परया तस्याउपयोगः न तु साक्षात् । अतएव वार्तिककारोऽप्येतद्भाष्यं व्याचक्षाणः ।

"प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपादयन्ति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणादीनि न सन्ति ? नसन्तीत्याह । कथं न सन्ति । अनधिकारात्—न ता विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते प्रमाणादिप्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्ते" इत्यादिना इतरासां विद्यानामुपेयत्वेन प्राधान्यं सूचयाम्बभूव, तथाऽस्याः प्रमाणादिपरिकरप्रतिपादनार्थत्वं चाऽनुमेने ।

यथाहि व्याकरणं सर्वविद्याङ्गमिति न तत् स्वातन्त्र्येण कस्य चिन्मतस्य प्रतिष्ठापकं किन्तु व्युत्पत्त्याधानद्वाराऽध्येष्यमाणसर्वविद्यासु योग्यतातिशयमापादयति, अतो न तदध्ययनमात्रेण कृतकृत्यता सम्पाद्यते, किन्तु अन्यानि दर्शनान्यधीत्यैव, तथैव न्यायदर्शनेनापि। तथा व्याकरणेष्वेव प्रसङ्गात्सत्कार्यवादादिकं दर्शनप्रतिपाद्यं किञ्चित्तत्त्वमुद्भाव्य विचारितमपि न तत्तद्दर्शनप्रतिपाद्यं, शब्दसाधुत्वज्ञानौपयिकतयैव तस्योपक्षीणत्वात्, तथाऽस्यापि दर्शनस्य प्राधान्यात् प्रमाणादिकं निरूपयितुं प्रवृत्तस्य प्रसङ्गात् यत् कुत्रचित् स्वमतपरिग्रह इव दृश्यते न तत्र तात्पर्यम् । यथा लक्षणसूत्रमेकं निर्माय तस्य लक्ष्येषु प्रवृत्तिं दर्शयितुं बहुभिर्वैय्याकरणैः स्वबुद्धिभेदेन विविधान्युदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते, परं नैकत्राऽपि निर्भरः, तथा तत्र न कोऽप्याशङ्कामुद्भावयितुमर्हति 'किमिति इदमेवोदाहरणं प्रदर्श्यते न तूदाहरणान्तरमिति, यतस्तत्र तात्पर्याभावात्, तद्वत् वस्तुसिद्धौ चिकीर्षिता-

यामपेक्षितानां युक्त्यादीनां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रवृत्तिं बोधयितुं लक्ष्यस्थलमिव निरूपितमास्ते ऽद्वैतदर्शनविरुद्धं परमाणुनित्यत्वादिकं, नतु तत्र तात्पर्यं, यथाऽत्रैव पञ्चमाध्याये जातिनिग्रहस्थाननिरूपणप्रसङ्गे बहुविधोदाहरणप्रदर्शने ।

यदि चाऽसत्कार्यवादादिकं न्यायदर्शनप्रतिपाद्यमेव स्यात् तर्हि किमिति प्रतितन्त्रसिद्धान्तनिरूपणावसरे उदाहरणं प्रदर्शयता भाष्यकारेण—

"नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतना देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणे च विशेष इति साङ्ख्यानां, पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवोदोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुद्ध्यत इति योगाना' मित्यत्र योगपदग्रहणं कृतं, नैयायिकानामित्येव वक्तव्यमासीत्, अत्रत्ययोगशब्देन वैशेषिका एवाभिप्रेयन्ते इति वक्तव्यं,(१) नहि पातञ्जलैः पुरुषस्य सगुणत्वं तदद्दष्टनिमितोभूतसर्गो ऽसत्कार्यवादादिकमभ्युगम्यते इति प्राज्ञेन वक्तुमपि शक्यं, तथा सति तदीयग्रन्थविरोधस्यापरिहरणीयत्वप्रसङ्गात् । तथा च नैयायिकानामपि अत्रैव तात्पर्यं चेत् योगपदं व्यर्थमित्यापद्येत । तेन ज्ञायते भाष्यकारस्य नेदं स्वकीयं मतं परमतमेवोदाहरणप्रदर्शनायोपन्यस्तमिति न तत्र तात्पर्यम् ।

इदमपरमत्रावधेयं प्रेक्षावद्भिः— कस्यचिदपि ग्रन्थस्य यस्मिन्कस्मिन्नप्यर्थे तात्पर्यं निर्णेतव्यं चेत्

" उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय "

(१) योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरमिति अन्ते प्रशस्तपादभाष्ये लेखनात् ।

इति वृद्धोक्तप्रकारेण षड्विधलिङ्गैरेव तन्निर्णयम् । तत्र प्राथमिकं लिङ्गं उपक्रमोपसंहारैकरूप्यं शब्दनिष्ठं सर्वतोऽभ्यर्हितं, एकरूपताया अभावे एकवाक्यताज्ञानाभावेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वमेव दुर्घटं स्यात् तथाच यथा—वेदान्तसूत्रेषु "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारकर्तव्यतामुपक्रम्य तन्निर्वृत्तमोक्षरूपं फलं " अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा"दित्यन्ते उपसंह्रियमाणं दृश्यते तावता चेदं शास्त्रं ब्रह्मज्ञानसाधनकमोक्षतात्पर्यकमिति अनुमातुं शक्यते। येन चोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति हि शाब्दविदः यथो पांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसङ्कीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि गौतमप्रणीतन्यायशास्त्रस्य मोक्षप्रतिपादनपरत्वसाधनायोपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वप्रयुक्तैकवाक्यत्वं हेतूकर्तव्यम्। परन्तु तदेवासिद्धं, "हेत्वाभासाश्च यथोक्ता" इत्यन्तिमसूत्रेण तु उपक्रमानुगुणपदार्थनिरूपणमेवोपसंह्रियते, न तु अपवर्गकथा लेशतोऽपि सूच्यते तत्कथं प्रेक्षावद्भिरिदं शास्त्रं मोक्षनिरूपणपरमित्यधिगन्तव्यमिति सुधिय एव निरूपयन्तु । एष च न्यायोऽध्वरमीमांसाशास्त्रेऽपि योजनीयः यतस्तत्रापि " अथातोधर्मजिज्ञासेत्युपक्रम्य "अन्वाहार्येच दर्शनात्" इत्यन्तस्य धर्मविषयकत्वेनैकरूपार्थविषयकतया धर्मपरत्वमेवानुमास्यते न तु स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वम् । अत एव भगवद्रामानुजाचार्याः स्पष्टमेवोत्तरमीमांसाशेषत्वं पूर्वमीमांसायाः प्रतिपादयन्तिस्म । शेषत्वे विप्रतिपन्ना अपि ब्रह्मविदो मीमांसायाः स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वं नास्तीत्यत्र कृतसम्मतिका एव ।

यच्च द्वितीयं लिङ्गमभ्यासरूपं तदप्यत्र न समुपलभामहे ।

अभ्यासोनाम पौनःपुन्येन तत्कथनं, तेन हि प्रेक्षावतामेतादृशी बुद्धिरुदेति यदत्र प्रतिपादयितुरादरातिशयो वर्त्तते इति, तेन चात्रैव तात्पर्यं वक्तुरित्युन्नेतव्यम् । प्रकृते च सकलमेव न्यायदर्शनं तद्विपरीतमनुभूयते, यत्र हि यस्य प्राधान्येन निरूपणं तदेव विस्तरेण निरूपणीयमितरत् सङ्क्षेपेण निरूपणीयमित्यस्ति लौकिकानां तीर्थकराणां च मर्यादा । एवञ्चेत् अत्राऽपि यस्य तत्त्वज्ञानेन साक्षान्मोक्षः फलं तदेव प्राधान्येन विहायेतरनिरूपणं विस्तरेणाऽसकृद्वर्णनीयं, नतु तथोपलभामहे । तथाहि पञ्चाध्याय्यां हि आदितोऽध्यायद्वयेनोद्देशोलक्षणं लक्षितेषु च प्रमाणानां परीक्षेति द्वयं वृत्तं, पञ्चमाध्याये तु जातिनिग्रहस्थानयोरेव निरूपणं कृतमिति तृतीयचतुर्थाध्याययोरेव प्रमेयपरीक्षाया अवसर इति वक्तव्यम्, तत्रापि तृतीयस्य प्रथमाह्निके नव प्रकरणानि, तेषु चत्वारि प्रकरणानि देहेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणात्मनित्यत्वप्रतिपादकानि सन्ति, अन्यानि पञ्च प्रासङ्गिकानि नात्मतत्त्वज्ञानस्य साक्षादुपकारकाणि।द्वितीयाह्निके च सप्त प्रकरणानि,तेषु बुद्ध्यनित्यत्वात्मगुणत्वक्षणिकत्वशरीराश्रितत्वप्रतिषेधप्रतिपादकानि चत्वारि प्रकरणानि प्रकृतोपयुक्तानि,अन्यानि त्रीणि न प्रकृतोपयुक्तानि । चतुर्थाध्यायेऽपि द्वित्राण्येव प्रकरणानि विद्यन्ते आत्मतत्त्वज्ञानोपयोगीनि । एवं सम्भूय ८४ चतुरशीतिप्रकरणात्मके न्यायशास्त्रे अष्टौवा नव वा प्रकरणानि आत्मतत्त्वमात्रनिरूपणाय प्रवृत्तानि सन्ति । एवं स्थिते एतद्दर्शनं आत्मतत्त्वकथां सङ्क्षेपेण समाप्येतरद्बाहूल्येन विचारयति, अत इदं मोक्षसाधनार्थमेव शास्त्रं प्रणीतमिति कथं प्रामाणिकैर्विश्वसनीयमिति प्रेक्षावन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

इदानीं तृतीयं लिङ्गं अपूर्वत्वं विचारयामः– भवत्वान्वीक्षिक्या अध्यात्मविद्यात्वं, तथापि अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्

यत्प्रमाणान्तरेण यथाकथञ्चिदपि न प्राप्तं तदेव शास्त्रेणोपदेष्टव्यं, न तु यद्बालिकोपि ज्ञातुं शक्नोति तस्यापि प्रतिपादनं, ज्ञातत्वेन प्रेक्षावद्भिरजिज्ञासितत्वेन तदर्थे तात्पर्यनिर्णायकस्यापूर्वत्वस्याभावेन प्रामाण्यस्योच्छेदापत्तेः, अज्ञातज्ञापकं हि प्रमाणं, इतरथा स्मृतीनामपि प्रामाण्यस्य दुर्निवारत्वापत्तेः। एवं सति यादृशमात्मतत्त्वं सुखदुःखादिगुणविशिष्टं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते गौतमीयैस्तादृशं सर्वैरनायासेनानुभूतमेवेति तन्निरूपणं पिष्टपेषणायितमेव स्यात्। कोनामात्मानं विविधसांसारिकदुःखदावानलज्वालापरीतं तत्परीहारोपायमन्वेषमाणं न वेदेति व्यर्थमेवेदं शास्त्रं स्यात् तथाचापूर्वत्वस्य तात्पर्यनिर्णायकमूर्धाभिषिक्तस्य प्रामाण्यशरीरनिर्वाहकस्याभावादपि मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वं निरस्तं वेदितव्यम्।

किञ्च—

"यो यथाऽवस्थितः पदार्थस्तस्य तथाभाव एव तत्त्वं तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञान"

मितिहि न्यायभाष्यकृद्वाक्यं, एवञ्चेत् शास्त्रमधीत्य मत्वा ध्यात्वा यः सम्पादनीयः साक्षात्कारः स इदानीमप्यनायासेनैव सर्वैर्लब्ध इति श्रवणमननादिसाधनानां वैयर्थ्यम्। नहीदानीन्तनस्य विशिष्टसाधनाधीनजन्मनोमोक्षावस्थापूर्वभाविनश्च तत्त्वज्ञानस्य लेशतोऽपि विषयकृतं वैलक्षण्यमभ्युपगम्यते नैयायिकैः, येन सार्वलौकिकस्याऽऽत्मसाक्षात्कारस्यायथार्थत्वान्निर्विचिकित्सापरोक्षज्ञानसम्पादनायास्माभिश्चेष्टितव्यमिति शास्त्रस्य साफल्यं सम्भाव्येत। आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माणां तैर्वास्तवत्वाङ्गीकारात्। नह्यहंसुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययादन्यदस्यात्मयाथात्म्यज्ञानमेतच्चेत्सर्वदाऽनुवर्तते किमर्थं तर्हि श्रमाङ्गीकरणम्

"अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरे"

दितिन्यायात् । यद्युच्येत सिद्धे किलात्मसाक्षात्कारे सर्वमेतदेवं स्यात् नत्वेतद्दशि, तथासति संसारोच्छेदप्रसङ्गः निवर्तकस्य ज्ञानस्य सर्वदा सत्त्वात् तस्मात्साधनपरम्परासमुपजातः साक्षात्कार एवैषितव्य इति । तन्न ।तथासति आत्मनि सुखित्वदुःखित्वादिकं मृषेत्यद्वैतसिद्धान्तापातात् । तस्मात्सर्वजनानुभवसिद्धव्यावहारिकसुखित्वदुःखित्वादिविशिष्टमात्मानमनूद्य तत्प्रमाणादिपदार्थतत्त्वपरिज्ञानार्थमेवेदं शास्त्रमिति बलादभ्युपगन्तव्यम् । येन सर्वेषां सूत्राणां सार्थक्यं स्यात् ।

किञ्च यद्यात्मनः भवदभिमतं सुखदुःखादिमत्त्वं वास्तवं कथङ्कारं ज्ञानेन निवृत्तिः स्यात्,नहि सत्यं वस्तु ज्ञानाद्विनश्यदनुभूयते सत्यस्यात्मवदनिवृत्तेः, कर्मानुष्ठानेन सत्यमपि वस्तु नाशयितुं शक्यं, परं तत्साचिव्यं तु ज्ञानस्य न श्रीमद्भिरङ्गीक्रियते समुच्चयवादिवत् । अत एव चतुर्थाध्यायस्याद्याह्निकसमाप्तौ "ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव" इत्यादिना महत्याऽऽरभट्या कर्मणामात्मज्ञाने सहकारित्वं निराकृतं भाष्यकृता । सूत्रकृता च तत्त्वज्ञानमात्रान्मिथ्याज्ञानादिविनाशक्रमेणापवर्गं ब्रुवता कर्मणामत्यन्तमनुपयोगो मोक्षे ऽभिधीयते, तथाच न कर्मसाध्यत्वं, न च ज्ञानमात्रविनाश्यत्वं सत्यस्य सम्भवतीति "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग" इति सूत्रासाङ्गत्यापत्तिः तस्माद्यदि ज्ञानमात्रसाध्यताऽभ्युपगन्तुमिष्यते मोक्षस्य तर्हि त्यज्यतां सत्यत्वाभिनिवेशः स्वीक्रियतां चाद्वैतवादः तथासति मुमुक्षूणां संसारपरित्यागेन ज्ञानार्थितया श्रवणादिसाधने प्रवृत्तिः सफला स्यात्, एतावता चैतत्सिद्धं यादृशमात्मतत्त्वं नैयायिकैः प्रतिपा-

द्यते न तादृशमभिमतं गौतमस्य महर्षेः अपितु वैशेषिकादीनामेव, अत एव श्रीशङ्कराचार्याः स्वग्रन्थेषु वैशेषिकं प्रतिपक्षत्वेनाभिमुखीकृत्य खण्डयन्तिस्म पूजयन्तिस्मच महर्षिं गोतमम् । तस्मान्न्यायशास्त्रस्यैतदंश औदासीन्यमिति सिद्धम् । एतेन चतुर्थमपि लिङ्गं फलवत्त्वं तात्पर्यनिर्णायकं पराकृतमिति वेदितव्यम् ।

अस्मिन् दर्शने भाष्यकारैः आन्वीक्षिकी यथा स्तूयते न तथा आत्मज्ञानमिति पञ्चममर्थवादरूपं लिङ्गमपि पदार्थप्रतिपादनपरत्वसाधनेनैवान्यथासिद्धं नात्मप्रतिपादनपरत्वसाधनायालम् । षष्ठमुपपत्तिशब्दवाच्यमबाधितत्त्वं यथा द्वैतस्य न सम्भवति तथा सुस्पष्टमेव त्रय्यन्तेष्विति न तद्विषये प्रयत्यते। पराक्रान्तं चात्र सूरिभिस्तदास्तां तावत् ।

एवं षड्विधतात्पर्यनिर्णायकानां लिङ्गानामभावे एतच्छास्त्रं मोक्षतात्पर्यकमिति कथं प्रामाणिका अभ्युपगच्छन्तु इति सुधियोऽत्र निष्पक्षपातं विचारयन्तु ।

तदेवं प्रामाणिकमूर्धन्यैर्वात्स्यायनोद्योतकरवाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिः सर्वथाऽभ्युपगतेऽप्यमुष्मिन्नर्थे आग्रहैकपक्षपातिनो ये वस्तुभूतमप्यर्थमतथाभूतमेव गृह्णन्ति, प्रतिपादयन्ति च एतदेव शास्त्रं सर्वैर्मुमुक्षुभिरादरणीयं, न तु वेदान्ताः, तत्प्रतिपादितमद्वैततत्त्वं वेति, तन्मतनिराचिकीर्षया खण्डनखण्डखाद्यं प्रणिनाय श्रीमान् श्रीहर्षः। अस्य च ग्रन्थकर्तुरयमभिप्रायः आन्वीक्षिकीशब्दादेवैषोऽर्थः प्रस्फुरति यत् श्रवणस्य अनु पश्चात् ईक्षणं तद्युक्तायुक्तत्वनिर्णयार्थमूहात्मकोव्यापारः युक्तिसहितः तेनार्थनिर्णयः कर्तव्यः, श्रवणं नाम श्रुतिवाक्यानां कुत्र तात्पर्यं इति जिज्ञासायां तन्निर्णयानुकूलो व्यापारः सच वेदान्तवाक्यैरेव कर्तव्यः तत्र चेद्वादिविप्रतिपत्ति-

भवेत् तर्हि तन्निवृत्तये आन्वीक्षिकीशब्दोदितं युक्तिजातं तत्रो- पसंहर्तव्यं, परन्तु नहि "वरविघाताय वधूद्वाह" इति न्यायेन वे- दान्तवाक्यानि तिरस्कृत्य यथेच्छं श्रुतिवाक्यविरोधि च मतमु- द्भावनीयं, किन्तु तदविरोधितर्कोपन्यासपुरस्सरं श्रुत्यर्थः सम्भा- वनीयः अतएव न्यायभाष्यकारः प्रतिपादयतिस्म—

" यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमादिविरुद्धं न्यायाभासः स " इति । एवमेव वार्तिकटीकयोरपि समुपलभ्यते । तथा च यत्कल्पनीयं तत् श्रुत्यविरोधि कल्प्यतां न तु श्रुतिं भङ्क्त्वा । तथा सत्येवान्वीक्षिकीशब्दस्वारस्यं सिद्धं भवति । तद्विरुद्धार्थकल्पने त्ववैदिकत्वमेवैतस्य दर्शनस्य स्यात् । न च पूर्वोत्तरमीमांसयोरिवाऽत्र श्रुत्यर्थविचार उपलभ्यते येनै- तद्वैदिकमित्यवगन्तुं शक्येतातोऽस्य दर्शनस्य न कुत्रापि मते पक्ष- पातः । केवलं यत् सर्वतीर्थकराणामपेक्षितं युक्तिजातं तदेव निरू- प्यते । एतच्च वस्तुवृत्तमनादृत्य प्रासङ्गिकमन्यैतात्पर्येण चोपन्यस्त- मात्मभेदादिकं वस्तुसदित्यभ्युपगम्य श्रुतिशतसमधिगम्यमद्वैतं प- रिभावयितुं ये प्रवर्तन्ते तान्प्रतीदमुच्यते आगम्यतां क्रियतां च शास्त्रार्थविचारः अद्वैतमेव तत्त्वमुत द्वैतमिति, याभिरुपपत्तिभिर्भ- वता वस्तुसिद्धिरभिलष्यते ताभिरेव ता एव युक्तयो भवदीया बा- धिता भवन्ति, नास्माभिः किञ्चिदभिनवमुद्भाव्य युक्तिजालं कि- ञ्चित्स्थाप्यते दूष्यते वा । तथाहि—

घटपटादीनां सत्यत्वं केन प्रमाणेनाऽवगतं ? प्रत्यक्षेणेति चेत् ? तर्हि स्वाप्नपदार्थस्य शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वापत्तिः प्रत्यक्षेण प्रती- यमानत्वाऽविशेषात् । अबाधितप्रत्यक्षेणेति चेत् ? घटादिप्र- त्यक्षस्य बाधो नास्तीति कथं त्वया ज्ञातं, अनुपलब्ध्या तत्सिद्धि- रिति कथनं तु अप्रयोजकं, यतः स्वाप्नपदार्थानां जाग्रति बाधवत्

जाग्रत्कालिकानामपि स्वप्ने बाधस्य उपलब्धेः एवं स्थिते परस्प-रस्य परस्परावस्थायां बाधितत्वात् कतरत्सत्यं कतरद्बाधितमिति नैव व्यवस्थापयितुं शक्यं, यादृशोहि इन्द्रियान्वयव्यतिरेको व्या-वहारिकघटादिप्रत्यक्षे समुपलभ्यते तादृश एव स्वाप्नप्रत्यक्षेपि। तत्रेन्द्रियाद्यभावात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकज्ञानस्य चक्षुषा गजं प-श्यामीत्याद्यनुभवस्य च भ्रान्तत्वमिति चेत्? जाग्रद्दशायामपि तादृशप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं नास्तीत्यस्याप्यसिद्धेः। यथाहि स्वप्ने सर्वमेव तदानीं कल्प्यते नतु पूर्वसिद्धं किञ्चिदस्ति, परंतु किञ्चि-त्पूर्वसिद्धत्वेन दृश्यते किञ्चित्तु तदानीमेवोत्पद्यमानत्वेन, तथा क्ष-णमात्रस्वप्नेपि युगाद्यात्मकः कालोऽप्यतिवाहित इति भवति बुद्धिर्नतु युगाद्यात्मककालस्य वस्तुत्वं तद्वदेव जाग्रत्यपि। प्रत्य-भिज्ञानुभवादिकं स्वप्नेऽपि समानं, दिनान्तरीयस्वप्नानुभूतस्य दि-नान्तरीयस्वप्नेऽप्यवभासदर्शनात्। जाग्रत्कालीनानुभवजन्यसंस्का-रसहकृतमनोजन्यत्वात्स्वप्नदर्शनस्य भ्रान्तत्वमिति चेत्? स्वाप्ना-नुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनोजन्यानुभवविषयत्वं जाग्रत्पदार्थस्येति वैपरीत्यमेव किं न स्यात्। तस्मात्प्रतीत्यविशेषात् स्वाप्नपदार्थेभ्यो न जाग्रत्पदार्थस्य कश्चिद्विशेष इति सिद्धं सकलस्यानिर्वाच्यत्वम्।

नचैवंरीत्या शून्यवाद एव प्रसज्येतेति वाच्यम्। अनृ-तस्यापि सत्याधिष्ठानकतया सत्याभावेऽनृतस्याप्यनुपपत्त्या तदङ्गीकारात्। तच्चाधिष्ठानं स्वयम्प्रकाशज्ञानमेव नित्यं स्वसिद्धिकं, तस्मिन्नेव सर्वे पदार्थाः कल्पिता एकस्मिँश्चन्द्रेऽनुभू-यमाने तस्मिन् कल्पितोऽपरश्चन्द्रमा इव प्रतिभासन्ते। नहि केना-ऽपि वादिना ज्ञानाद्भिन्नं विषयं तात्त्विकं स्वीकृत्य तस्य प्रकाश उपपादयितुं शक्यते तथासति अन्यत्वाविशेषात् घटज्ञाने पटस्य प्रकाशप्रसङ्गः। सम्बन्धात् प्रकाशाभ्युपगमेपि तुल्योदोषः।

नच सहभावोऽपि ज्ञानार्थयोः सर्वत्र सम्भवति अतीतानागतविषयकज्ञानेषु सहभावासम्भवात् । न च ज्ञानार्थयोर्वास्तवं तादात्म्यं अर्थानां विच्छिन्नस्थूलदीर्घत्वेनानुभूयमानत्वात् प्रकाशस्य चाऽऽन्तरत्वास्थूलत्वादिरूपेण प्रकाशनात् । तत्पारिशेष्यात् ज्ञाने विषयाणां कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानात्पृथक्सत्वाभावेन कल्पिततादात्म्यवत्त्वात् प्रतीतिरित्येव स्वीकर्तव्यम् ।

एतेन यदि सर्वमेवाऽसत्यं तथा सति—

" आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।

रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते "

इत्येदतपि बाधकं निरस्तम् । उभयत्रापि ज्ञानवैलक्षण्यात् यत्र हि मोदकलाभज्ञानमनाहार्यं भवति तत्र रसवीर्यविपाकादिकं फलं, यत्र त्वाहार्यं तज्ज्ञानं तत्र न तादृशं फलम् । किञ्च फलमपि न वास्तवं किन्तु ज्ञानरूपमेवेति कुत्रचित्तदानीन्तनबाधविषयज्ञानरूपं फलं कुत्रचित् व्यावहारिकबाधाविषयज्ञानरूपं फलमिति नाव्यवस्था, वर्णेषु ह्रस्वत्वदीर्घत्वादीनां समारोपितत्वाऽविशेषेपि नग इत्युच्चरितात् नाग इति गृहीतात् पदात् गजज्ञानं जायमानं भ्रान्तिरूपं भवति, नतु नाग इत्युच्चारितात् तथैव श्रोत्रेण गृहीतात् पदात् जायमानं भ्रमात्मकं भवति, तत्कस्य हेतोः ? नायं नियमः यत्सर्वस्मादसत्यात्सर्वस्य सत्यस्यासत्यस्य वा जन्मेति । किन्तु यतः कुतश्चिदसत्यात् यस्य कस्यचिदसत्यस्य सत्यस्य वा जन्मेति । वस्तुतो न चकिञ्चित् कुतश्चिदुत्पद्यते निरुध्यते वा; केवलं ज्ञानमात्रमेव तथा भवति व्यवहारश्च, तथा च श्रुतिः—

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इति ।

युक्तं चैतत्— सर्वस्यापि वस्तुनः साध्यसाधनात्मकत्वेन प्रतिपादनकथा तत्सिद्धौ मूलं कार्यकारणभाव एव, तस्मिन् सिद्धे

कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमातव्यः यथा घटादिकार्यं दण्डादिजन्यं तथैव प्रपञ्चोऽपि कार्यत्वात् केन चित्कारणेन जनित इति, किं तत्कारणमिति जिज्ञासायां परमाणवो वा प्रधानं वा स्वस्वसमयानुसारेण कारणं किमपि व्यवस्थापयन्ति वादिनस्तद्बलेन च सर्वस्य जगतः सत्यत्वमपि साधयितुं समीहन्ते—यद्यसदेतत् स्यान्न कारणान्वयव्यतिरेकावुपपद्येयाताम्। तथा सत्याशामोदकनृम्नानामुपार्जितमोदकानां च रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् असत्यत्वाविशेषादतो यदभावादाशामोदकस्यार्थक्रियाकारित्वं नोपलभ्यते उपलभ्यते चोपार्जितमोदकस्य, तत्किञ्चिदेष्टव्यं, तत्किमिति चेत्सत्यत्वमेवेत्यभिमानोवादिनाम्। परमसौ विचारं न सहते—

प्रथमतो दृष्टान्तमेवालोचयन्तु भवन्तः दण्डघटयोरेव कार्यकारणभावः तात्विक उत व्यावहारिक इति, न तावत्प्रथमः कल्पो युज्यते कारणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। तथाहि—किं तत्कारणत्वं? यदि पूर्ववृत्तित्वं तदा चिरध्वस्तस्यापि कारणत्वापत्तिः। अव्यवहितपूर्वभावित्वं चेत् दण्डत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन नियताव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसत्त्वात्कारणत्वप्रसङ्गः। यद्यनन्यथासिद्धत्वविशेषणान्नैष दोष इत्युच्यते तदपि न युक्तम्। यतः किं तदन्यथासिद्धत्वं? येन दण्डत्वादीनां कारणत्वं निवार्येत। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमिति चेत्? तर्हि दण्डवत् दण्डत्वस्यापि सम्बन्धविशेषेणावश्यक्लृप्तत्वस्य सत्वात् अनन्यथासिद्धत्वापत्तिः। यत्तु अवश्यक्लृप्तत्वं नाम लघुत्वं तथा च लघुनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमन्यथासिद्धत्वं पर्यवसितं लघुत्वं च शरीरसम्बन्धोपस्थितिकृतं त्रिविधं तथाच दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् दण्डस्य कारणत्वे सम्बन्धांशे लाघवात् च तदेव कारणं दण्डत्वं चाऽन्यथासिद्धमिति। तन्न। परस्पराश्रयेण कारणत्वपदार्थाऽपरिज्ञानप्रसङ्गात्।

तथाहि–लघुत्वगुरुत्वयोः परस्परप्रतिद्वन्द्वित्वेन परस्परग्रहसापेक्षतया गुरुत्वग्रहे सति लघुत्वग्रह स्तद्ग्रहे च गुरुत्वग्रहः तथा च तयोरेव निर्वचनासम्भवात्कथं तद्घटितकारणताग्रहसिद्धिः । किञ्च—

किञ्च गुरुभूतस्य सम्बन्धस्य धर्मस्य वा कारणतावच्छेदकत्वे किं नश्छिन्नं, नहि गौरवज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकत्वं सुशकं वक्तुं तदभावाद्यनवगाहित्वात् । तदभावाद्यनवगाहित्वेऽपि मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वादिकं गुरुभूतस्य न स्यात्, अङ्गीक्रियते च । अतएव दीधितिकारेणापि गुरुरपि धर्मो भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इत्युक्तम् । अतः पारिशेष्यादेतदेव वक्तव्यमापतति यत् यत्र यत्र प्रामाणिकानां कारणत्वेन व्यवहार स्तदनन्यथासिद्धं यत्र च न कारणत्वव्यवहार स्तदन्यथासिद्धमिति । लोके च एतादृशोऽनुभवः यत् लघोः कारणत्वसम्भवे न गुरोस्तदङ्गीक्रियत इति चेत् ? तत्रैव नियामकं किं इति पृच्छयते तत्र व्यवहार एव प्रामाणिकानां नियामक इत्युक्तौ घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तापातः तथाच कारणत्वस्य व्यवहारमात्रसिद्धत्वे व्यवहारस्य वास्तवत्वानिरपेक्षत्वेन देहात्मव्यवहारक्रमतया तद्वदेव दण्डादावपि वस्तुतः कारणत्वाभावेपि भ्रमेणैव व्यवहारसम्भवान्न वास्तवत्वमिति व्यवहारमात्रसिद्धकार्यकारणभावबलेन जगत्सत्यत्वं वादिभिः कथं सूपपादमिति कृताधिय एव विदाङ्कुर्वन्तु । अबाधितव्यवहारबलात्सत्यत्वसिद्धिरिति चेत् अग्रे बाधो न भविष्यतीति निश्चेतुमशक्यत्वात् । प्रतीतेश्च भ्रान्तताया अपि सम्भवात् । यथाऽऽह खण्डनकारः "को ब्रूते सती नाम सा विचिः असत्येव कुतो न स्यात्" इति ।

तस्मात् त्वयापि यौक्तिकविमर्शं वर्जयित्वाऽनादिपरम्पराप्रसूतव्यवहारमात्रसिद्धान्येव वस्तुजातानि न वास्तवानीत्यकामेनापि

स्वीकर्तव्यम् । एतदेव किल ब्रह्मवादिभिर्व्यावहारिकत्वं नाम सर्वेषु वस्तुष्वङ्गीक्रियते यद्विचारे क्रियमाणे सिकताकूपविशरणवत् न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्ते पदार्थाः । व्यवहारविषयतान्तु नातिक्रामन्तीति । यथाऽऽह खण्डनकारः—

"कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् एतच्चदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ" इति ॥

यथा हि स्वप्नसमये नानाविधा द्रष्टृदृश्यादयः पदार्थास्तदानीमबाधितत्वेन व्यवहारविषया अपि वस्तुसन्त इति न वक्तुं शक्यते जाग्रत्काले तेषामुपलब्ध्यभावात्, तद्वदेव लौकिकपदार्था अपि व्यवहारविषया भविष्यन्ति न च वस्तुसन्तोऽपि, न च व्यवहारविषयतायां वस्तुसत्ता प्रयोजिका, अवस्तुनापि देहात्मत्वादिना लोकयात्राया अबाधितायाः प्रतीयमानत्वादित्युपपादितमधस्तात् । अत एवाद्वैतदर्शनस्य न केनापि समं विरोधः यच्च येन केनाऽप्यभ्युपगम्यते दूष्यते भूष्यते वा सर्वमेव व्यावहारिकमस्माभिरभ्युपेयत एवाविद्याया अघटितघटनापटीयस्त्वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं हि विदुषः सर्वव्यवहाराभावं वदत्येतद्दर्शनं, नचान्यैरपि वादिभिः मुक्तस्य विधिनिषेधात्मकशास्त्रनियम्यत्वं व्यवहारविषयत्वं वाऽभ्युपगम्यते तथा सति मुक्तत्वानुपपत्तेः । तत्पूर्वन्तु सर्वोऽपि व्यवहारोऽप्रतिबद्ध एव वर्तते चेद्वर्ततां, यच्च यावद्यत्किञ्चिज्ज्ञानपूर्वकालीनमभ्युपगम्यते तत्र नास्त्यस्माकं विप्रतिपत्तिः जाग्रत्प्रबोधात्प्राक् स्वाप्नव्यवहारस्येव सर्वेषामपि तीर्थकराणामभिप्रेतकल्पनानुरूपवस्तुसत्त्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । केवलं पारमार्थिकत्वांशे विवादो वर्तते । परं सोऽयं अन्यैरपि तीर्थकरैः न सूपपादः, यतो यत्किञ्चिद्वस्तु विवादविषयः तत्सर्वं स्वप्नं, इत्थञ्च दृष्टिसृष्टिवादिनासिद्धिकं, नहि घटः स्वसत्तां ज्ञातृ-

ति। यश्च द्रष्टा स "यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह" इति श्रुत्युक्तप्रकारेणाज्ञेय एव, अविषये च कथं विवादः योहि विषयो भवति स विवेचयितुं शक्यते, न चात्मा ज्ञानस्य विषयः ? विषयत्वे किं स्वविषयत्वं परविषयत्वं वा, स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधः परविषयत्वे तस्याऽप्यन्यविषयत्वमित्यनवस्था दुरवस्था स्यात्। अतएव विज्ञानवादिनो बौद्धा अपि नात्मतत्त्वपण्डिताः। यतो ज्ञानं हि क्षणिकं तेषां मते। न च स्वस्योत्पत्तिर्निरोधो वा स्वात्मना ग्रहीतुं शक्यते तदानीं स्वस्यैवाभावात्। न च परेण, अनवस्थादिदोषात्। नच स्वस्योत्पत्त्यादयो न प्रतीयन्ते तेषां सर्वानुभवसाक्षिकत्वात्। प्रतीयन्ते चेत् अन्येन प्रतीयन्ते द्रष्ट्रेति सिद्धम्। तस्य चोत्पत्तिविनाशयोरभावादेव न द्रष्ट्रन्तरावश्यकता, ज्ञेयत्वस्याभावाच्च। योद्रष्टा स द्रष्टैव न कदाचिदपि दृश्यः, यद्धि दृश्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यं यत्र हि दृश्यत्वं नास्ति स द्रष्टैव तद्विषयग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादेव नानवस्था दोषः। एतदेव वैलक्षण्यं यदात्मा न ज्ञायतेऽथ च न सन्दिग्धोविपर्यस्तोवा। ये के चन सन्देहास्ते सर्वेपि उपहितविषया अत एतादृशमात्मतत्त्वमन्यैर्दुरधिगममित्यभिप्रेत्यैव श्रुतिराह "अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता"मिति। एवं सत्येतादृशमात्मतत्त्वमधिकृत्य विवादोऽपि दुर्घटः तस्य सर्वथा ज्ञानाविषयत्वायोग्यत्वात्। यस्तु वादिनां कोलाहलः स सर्वोऽपि दृश्यवर्गविषयक एव। तस्य च मिथ्याभूतस्यैकरूपत्वनियमाभावात् तत्र तद्द्रष्ट्रबुद्धिभेदेनानेकाः कल्पनाः प्रादुर्भवन्ति। तस्य च सिद्धिर्न केनापि कर्तुं शक्या। यथाह शङ्करमिश्रः खण्डनटीकायां तथाहि—

लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि आत्माश्रयादिदोषात् लक्षणेन हि गन्धवत्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवी-

स्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्धबलेन व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साध्यं साधनीयं तत्र लक्षणज्ञानमन्यलक्ष्यसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति व्यावृत्ततया तज्ज्ञानमुपेयं तद्यदि लक्षणव्यावृत्तिर्लक्ष्याधीना तदाऽन्योन्याश्रयः, लक्ष्यपरतन्त्रलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं, लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनवस्था। एवं भवदप्यकिञ्चित्करमिति, एवं जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां तत्साधनं वाच्यं तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः। लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः। तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव तस्यामित्यधोऽधोधावन्त्यनवस्था, एवं प्रतिबन्धज्ञानसाध्यज्ञानादावप्यूह्यम्। एवमेव लक्षणान्तरखण्डनान्यप्यूह्यानि।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विचक्षणचक्रचूडामणिः खण्डनकारः प्रथमं शून्यवादिमतमाश्रित्य प्रमाणादिपदार्थानां सत्त्वखण्डनं विधाय पश्चात् विज्ञानवादिबौद्धमतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं व्यवस्थाप्यानन्तरं स्वाभिमतस्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं विधायाद्वैतप्रतिपक्षाणां युक्तीनां खण्डनपूर्वकमनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य द्रढयितुं प्रमालक्षणमारभ्य सर्वेषां षोडशपदार्थानामनिर्वचनीयत्वं व्यवस्थापितवान्।

एषा चाऽस्य प्रतिज्ञा—

"शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान्।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्"

इति। तथा—नेदं सद्भवितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात्। नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः। यस्तु वादी निरुक्त्यभिमाने

धत्ते स निर्वक्तुं नतु शक्ष्यति वक्तव्यदोषात्। ततः परकीयरीत्येदमुच्यतेऽनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे। ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतु मिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न साध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात्। एवम्प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि, तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीं वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिमता बाधनीयानि, अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहति उक्तानां बाधकानां मध्ये कचित्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात् तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न संस्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयमेवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु सङ्क्रमणीयमिति प्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम्। न च शाखान्तरसङ्क्रान्तावर्थान्तरं पतेत् अप्रकृतत्वाभावात्। नचैकनिर्णयारम्भेऽन्यसङ्क्रान्तावनौचित्यं स्यात् शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति। तस्मात्—

"तत्तुल्ययोहस्त्वदीयं च योजनं विषयान्तरे।

शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया" इति।

यासां युक्तीनामर्थानुसन्धानं विना शुकवत्पाठमात्रेणैव प्रतिपक्षपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वाविर्भावः तासामर्थपरिज्ञाने किमु वक्तव्यमिति लोकेऽस्य प्रज्ञावतां वादाहवे विजिगीषूणां सम्प्रदाये

महानादर इति पठनपाठनयोर्भूयः प्रचारः समजनि । न ह्येवंविधानां युक्तीनामन्येषु ग्रन्थेषु सम्भव आसीत् । केवलं खण्डनकार एव सर्वप्रथमतयाऽऽसां जन्मदः । तदनु तत्त्वचिन्तामणिकृद्गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिर्नवीनतया न्यायशास्त्रपरिवर्तने कृते तत्खण्डनार्थं मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतयः पण्डिताऽऽखण्डला आविर्भूय तिलशोऽखण्डयन् दुर्वादिमतानि । यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन परिष्कारप्रधानान्येव वाक्यान्यारचय्य ब्रह्मानन्दप्रभृतिभिरपि परिष्कारप्रधाना पारिभाषिक्योयुक्तयः सर्वाः खण्डिताः । परं सर्वेषामुपजीव्यभूतोग्रन्थोऽसावेव । अत एव चित्सुखाचार्यादिब्रह्मानन्दान्ताः सर्व एवाऽऽचार्याः तदुक्तं खण्डनकारैरित्यादिना तदीयामुक्तिमुद्धृत्य तद्व्याख्यानमकुर्वन् पदेपदे ।

एवंसर्वजनसम्मान्योयं ग्रन्थः साम्प्रतं विरलप्रचारोपि पूर्वं बहुलप्रचार आसीत् । परमस्य स्वेच्छयैव कठिनतयाऽऽरचितस्य (१) सहसाऽर्थबोधो न भवति दूरे तात्पर्यग्रह इति बहुभिः सुधीभिरस्य व्याख्यानानि रचितानि । तद्यथा—खण्डनमण्डनम्—परमानन्दविरचितम् १ खण्डनमण्डनं भवनाथविरचितं द्वितीयं २ दीधितिः रघुनाथशिरोमणिविरचिता ३ प्रकाशः वर्द्धमानविरचितः ४ विद्याभरणी विद्याभरणविरचिता ५ विद्यासागरी विद्यासागरविरचिता ६ बलभद्रमिश्रपुत्रपद्मनाभपण्डितकृता खण्डनटीका ७ शङ्करमिश्रविरचिता आनन्दवर्द्धनाभिधा ८ शुभङ्करमिश्रविरचिता श्रीदर्पणनाम्नी टीका ९ खण्डनमहातर्कः

---

(१) स्वेच्छयैव काठिन्यं पदेपदे स्थापितमित्यत्र तदीयोऽन्तिमः श्लोक एव प्रमाणं—

"ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु ॥
श्रद्धाऽऽराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः" ॥

चरित्रसिंहकृतः १०खण्डनखण्डनं प्रगल्भमिश्रकृतं ११शिष्यहितैषिणी पद्मनाभकृता १२ खण्डनकुठारः गोकुलनाथोपाध्यायरचितः १३ खण्डनखण्डखाद्योद्धारः(१) वाचस्पतिमिश्र कृतः १४ इत्यादयः ।

एतेषु व्याख्यानेषु शाङ्करी तात्पर्यमात्रप्रकाशिका न प्रत्यक्षरव्याख्यया छात्राणां भ्रमापनोदनक्षमाऽन्यास्तु टीका अतिसङ्क्षिप्ततया नात्यन्तमुपयुक्ताः । विद्यासागरप्रणीता तु व्याख्या समीचीना प्रकृतग्रन्थतत्त्वावबोधार्थिनां कृते ऽत्यन्तमुपयोगिनी सारिष्ठा प्रामाणिकैरङ्गीकृता बहुलप्रचाराच । यस्याः कृते बहवोयतन्तेस्म ।

कोऽयं विद्यासागरः कुत्रत्यः कदा वाऽस्य स्थिति रासीदेतत्सर्वं मया कुत्राऽपि न ज्ञातमिति तद्विषये किमपि लिखितुं न लेखनी व्यापार्यते । अद्वैतसिद्धौ अंशित्वहेतुनिरूपणावसरे "इति विद्यासागरोक्तमपि साधु" एतावन्मात्रमेव लिखितं, तत्रत्यविद्यासागरपदेनायमेत्र निर्दिष्टोऽन्योवेति न निर्णीतम्भवति नियामकं विना, अद्वैतसिद्धिस्थपङ्क्तेः खण्डनटीकायामनुपलम्भात् । परन्तु अबोधपङ्काविलबोधनीरे यदीयवाचः कतकायमानाः ।

वन्दे मुनीन्द्रान्मुनिवृन्दवन्द्यान् श्रीमद्गुरून् श्वेतगिरीन् वरिष्ठान् ।

श्रीमच्छ्वेतगिरिं वन्दे शिष्यधीपद्मभास्करम् ।
यत्पादस्मरणं लोके भवरोगस्य भेषजम् ॥

इति खण्डनटीकास्थाऽऽद्यन्तश्लोकाभ्यां श्वेतगिरिनाम्नो यतेः सकाशादधीत्य विधिवद् जगति ख्यातिं लेभे विद्यासागरः इति ज्ञायते, प्रथम-द्वितीय-तृतीय-परिच्छेदान्ते "इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्या ऽभयानन्दपूज्यपादशिष्येणानन्दपूर्णेन विरचिते खण्डनफक्किकाविभजने" इति पुष्पिकासु अभयानन्द इति

(१) अयं ग्रन्थःखण्डनकुठारस्थ खण्डनकृतोद्भावितानां दोषाणामुद्धारायकृतः न तु व्याख्यारूपः ।

लेखनदर्शनात् दीक्षागुरुरस्याभयानन्दनामा । ततः संन्यासदीक्षया ऽऽनन्दपूर्ण इति नाम प्राप्तमनेनेति ज्ञायते । चतुर्थपरिच्छेदान्ते पुष्पिकायां सत्यानन्दपूज्यपादशिष्येण इति यद्यपि लिखितमास्ते तथापि आदर्शपुस्तके तत्रत्यांशस्या ऽस्पष्टत्वात्प्रथमपरिच्छेदादिलेखनविरोधाच्च भ्रमात् तथामुद्रितमिति द्रष्टव्यम् ।

श्वेतारण्याभयानन्दाभ्यां प्रणीता ग्रन्थाः यदि केऽपि समुपलभ्येरन् तर्हि तस्य समयपरिज्ञानं भवितुं सुशकम् । परमद्यावधि भूयोऽन्वेषितेऽपि नासादिताः केऽपि ग्रन्था वृत्तं वा किमप्युपलब्धम् । अस्तु नाम यत्किमप्येतत् (१) ।

---

(१) भूमिकाया अस्या निर्माणावसरे विद्यासागरस्य वृत्तं जिज्ञासुना मया काश्मीर श्रीनगरवासिनां महामहोपाध्यायपण्डितवरमुकुन्दरामशास्त्रिणां सविधे प्रेषितमेकं पत्रम् । महाशयैः पण्डितवरैः सानुकम्पं मदीयां प्रार्थनामुररीकृत्य भूयोऽन्वेषणपूर्वकं विद्यासागरविषये यत्किञ्चिदिति वृत्तं प्रेषितं तेनातीवानुगृहीतमात्मानं मन्ये । तत्पत्रं यथावत्प्रकाश्यते—

निगमागमज्ञानमहनीयमहिमानः श्रीलक्ष्मणशास्त्रीतिप्रशस्ताभिख्यपण्डितवरेण्या विनयभरभरितनतिततिनिवेदनमनु विज्ञाप्यन्ते— भूयाननेहा व्यतीतो यत् भावत्कानुग्रहपत्रं (१९-२-१३ अहि) समधिगतवानस्मि तदुत्तरनिवेदनाय बहुलव्यग्रतया यन्मत्तो दिष्टविलम्बः समजनि तत्कृते क्षान्तिप्रदानोत्तरमवधारयन्तु तत्रभवन्तः—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थटीकाकर्तुर्विद्याधरस्य नाम धाम समयादिज्ञापनार्थमनुयुक्तेन मया यद्यपि साक्षात्तया तद्वृत्तमनभिज्ञातपूर्वमस्ति तथापि युक्त्यन्तरपद्धत्यानुमेयमदो वृत्तं निवेद्यते । नैषधीयचरितकाव्यकर्ता श्रीहर्ष एव खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थकर्ता विदित एव, स्त्रिष्ट १२ शशत्युत्तरार्धे— सम्बभूव च तच्छिष्यः श्रीविद्याधरः (साहित्यविद्याधरः— विद्यासागरश्च इत्याभिख्यया) प्रसिद्धः— तेनैव हि प्रथमत उक्तकाव्यस्य टीका विरचिताऽभूत् , अतिदुर्गमनैषधीयाशयप्रकाशनपद्धतौ विद्यासागरोपज्ञमेवेतरसहृदयव्याख्यातृ-

तदेतत् खण्डनखण्डखाद्यं सर्वतः पूर्वं कलिकातास्थ एशियाटिकसोसाइटीत्याख्यया समित्या मुद्रापितं मूलमात्रं, तदनु भुवनचन्द्रवसाकनाम्ना, परमेतत् मुद्रणद्वयं निष्टीकं प्रेक्षावतां चेतस्तोषाय नालमभवत् इति काश्यां आनन्दवर्द्धनाभिधशङ्करमिश्रविरचितटीकासंवलितं वेदान्ताचार्य श्रीमन्मोहनलालसाधुना प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं गर्भप्रदर्शिन्याख्यया टिप्पण्या संयोज्य मुद्रितं पश्चात् काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां दर्शनशास्त्राध्यापकैः पण्डितवरमहामहोपाध्यायभागवताचार्यैः पूर्णतां नीतम् ।

परन्तु शङ्करमिश्रव्याख्यानस्य प्रायो दुरूहत्वात् सङ्क्षिप्तत्वात् च तेन

जनोपक्रमणमित्येतदितिवृत्तं मया स्वपुस्तकालयवर्ति- पुरातनशारदालिप्यङ्कित श्रीआनन्दराजानकविरचित नैषधीयकाव्यटीकापुस्तकस्य प्रथमपृष्ठवर्तिपर्यायपङ्क्तिषु समीक्षितं सुज्ञातपूर्वं चासीत् । (सार्धमासद्वयी व्यतीता) दुर्दैवपरिपाकात् गतपौषमासस्याष्टमांशे मदीयस्वीयानुजातमजाद्यनुपस्थित्यवसरे मदीयचतुःशालात्मवेश्मजातमनन्यत्रलभ्यपुस्तक-वसना-स्तरण-पात्र- भाण्डागाराद्यादियावत्समस्तसामग्रीपरिपूर्णं प्रलयाग्निमूर्तिनोत्पाताग्निनाधस्तनपुतर एवाविर्भूय मुहूर्तमात्राद्भस्मावशेषतामुपनीतम्— अन्यथा भवदाज्ञप्तविषयाविषयमन्यदपि तस्मादेव विचारयितुमन्वेषितुं च (यावद्भवदन्तिके पुस्तकप्रेषणं) शक्येत आस्तां च गतगतानुशो. चनेन—

तस्माद्यथानुमितं विज्ञापयामि श्रीहर्षशिष्यभूतः तत्समकालिकः विद्यासागरोपनामा विद्याधरः स्वगुरुकृतनैषधीयकाव्यटीकां यथा व्यरचयत् तथा तत्कृतखण्डनखण्डखाद्यग्रन्थस्य च टीकाकृत् उद्दिष्टविद्याधर एव सम्भवेत् इति— पुरस्तात् दूरदर्शिनः तत्र भवन्तः प्रमाणम्— आशासे चैता मन्निवेदिताः पङ्क्तीः संविवेच्य यथा निश्चितवृत्ताद्युपेतस्वीयानुग्रहपत्रेण मामनुगृह्णीयुस्तत्र भवन्तः—

इति विज्ञापकस्तत्र भवदनुकम्पावपनं म० म० पं० मुकुन्दराम-शास्त्री हेड् पण्डित रिसर्चडिपार्टम्यण्ट श्रीनगर काश्मीर"

एतस्य पक्षस्य युक्तायुक्तत्वे सूरय एव प्रमाणं" इति संशोधकः ।

प्रविविक्षूणां छात्राणां नैवोपयोगो भवति, पण्डितानामपि क्वचित् २ स्थलविशेषे विद्यासागरीयव्याख्यानं विना दुरूहस्यास्य ग्रन्थस्य यथावत्तात्पर्यविबोधो दुःशक इवाभवत् इति सर्वेषां पण्डितानां छात्राणां च भृशं समादरं तद्विषये औत्सुक्यञ्चोपलभ्य प्राचीनग्रन्थप्रकाशनैकबद्धदीक्षेण श्रीमता श्रेष्ठिहरिदासगुप्तेन विद्यासागरीयव्याख्यानसहितं ग्रन्थमेतं मुद्रयित्वा प्रकाशयितु मुत्साहो व्यधायि। तदनु तदभ्यर्थनया सञ्जातोत्साहेन काशीस्थेन संस्कृतविद्यारसिकेन श्रीमता गोविन्ददासगुप्तमहाशयेन स्वकीयं सम्पूर्णं विद्यासागरीयपुस्तकं लिखितं नवीनं नातिशुद्धं *तथा एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालयस्थमपरं अतिप्राचीनं(१) अतिजीर्णं प्रथमपरिच्छेदान्तं सुपरिष्कृतं ततः परमशुद्धबहुलं यदेवादर्शपुस्तकत्वेन स्थापित मन्यच्च पुस्तकं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं नवीनलिखितमेव प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं अपरञ्च काशीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयस्थपुस्तकशालाध्यक्षपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमहाशयेभ्यः समासादितं आरम्भात् ४०४ पत्रपर्यन्तं प्रायः प्रथमपरिच्छेदावधि, एवं पुस्तकपञ्चकं टीकाया एकीकृत्य, तथैव मूलस्यापि एकं काशीमुद्रितं अपरं कलिकातामुद्रितम् इति मुद्रितपुस्तकद्वयं, एकं खण्डितं अपरं द्विवेदिमहाशयात् समानीतं काशीस्थराजकीयपुस्तकालयस्थं सम्पूर्णं शुद्धमेवं लिखितपुस्तकद्वयं सम्पाद्य प्रयागक्षेत्रस्थम्योरसेन्ट्रलकालेजस्थप्रोफेसरमहामहामहोपाध्यायपण्डितप्रवरगङ्गानाथशर्माणः शोधनकार्ये प्रवर्तिताः।

---

* एशियाटिक्सोसाइटीपुस्तकालयस्थपुस्तकं दृष्ट्वैव एतत्पुस्तकं लिखितम्।

एतस्य पुस्तकस्यान्ते एवं लिखितमास्ते संवत् १५५८ समये कार्तिकवदि दशमी १० गुरौ गौडकायस्थकान्हई सुत अनई लिखित काश्यां विश्वेश्वरभवानी दुण्ढिराज कालभैरवा।

ततस्तत्प्रोत्साहनया श्रीयुतहरिदासगुप्तस्य च मुहुर्मुहुरभ्यर्थनया तच्छोधनकार्यमङ्गीचक्रुस्ततःपरं मुद्रणकार्ये समारब्धे वर्षद्वयेन खण्डद्वये प्रकाशिते पूर्वोक्तमहाशया मामवोचन् "नानाकार्यव्यग्रतया नास्माभिः शैघ्र्येण एतच्छोधयितुं समयोऽलभ्यते इति भवद्भिरेव इतः परं शोधनकार्यं स्वीकृत्य समापनीयोऽयं ग्रन्थः" इति तदनु तेषामनुरोधं हरिदासगुप्तस्य चानुरोधं पालयितुकामेन मया मुद्रणकार्ये समारब्धे प्रायः शीघ्रतयैव ग्रन्थः प्रकाशयितव्य इति बुद्ध्या प्रयतितं, परन्तु श्रेयांसि बहुविघ्नानि इति न्यायेन अनेकासु दैवीष्वापत्तिषूपस्थितासु सङ्कल्पानुरूपं तत्कार्यं कर्तुं न प्राभवम् इति भृशं जिह्रेमि। मध्ये चाकस्मात् श्रेष्ठिहरिदासगुप्तो हन्त हृदयशूलेनेहलोकं परित्यक्तवान् इति भृशं शोकस्थानं, परन्तु अपरिहार्ये शोककरणं निष्फलमित्यालोच्य तस्माद्विरम्यते। परमेतदतीव प्रशंसास्थानं यत् तत्पश्चात् अपि तत्पुत्रेण पितुरप्यधिकगुणशालिना श्रीयुतजयकृष्णदासगुप्तेन पूर्ववदेव तत्कार्यं स्वीकृत्य मुद्रणं प्रवर्तितम्।

अत्र च मूलस्थानेकैकान् एकाभिप्रायान् विषयान् पृथक्कृत्य तदधस्तात् तावन्मात्रमूलभागस्य व्याख्यानं ततः परं पुनरपि मूलमित्येवं टीकाऽऽन्तं विशोध्य क्वचित् २ पाठभेदानधः प्रदर्श्य मूलभागस्योपरि तद्ग्रन्थाभिप्रायं सङ्क्षिप्तसंस्कृतेन सूक्ष्माक्षरैः सन्निवेश्य पत्रस्योपरि तत्पत्रस्थान् विषयान्निर्दिश्य एकैकस्य विषयस्य समाप्तौ ग्रन्थभागं पृथक्कृत्य ग्रन्थं प्रकाशितवानस्मि। अन्ते च विषयसूचीं खण्डनखण्डखाद्यस्थस्वकीयानां कारिकाणां प्रकारादिक्रमेण सूचीं मूले टीकायां च ग्रन्थान्तरधृतानामुपलब्धस्थलानां तत्तत्स्थाननिर्देशपूर्वकमनुपलब्धस्थलानां च वचनानां सूचीं निर्माय यथाकथञ्चित् समापयमेतत्कार्यम्। द्वितीयपरिच्छे-

द्मारभ्य सोसाइटीपुस्तकस्यैकस्यैवा ऽऽदर्शत्वेनाऽवस्थितत्वात्तस्य चात्यन्तमशुद्धत्वेन भूयोभावयित्वाऽपि तदीयमर्थविशेषमाभिप्रायं चाऽवगन्तुमशक्नुवान आदर्शपुस्तकानुसारेण तथैव पाठं व्यवास्थापयम्। प्रथमपरिच्छेदे ८३५ एतत्पृष्ठमारभ्य ८६७ एतत्पृष्ठपर्यन्तं शाङ्करीव्याख्यानस्य विद्यासागरव्याख्यानस्य चैकरूपत्वेन भूयोऽन्वेषितेऽपि तत्रत्ये ग्रन्थे नालभ्यत स भाग इति नितरां दूयेयादि नामेतः परमपि केषाञ्चिन्महाशयानां निकटे विद्यासागरीयं व्याख्यानं सम्पूर्णं स्यात्तर्हि कृपया तैः मदत्ते पुनरपि पुस्तकं संशोध्य शुद्ध्यशुद्धिपत्रं संमुद्र्य तत्पुस्तके निवेश्येत। अत्र च भ्रमेण सञ्जाता अशुद्धीः सर्वा एकीकृत्य यावच्छक्यं शुद्धिपत्रं निर्मितवानस्मि। तदत्र सीसकाक्षरयोजकदोषेण मादृशाल्पज्ञजनमतिमान्द्याद्वा पुस्तकदोषाद्वा सञ्जाता अशुद्धीः सङ्गृह्य यदि केचिन्महाशयाः ज्ञापयेयुः तर्हि कृतार्थमात्मानं मंस्ये। एवं यथाकथञ्चित्कार्ये समापिते कालविलम्बेन ताम्यतो जनान्भृशं क्षमापयन् प्रार्थये गुणैकदृष्टीन् प्रेक्षावतो यत् स्खलनस्वभावके मयि दोषदृष्टिमकृत्वा गुणैकपक्षपातिनः सन्तो ग्रन्थरसास्वादनैकपराः खण्डनकारस्यापूर्वं वादाहवे सर्वथा सिद्धिप्रदं युक्तिजालरूपं ब्रह्मास्त्रं स्वीकृत्य सार्थकीकुर्वन्तु ग्रन्थकृदुक्तिमिति।

कायं ग्रन्थः क्वाल्पज्ञोऽहं तथाऽपि यत्कृपालेशमात्रेण पङ्गवोऽपि दुर्गमं देशमाधिरोहन्ति दुस्तरमपि भवसागरन्तितीर्षन्ति तस्यैव जगदीश्वरस्य कृपाकटाक्षवशेन मादृशैरशक्यमपि कार्यं कृतं इति मन्यमानस्तस्मिन्नेव बद्धरतिर्विरमाम्यनल्पजल्पनादिति शिवम्।

माघकृष्ण ८ बुधवासरे वैक्रम संवत् १९६९	सहृदयविधेयोजटापाठ्युपनामको लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः।

खण्डनखण्डखाद्यस्थश्लोकाऽऽद्यपादानां

सूचीपत्रम् ।

समाप्तम् ।

॥ विद्यासागरीसहित—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थस्थप्रतिपाद्यविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

अद्वैतेप्रमाणम्

अद्वैतेश्रुतीनां प्रत्यक्षाद्यबाध्यता

अर्थापत्तिखण्डनम्

———

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः

———

अथद्वितीयः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

समाप्तं सूचीपत्रम् ।

विद्यासागरीसहितखण्डनखण्डखाद्यस्थशुद्ध्यशुद्धीनां

सूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
प्रीतित	भ्रान्तित	१	२
वाच्यार्थौ	वाक्यार्थौ	१	७
लोकलोका	कोकलोका	१	१८
त्साक्षादूदृष्टफ	त्साक्षादफल	३	४
हारत्वात्	हारवत्त्वात्	३	१७
चपरोक्षः	चाऽपरोक्षः	४	२
व्येषुरू	व्ये पुनारू	४	१७
वात्तमो	वाक्षतमो	४	२१
ध्यक्षेण	ध्यक्षणे	४	२२
प्रकाशत	प्रकाशस्तद्	४	२२
सिद्धं स	सिद्धस	४	२३
भावो सउपा-	भावी स उपा-		
धिर्यस्येत्यन्वय	धिर्यदत्यय	५	७
इति । स्थाणु	इति स्थाणु	५	१६
चैवं रूपं	जैवं रूपं	५	१९
ष्ठानत्त्वज्ञा	ष्ठानत्त्वं ज्ञा	६	२
धारत्वं यतो	धारत्वमतो	६	३
ष्ठान	ष्ठानं	६	४
वधितया	वधिश्चा	६	५
वधित्त्व	वधित्त्वे	६	६
विरुद्धम्	विरुद्धे	६	६
द्वाक्यता	द्वाक्याता	६	११
तत्र तात्प	अत्यन्ततात्प	६	१७

एवं भूते	एवम्भूते	६	२१
ततश्च क्र	ततस्स्वक्र	८	४
करणेनेत्या	आमरणं चेत्या	८	१३
च गङ्गा	बतगङ्गा	८	२२
यथोचितमिति		९	४
मानेनापनु	मानेन प्रमाणेनापनु	९	९
शक्तेराव	शक्तेश्च वर	९	१७
वाप्तेः।	वाप्तेः किं त्व	९	१८
तत्र नयन्तः	तं नयन्तः	१०	१३
प्रवातता	प्रवर्तिता	१७	१८
रपरैस्तथा	रपरैरतथा	१७	१९
जन्यत्त्व प्र	जन्यत्त्वं प्र-	१८	१०
तथाभू	रतथाभू	१८	२४
फलान्तर	कल्पान्तर	२२	११
त्वया स	त्वयाऽस	१५	५
मूलकथा	मूले कथा	२५	२१
विधीयत	ऽभिधीयत	२५	२२
प्रयोक्तव्यः	प्रयोक्तव्यं	२६	५
न सम्भवति	सम्भवति	२६	१९
गमकम। हेत्वा	गमकं हेत्वा	३१	३
विस्तारतो वा	विस्तरतो वा	३१	१३
चकथैष्टव्या	तं कथैष्टव्या	३२	९
गतव्या	गन्तव्या	३७	१४
प्रमाणि	प्रामाणि	३८	१२
दिति प्र-	दति प्र	३८	१३
तृतीयाया	तृतीयया	४०	१
त्यत आ	त्याह	४०	७
त्सिद्धिस्तसि	सिद्धिस्तत्सि	४०	१९
स्वेच्छाकृ	स्वेच्छास्वीकृ	४१	२
व्यवा	व्यव	४१	६
ज्ञेयस्य सा	ज्ञेयसत्त्वसा	४२	६

ङ्गताङ्गीका	ङ्गतानङ्गी	४३	१९
वाहारः	वहारः	४४	२
बाध्यत्त्वे स	बाध्यत्त्वं स	४४	११
गम बा	गमाबा	४४	१३
बाधितस्य	बाधितः तस्य	४४	१४
ह्रविच्छेदेनावस्था	ह्रविच्छेदेनानवस्था	४७	११
त्रिचतुराणिवेत्यादिज्ञे-	ज्ञे	४८	१३
सरणेन	नुसरणेन	४८	१६
स्वरूपरत्त्वेनै	स्वरूपसत्त्वेनै	४८	१९
सत्ताज्ञा	सता ज्ञा	४९	२
व ज्ञानस्य	ज्ञानस्य	४९	३
इत्याश	इत्याश	५०	१२
ऽविशेषे	विशेषे	५०	१३
ह्रानिः वि	ह्रानिरवि	५०	१४
कारणासत्त्वे	कारणसत्त्वे	५१	३
त्ररत्त्वं	त्तरत्त्वं	५४	६
वह्राराय	वह्रारोप	५५	२३
मित्यस	मिति स	५६	६
तस्मिन्नि	तास्मिन्ने	५७	१२
नान्तर्भाव्यं चे	अनन्तर्भाव्य चे	५७	१३
बुद्धिमि	वृद्धिमि	५८	१
मितिक	मिति ह्राक	५८	२
नुमानस्य	नुगमस्य	५९	१५
कारणं	कारणत्त्वं	५९	१६
घटादिः	घटादिर्नघटादिः	६०	६
तस्य सत्त्वान्न	तस्यासत्त्वान्न	६३	११
सत्त्वोपादाने	सत्त्वापादने	६३	२०
मित्यन्यथा	मित्यनन्यथा	६४	२१
कार्यावश्य	कार्याभावावश्य	६५	४
कारणयोः	कार्यकारणयोः	६५	११
इत्याह	माह	६६	९

तं प्रा	तम्रा	७०	२
रूपविशेषे	रूपाविशेषे	७०	२
विशेषोऽ	विशेषाद्विशेषोऽ	७०	९
गमकं	गमकं	७०	११
प्रागस	प्राक्स	७०	१२
स्यापरसि	स्याबाध्यस्यापि परसि	७२	८
रविसं	राविसं	७३	१
क्षणत्वं चे	लक्षणं चे	७३	७
त्पक्ष	त्पत्तिक्ष	७३	१८
रणमि	रणत्वमि	७३	१९
सत्वा	सत्ता	७५	१५
णं कथं	णम् । कथं	७५	१२
स व	सत्व	७५	१६
श्रान्तग	श्रान्तं ग	७५	१७
कर्तव्य	स्वीकर्तव्य	७६	२
त्वाशु	त्वात् शु	७६	३
इयति	इति	७९	१६
विस्तारेण	विस्तरेण	८०	६
एवं	एव	८१	४
विघ्नि	अविघ्नि	८३	७
व्याप्य	व्याप्या	८३	१६
यत्नविषय:	यत्तद्विषय	८५	६
धूमसन्दे	धूमसन्देहे साध्यवह्निसन्दे	८६	३
त्वासि	त्वासि	८९	१०
सिद्ध्य । ना	सिद्ध्याना	८९	१३
इति । विशेष:	इतिविशेष: ।	८९	१३
प्यप्रवृ	प्रप्रवृत्ति	८९	१५
प्रत्य	अप्रत्य	८९	२३
घटं	घट	९२	३
त्व तद्वि	त्वितद्वि	९२	४
स्येति	स्येति	९२	१८

सिद्धे,	प्रसिद्धेः	९७	५
जडत्वम् ।	जडत्वे	९८	८
रविषय	राविषय	९८	१७
वा घ	वाऽघ	९९	१८
च्छेदो	च्छेदोऽ	९९	९
रेके द्वै	रेकेऽद्वै	९९	१०
दृश्ये	ऽदृश्ये	९९	१३
शाब्दः	शब्दः	१००	१३
दशाया	दशायां	१०१	१
स्यर्थः किञ्चि	स्त्यर्थकिञ्चि	१०१	६
शाब्दत्वेन	शबलेन	१०१	८
प्रमाण्य	प्रामाण्य	१०१	१३
रेकभा	रेकाभा	१०१	२५
कारण व्यापर	करणव्यापार	१०४	४
संस्करात्मना	संस्कारात्मना	१०४	१०
अपदानं	अपादानं	१०६	१
कर्मत्वंश्च	कर्मत्वंन	१०५	५
गण्य	गम्य	१०९	१५
कोक्तर	कोत्तर	१०९	१८
विशिष्म	विशिंष्म	१०९	१९
ध्वंसस्वेव	ध्वंसस्यैव	११०	१६
दृष्ट	दुष्ट	१११	२२
चेष्टव्य	चैष्टव्य	११२	८
न्धस्वमितेः	न्धमितेः	११३	१
तत्त्वञ्च	तद्वत्त्वञ्च	११३	३
तेन त	तेन न त	११३	६
सम्बन्धत्वात्	सम्बन्धित्वात्	११३	९
मेयासिद्धेरिति	मेयसिद्धेरिति	११३	१७
मपस्य	पगम्य	१२४	४
शून्यत्वं	शून्यं	११४	१५
सम्बन्धिमिते	सम्बन्धमितेः	११५	१६

प्रमितिः	प्रमितेः	११५	१७
भावात् । च	भावात् च	११५	१९
धिश्णां भि	धिश्यामभि	११५	२०
सबन्धिप्र	सम्बन्धप्र	११६	१०
सबन्धि	सम्बन्ध	११६	१०
वेतत्त्वं	वेतत्त्वं	११७	१७
त्यपि सि	त्यपासि	११७	२०
तमम्	तम्	११८	१
लक्षत	लक्ष्यत	११८	१०
पदार्थप्र	पदार्थस्य प्र	१२०	१४
दार्ष्टोति	दार्ष्टान्तिकं	१२०	१५
स्वीत्मानाऽ	स्वात्मनोऽ	१२०	१८
वहरौऽ	वहारोऽ	१२२	११
न वक्ष्य	ना वक्ष्य	१२३	१
ञ्छाया	श्छाया	१२३	१४
पत्तिभे	पत्तिभेद	१२३	२१
प्रकाशतासि	प्रकाशताऽसि	१२४	१३
काले वि	कालेऽवि	१२६	२४
वेथा वि	वेथाऽवि	१२६	२५
द्वेवत्य	द्वेत्त्व	१२७	१
सतश्च	अतश्च	१२२	११
पश्रित्य	षश्रुत्य	१२७	१५
प्रप्राणत	प्रमाणत	१२८	४
तद्रूप	तत्तद्रूप	१२८	५
समान्य	सामान्य	१२९	१८
प्रभेदत्व	प्रभवत्त्व	१३०	६
सत्त्वासिद्धिः	सत्वासिद्धिः	१३०	१७
सत्त्वं सर्वं	सत्त्वं सर्वं	१३२	१
स्तथा नि	स्तथाऽनि	१३२	६
प्यनिर्वचनीयत्वासि	प्यनिर्वचनीयत्त्वेऽसि	१३२	१२
चनीयत्त्व-	चनीयत्त्वा-	१३२	१३

भवतु	तव तु	१३२	१५
द्वीत्यानि	द्वीत्याऽनि	१३२	१६
परानभिधा	भिधा	१३२	३५
मते नि	मतेऽनि	१३२	१५
नार्हता	नानर्हता	१३३	१७
सत्या	सत्त्वा	१३३	१७
साधारणं	साधनं	१३३	१२
चोपा	वोपा	१३३	२२
पन्यास स	पन्यासः	१३४	१०
अनवस्थानात्	अस्थानात्	१३४	२३
रूपविषय	रूपश्चासौ स्वविषय	१३५	१२
बाधाविधा	बाधाभिधा	२३६	१२
स्वत्या	स्वया	१३६	१६
सत्ता-	सत्ताऽ-	१३७	४
भेदप	भेदप्रप	१३७	१२
प्रश्नाप	प्रश्ना	१३८	१०
सिद्धिल	सद्धिल	१३९	२
व्यभिवा	व्यभिचा	१३९	९
ज्ञानं वा	ज्ञानं चा	१३९	११
विपक्षा	विवक्षा	१३९	१७
पश्न	प्रश्न	२६९	२३
मन्यत्प्र	गन्यप्र	१४०	६
प्रस्नः	प्रश्नः	१४०	१४
गितेषिति	गितेष्विति	१४१	१४
वर्जिते	वर्जितेऽ	१४१	१७
निर्द्धमेके	निर्द्धर्मके	१४१	१८
कार्यसिद्धेनैव	कार्यलिङ्गेनैव	१४३	१४
मात्रसि	मात्रयसि	१४३	१५
तदा प्र	तदाऽप्र	१४४	३
सा ऽप्र	साप्र	१४४	४
अपरस्पर	परस्पर	१४५	१७

गमता	गतता	१४६	२
वाकारानि	वाकारार्थानि	१४६	११
प्रमाणत्व	प्रमाणत्वं	१४६	२३
निवृत्ति	निवृत्ते	१४६	२४
रसतोऽन्य	रसतोरन्य	१४७	२
भावना	भवना	१४७	४
तात्पर्याभासम	तात्पर्याचासाम	१४७	५
ऽस्मादारेः	ऽस्मदादेः	१४९	१२
साधारण	ऽसाधारण	१५२	२३
पेक्षसा	पेक्षासा	१५३	३
स्वरूपेभे	स्वरूपं भे	१५३	४
योऽपीति	धियोऽपीति	१५३	९
स्वस्याभेर	स्वस्य भेदं	१५४	२
न संकु	नाऽसंकु	१५५	६
तथाऽद्वै	तत्राऽद्वै	१५५	१५
त्रा उप	त्राऽनुप	१५५	१९
तत्प्रमा	ततप्रामा	१५६	२०
भवति यात	भवति तन्न्यायात्त	१६१	१६
भेदे ग्रा	भेदग्रा	२६१	२२
सर्वाद्वैतश्रुतिप	सर्वामद्वैतश्रुतिः प	१६२	१०
भग्यन्त	भंगान्त	१६४	२
पक्षतया	पक्षयता	१६६	१२
माशाङ्क्य	मशाङ्क्य	१६७	६
ताऽभेदं	ताभेदं	१६७	१२
त्पत्तिस्तत्प्र	त्पत्तिप्र	१६९	२५
वा चा	चाऽगृ	१७०	२०
क्षे सं	क्षेऽसं	१७१	१९
मत्वा ख्या	मन्ताऽख्या	१७२	५
तदृशा	अतादृशा	१७३	११
त्यापाद्यपा	त्यापाद्यापा	१७३	२२
पुरूषनि	पुरुषं नि	१७५	६

द्वैतशा	द्वैताऽशा	१७७	१३
था भासनात्	थाभानात्	१७७	१८
तवचनं	तिवचनं	१७९	२०
तत्साधकं मा	तत्साधकमा	१७९	२०
विषयमुख	विषण्णमुख	१८१	१५
चर उपप	चरोऽनुपप	१८२	१७
प्रमाणासिद्धस्व	प्रमाणस्व	१८४	६
भेदे हि	अभेदे हि	१८७	६
भेद-	भेदबला-	१८७	१३
यो भावः	भावः	१८७	२१
अतः स्वभे	अतोऽभे	१८८	५
आद्ये भेदे	आद्येऽभेदे	१८८	७
स्यादभेदे	स्यादन्त्ये भेदे	१८८	७
लक्षिताभेदो	लक्षितो भेदो	१८८	१२
तंकतया	तंकता	१८९	४
योगि स्या	योगी तद्या	१८९	५
प्रतीत्यभाव इति	प्रतीत्यभावे प्रतात्यभाव इति	१८९	१०
नीलस्यानील	नीलस्य नील	१८९	२५
निरूप्यत्व	निरूप्यत्त्वव	१९०	३
पर्यवस्यद्धि	पर्यवस्येद्धि	१९०	२३
दपेक्षस्येतिस्व	दपेक्षस्य स्व	१९१	१२
अयत्त्व	अयित्त्व	१९२	२२
धर्मित्वयु	धर्मित्त्वप्रयु	१९२	२३
रस्यास	रस्यापि स	१९३	१०
पञ्चम्या च	पञ्चम्या प्रथमया च	१९४	७
नुभवाद्धि	नुभवाभावाद्धि	१९५	२
निरासस्ता	निरासात् । निरासस्ता	१९५	११
प्रतीतिरैक	प्रतीतेरैक	१९५	१५
आपलक्षयितुं	आपलापितुं	१९५	१९
प्रतीतावेना	प्रतीतावेवंता	१९५	२१

गोसादृश्ये	गोसदृशो	१९७	९
विशिष्टप्र	विशिष्टाप्र	१९७	१३
न्योन्यभावो	न्योन्याभावो	१९९	६
व्यावर्त्त्वे स	व्यावर्त्य स	२००	२०
अन्योभाव	अन्योन्याभाव	२००	२५
न्योयाथावेनै	न्योन्याभावाभावेनै	२०२	५
वंधर्म्य	वैधर्म्य	२०२	२८
न्तरापेक्ष	न्तरानपेक्ष	२०३	३
लेचनया प्र	लोचनया प्रमेयभेदप यौलीचनया च प्र	२०३	१७
नाद्वैतशुते	नाद्वैतश्रुते	२०३	१८
सङ्गतिरेवासङ्गत्मयोण्यतयैव	सङ्गतिरेव, सङ्गत्ययो ग्यतैव	२०५	१९
भेदस्याप्रमा	भेदस्य प्रमा	२०५	१३
पूर्वभेद	पूर्वपूर्वभेद	२०५	२१
कालक्रमेण	काले क्रमेण	२०६	२
युमयत्यारिगूहते	युगत्परिरभन्ते	२०६	४
तेमाषाम	तेषाम	२०६	११
मेदास्वीकार	भेदस्वीकार	२०६	१७
देव, द्वि	देवं द्वि	२०६	१९
भिन्नाभिन्ने	भिन्ने	२०६	२१
प्राग्लोपं धातुत्रयस्वा	प्राग्धातुत्रयस्य स्वा	२०७	१२
क्तदोदः	क्तदोषः	२०८	५
नुवृत्तेन	नुवृत्तेन	२०८	१८
इयुक्तेऽपि	इत्युक्तेऽपि	२०९	
षणाभावेनचस	षणप्रसङ्गेन स	२१०	४
तदा भेदा	भेदा	२१०	२३
प्रमाणनीति	प्रमाणानीति	२१३	१७
ष्युष्णतयो	ष्युष्णत्वानुष्णतयो	२१६	८
पूर्वकप्र	पूर्वप्र	२१६	११
कत्वाद्वै	कत्वादद्वै	२१६	१४

अनुष्णवं	अनुष्णत्वं	२१७	२
व्यधिकरणसि	व्यधिकरणासि	२१९	९
श्रुत्यान्यता	श्रुत्या जन्यता	२२१	६
तदूज	तदृज	२२१	७
तद्वत्त्वं च व्या-घातद्वैतं-कथ-मद्वैतं परिमा	तद्वत्त्वे च व्याघाता द्वैतं कथं पारमा	२२१	१९
नरमार्थं	परमार्थे	२२२	५
दद्वैनव्या	दद्वैतव्या	२२२	१२
धर्मसिद्धि	धर्म्मासिद्धि	२२२	७५
दृश्यादृश्यत्वे	दृश्यत्वे	२२३	२
मुद्दिश्य	मुपदिश्य	२२३	८
तत्त्वम्पदा	त्वम्पदा	२२७	१३
द्रोहः स्या	द्रोहः तव स्या	२३०	१५
भवत्ये	भवतीत्ये-	२३१	५
व्यावृत्त्या	व्यव्यावृत्त्या	२३२	१३
प्रत्यावृत्त्य	प्रत्यावृत्त्या	२३४	१८
तथा निप	नया नियतं तच्च निय	२३८	१८
स्तस्य	स्तत्तस्य	२४०	११
किञ्चभा	किं भा	२४१	८
रागश्या	रागः श्या	२४८	४
विशिष्टेपि	विशेषेपि	२४८	१३
शब्दज्ञानस्या	शाब्दज्ञानस्या	२५५	१६
तद्व्यावृत्ति	तद्व्यावृत्त	२५८	२
यद्यभिन्ना	यद्यप्यभिन्ना	२५८	२०
सामग्रीकत्वा	सामग्रीत्वा	२५९	७
कोट्यन्तराना	कोट्यन्तरं ना	२६३	१०
द्वितीयतु	द्वितीये तु	२६३	२१
तत्ताविशिष्ट	तद्विशिष्ट	२६५	२१
दौपाधिका	दृत औपाधिको	२६८	१८
ज्ञानकार	ज्ञानकार	२६८	२०

न्यासेऽपि	न्यासे सति	२६९	३
प्रमात्त्वेति	प्रमेति	२६९	७
म्भवतीति	म्भवति	२७०	७०
नत्त्वेन	तत्त्वेन	२७१	१
माणज्ञानमिति	माणमिति	२७३	४
समर्थेन	समर्थो न	२७३	१८
करणत्त्वं	करत्त्वं	२७६	८
सामान्याग्र	सामान्यग्र	२७८	१६
द्वेषश्चेत्	द्वेषत्त्वे	२७८	२
वस्तुप्रकाशः	ऽवस्तुप्रकाशः	२७९	१२
घटत्त्वपटत्त्वा	घटत्त्वाऽपटत्त्वा	२८०	२०
तत्तावैशिष्ट्यम	तत्तावैशिष्ट्यम	२८९	२१
त्स्मृतिजत्त्वं	त्स्मृतित्त्वं	२९८	१०
दनुभूतित्त्व	दनुभूतत्त्व	३००	१३
ख्याति वा	ख्याति वा	३०७	१४
रादिशदूबा	रादिरादिशब्दा	३०९	१९
समानप्रसङ्ग	समानः प्रसङ्ग	३१२	१२
साध्यसिद्धा	साध्यसिद्धौ	३२२	१२
प्रमेयत्त्वे स	प्रमेयत्त्वस	३२२	१८
धर्मस्त	धर्मी त	३२३	८
सम्बद्धत्त्वबु	सम्बद्धबु	३२९	२२
मनुमते	मनुभूते	३३०	१३
मव स	मेव स	३४३	४
भावत्त्वमिहघटो ना	भावमिहघटोन ना	३५९	११
तवाऽप्यु	तत्राऽप्यु	३६१	१८
लक्षणेन स्मृ	लक्षणे न स्मृ	३६५	३
तस्यास्मृ	तस्याः स्मृ	३६५	४
अभावेति	भाव इति	३६५	१६
तेन न पु	तेन पु	३६६	८
घटादिद्रव्ये सा	घटादिद्रव्ये सामानाधिकरण्या भावानुपलम्भादन्यत्र	३६७	२१

समेति	सामेति	३७२	१
इत्यद्येषो	इत्याद्येवो	३७६	७
इत्युनुयुक्ता	इत्युनुयुक्तो	३७६	८
यद्विदूर	तद्विदूर	३८१	२५
पात्त	पत्ति	३८६	२१
जन्यक्लृ	जन्यं क्लृ	३८७	१४
वयर्थ्यं	वैयर्थ्यं	३८७	१७
न्यतावत्ता	न्यवत्ता	३९०	४
तद्विशेषण	तद्विशेषणं	३९९	८
यालङ्गा	यलिङ्गा	४००	२०
सप्रिति	प्रतीति	४१६	२२
अस्मिन्प्रक्ष	अस्मिन्पक्षे	४२४	९
अप्रतीय	प्रतीयमान	४३०	१५
स्यात् विप	स्यात् । विप	४३२	१२
मा ज्ञातु	मौ ज्ञातु	४४०	२१
अबाधितानुमूतिः	अबाधिताऽनुभूतिः	४४२	१४
नवेति स	नवेत्ति स	४४३	६
तर्कसंशयावि	तर्कसंशयवि	४४३	१३
अज्ञायमानो	अजायमानो	४४५	१
क्वचिद्रूपकप	क्वचिदुपलप	४४६	७
पादानपराऽय	पादानपरोऽय	४५४	१५
वृत्तानाम मेव	वृत्तिनिमित्तमेव	४६६	१८
पेक्षया कर्तरि	पेक्षया । कर्तरि	४६९	६
तच्च	स्तच्च	४७५	१९
सत्त्वातऽक	सत्त्वात्क	४८२	१८
रेवक्षणस्य	रेव लक्षणस्य	४८६	२
यद्नन्तरं	यदनन्तरं	४८९	२
दर्शनं परि	दर्शने परि	४९४	८
आद्येऽसिद्धः	आद्येऽसिद्धिः	५०६	१४
सत्प्रमित	सत्प्रमिति	५०७	११
मुच्यते व्या	मुच्यते किंवा व्या	५०८	७

व्यातरेकेण	व्यतिरेकेण	५११	३
अथ यां प्रमाय	अथ यां प्रमां य	५१२	४
कारकापक्षया	कारकापेक्षया	५१९	२०
निामत्तं	निमित्तं	५२७	१३
ावेवाक्षिता	विवाक्षिता	५२७	१७
तस्यालेव्यं	तस्यालेख्यं	५२८	१४
आलेख्य	आलेख्यं	५२८	२२
ख्यालुणाख्यानस्येति	ख्यालक्षणाख्यानस्येति	५३३	८
तर्थान्यापोहेन	तर्थान्यापोहेन	५३४	१२
तवैवदं	तवैवेदं	५३७	१९
सिद्धिविपरीतं	सिद्धेः विपरीतं	५३८	२०
यथा प्रति	यथाऽप्रति	५३९	१
साित	सति	५४३	२१
विशेपण	विशेषण	५५१	१०
तस्मिन्नेववांऽशे	तस्मिन्नेवांऽशे	५५९	११
ाजज्ञासो	जिज्ञासो	५६३	८
स्पष्टमव	स्पष्टमेव	५६९	४
न्तरान्यू	न्तरात्न्यून	५७६	२२
स्वच्छाऽस्त्र	स्वच्छास्त्रऽरूपी	५७६	२३
विराधादिति	विरोधादिति	५७८	२
ाविशेष	विशेष	५७८	१६
नुामत्यादिव्याप्तिः	नुमित्यादिव्याप्तिः	५८२	१७
ज्ञानं वि-	ज्ञानं	५८३	७
तदुपपत्तः	तदुपपत्तेः	५८४	२३
जात्ये च पूर्व	जात्ये पूर्वं	५९६	६
वक्ष्यत	वक्ष्यते	५९८	२
सन्निकंर्षस्य	सन्निकर्षस्य	६००	२०
ततकालता	तत्कालता	६०२	३
व्यप्त्याद्युप	व्याप्त्याद्युप	६०४	२३
स्त्राश्रय	स्वाश्रय	६०९	१४
द्वभा-	द्वभास-	६११	१६

साङ्कर्यमजा	साङ्कर्य आ-	६१३	४
पदार्थानियम	पदार्थानियम	६१५	२२
ध्नुपपतिरि	ध्नुपपत्तिरि	६१६	१३
भवतीन्द्रिया	भवतीन्द्रिया	६१९	४
कंथयितुं	कथयितुं	६२१	६
पक्षे गुणतय	पक्षेऽगुणतया	६२४	२४
परित्यागन	परित्यागेन	६३१	२०
धतर्म्भाव्य	धन्तर्भाव्य	६३५	१४
लक्षणोपत्त्या	लक्षणोपपत्त्या	६४८	१३
ग्रहणस्य क्तुम	ग्रहणस्य वक्तुम	६४७	१८
कचिद्देशेऽम्यदाऽपि	कचिद्देशेऽन्यदाऽपि	६५१	८
क्तुमशक्यमात्मनः सं	क्तुं शक्यमात्ममनःसं	६८१	९
अस्त्यामत्मनोयो	अस्त्यात्ममनोयो	६८२	७
शङ्क्यते	शङ्कते	६८२	१७
वह्निव्यभिचारदर्शं	वह्निव्यभिचारादर्शं	६८३	८
प्रागप्रक्षिप्त	प्रागुपक्षिप्त	६८४	५
क्रमणादिति एवं	क्रमणादिति । एवं	६८४	१५
धः सनुच्चये व्या	धसमुच्चये व्या	६८५	१३
अनादित्वासिद्धे	अनादित्वसिद्धे	६९१	११
गमयिष्यन्तीति	शमयिष्यन्तीति	६९१	१७
आतव्यासे	अतिव्यासे	६९७	२०
अन्तत इति	अत इति	६९८	१५
पानातिरि	पानतिरि	६९८	१७
मेकस्याः सा	मेकस्मात्सा	६९९	२१
निषेवत्त्वे	निषिद्धत्त्वे	७०३	२२
विशेषितऽपि	विशेषितेऽपि	७१२	२०
पुरुषपश्याम	पुरुषश्याम	७२०	१०
काः पक्षा	काः । पक्षा	७२७	१४
प्रगेयत्त्वस्याहेतुत्व	प्रमेयत्त्वस्याहेतुत्व	७३३	७
स्वशक्तिविशेष	स्वं शक्तिविशेष	७३४	२१
सैव वाऽस्मृ	सैव वा । स्मृ	७४२	१०

गोसदृशोयोग	गोसदृशो ग	७४७	१७
विश	विशे		
यद्यथा दृष्टा	यथादृष्टा	७८४	५
विशेषणे च व्या	विशेषणे चाऽव्या	७६५	१९
मव्यात्पत्व	मप्यासत्व	७६७	२३
शवकारा	शबकारा	७७२	८
शवकारं	शबकारं	७७२	१०
वश्यश्यम्भा	वश्यम्भा	७७५	७
तस्या सत्या	तस्यां सत्या	७८०	१४
स्तथाऽन्वयत	स्तथाच यत	७८३	७
त्तरर्भाव	त्तरभाव	८००	१३
व्याप्तावपा	व्याप्तावुपाधि	८०३	३
खण्डिष्यते	खण्डयिष्यते	८०६	११
सोऽपि	साऽपि	८११	२०
हेत्वन्तरानि	हेत्वन्तरं नामानि	८२७	२
तथानिंद्दृष्टुश	तथानिर्द्दृष्टुंशक्य	८३२	२२
अथाच्यते	अथोच्यते	८३४	२१
विरुद्धादित्वादिल	विरुद्धादिल *	८३७	१७
सविशेषेण स	सविशेषणः स	८४०	२४
सपक्षाव्यपके	सपक्षाव्यापके	८५३	१
सबम्ध	सम्बन्ध	८५९	३
तर्तते	वर्तते	८६९	१६
सपक्ष एव यो	सपक्ष एव न वर्तते यो	८७४	२४
अथाग्रे	आग्रतो	८७५	३
किञ्चैवमासि	किञ्चैवमप्यासि	८७५	२०
साधरणोऽनै	साधारणोऽनै	८७६	९

* ८३५ पृष्ठस्थ ९ पंक्तौ "उक्तातिव्याप्ति परिहारायेे"त्यादि–८६७ पृष्ठस्थ ४ पंक्तौ "प्रथमे इति" इत्यन्तं शाङ्करीविद्यासागर्योरेकविध एव पाठ उपलभ्यते। लेखनशैली तु शाङ्करीत्वं न प्रमापयति विद्यासागरीस्थ एवांशः प्रमादाच्छाङ्कर्यां मिश्रित इत्यनुमीयते।

ततसङ्गृहीत	तत्सङ्गृहीत	८७७	१६
किमव्याति	किं व्यतिरे	८७९	१५
तद्भावन्मात्र	तद्भाववन्मात्र	८८५	२१
केनविदिति	केनचिदिति	८८७	१४
अन्यः त्का	अन्यः का	८८७	१५
भाव बोधते	भावबोधने	८८८	१२
समबलाभि	समबलस्वाभि	८९०	५
हेत्वाभासाम्तर	हेत्वाभासान्तर	८९०	१२
यत्प्राति	सत्प्रति	८९०	२०
धर्मिणेर्वि	धर्मिणोवि	८९६	१०
धर्मिणोर्वि	धर्मिणोवि	८९६	१५
संदिग्ध	सन्दिग्धा	९०२	२४
यतसम्बन्धितया	यत्सम्बन्धितया	९१६	७
पूर्वलिकानु	पूर्वकालानु	९२२	२४
प्रत्यवतिष्ठत	प्रत्यवतिष्ठते	९२५	८
प्रमुदितो	समुदितो	९३७	२
तथात्त्व	तथात्त्व	९४२	७
नवकशात्	नवकाशात्	९५२	१३
लयमित्यादिति	लयमियादिति	९५३	२०
धूमानानुमान	धूमानुमाना	९९१	२२
ममाभ्यपगन्तृ	ममाभ्युपगन्तृ	१०००	४
व्युथातुं	व्युत्थातुं	१००८	१६
सिद्धान्तनाव	सिद्धान्तानव	१०१३	१
किमुवक्तव्य	किं वक्तव्य	१०१३	११
माश्रयणीय	माश्रयणीयं	१०१९	६
ध्यानप्पत्त्यु	ध्यानिष्पत्त्यु	१०२६	१६
मेलकमितिश्रणावत्	मेलकं मिश्रणम् ।	१०६१	११
विलुसैवस्व	विलुम्प, एवं स्व	१०६४	११
थैव	त्रैव	१०८७	१५
ऽधिगतो छिती	ऽनाधिगतइति छिती	१०८८	१०
वैधर्म्मान्तर	वैधर्म्यान्तर	१०८८	२३

संयोग	तत्संयोग	१०९६ १६
असिद्धभे	असिद्धिभेद	११०२ २२
माधारो	वाऽऽधारो	११०४ १८
चन्द्र्धुवा	चन्द्रध्रुवा	११०७ २३
डोलायमानो	दोलायमानो	११०८ ८
पुरुषपेक्षया	पुरुषाऽपेक्षया	११०९ ३
सिद्ध्यर्थं तत्त	सिद्ध्यर्थं तत्त	११२६ १८
विवक्षिमुत	विवक्षितमुत	११३१ १४
न्यरूपमि	न्यरूपयामि	११३२ १९
तथा भवतु	तथा । भवतु	११३४ २३
रित्यद्यर्थं	रित्याद्यर्थं	११४० ९
व्यवस्थिते त	व्यवस्थितेषु त	११४१ २३
पटो भवतीत्यत्र ज्ञानमात्रं	पटो न भवती त्यत्र ज्ञानमात्रे	११४४ ६
टत्वादि	घटत्वादि	११६२ ८
प्रतिगी	प्रतियोगी	११६७ ९
निरपेणां	निरपेक्षाणां	११७३ २०
नोत्क्षेपणंति	नोत्क्षेपणं	११७६ ५
कधर्मं स	कधर्म्यंस	११७६ ८
दुषणमपि	दूषणमपि	११७९ ९
पपादानायो	पपादनायो	११९३ १९
वक्तव्य	व्यक्त	११९४ ३
कारान्तस्स्य	कारान्तरस्य	११९४ १८
निर्धमि	निर्घटमि	११९४ २२
गिकस	मिस	११९५ १६
व्यक्त्वमात्रं	वत्वमात्रं	११९७ ४
कालिकमिति	कालिकत्वमिति	११९७ ५
त्समानधिकृतो	त्समानाधिकृतो	११९७ ११
त्यस्मादि	त्यस्मार्षादि	११९८ ५
सुत्रं तु	सूत्रं तु	११९९ ७
त्वसन्नि	सन्नि	११९९ २०

चिरापध्वस्ता	चिरानन्वयप्रध्वस्ता	१२६०	१०
वैयधिकरणेऽप्यु	वैयधिकरण्येऽप्यु	१२१५	१४
अयत्त्वप्र	अयप्र	१२२२	१०
पटाकारेण	पटकारणे	१२२३	१३
पूर्वमात्र	पूर्वभावमात्र	१२२६	१३
सामग्न्या सा	सामग्न्याः सा	१२२८	११
सामग्री	सामग्रीं	१२३०	११
शालत	साल	१२२९	१५
वर्तमानमावि	वर्तमानभवि	१२३३	२०
एवतीतो	एवाऽतीतो	१२३५	५
ययत्त्वे	यत्त्वे	१२४१	१७
अन्नुयुक्ते	अनुयुक्ते	१२४६	१६
विषय	विषय	१२४८	२१
मानरूपवस्तत्का	मान उत तत्का	१२४८	२२
पार्वेद्दर्शयितु	पार्वेदर्शयितु	१२५६	२
विशष	विशेष	१२५६	३
भाविप्रध्वंस	भावप्रध्वंस	१२७३	२३
इत्यर्थः । अन्या	इत्यन्या	१२७८	९
अतिव्यापकं चेद्द गहष्टेति येन	अतिव्यापकं च येन	१२७८	१३
व्याप्तेरिब	व्याप्तेरेव	१२७९	८
सहकारणेत्वेन	सहकारणत्वेन	२२७९	२१
स्वींकृततया-	स्वीकृततया-	१२८१	६
पयनुयोज्यो	पर्यनुयोज्यो	१२८७	१९
गतत्वाद्	गतत्वाद्	१२८८	२१
तद्वो	तद्वो	१२८९	१५
यश्चोभयारि	यश्चोभयोरि	१२९०	२१
प्रमाणिक	प्रामाणिक	१३०३	३
वर्केऽन्तंर्भा	तर्केऽन्तर्भा	१३२४	६
येनं प्रमित्सांति	येन प्रमित्सन्ति	१३२८	१
भ्रातयैव	भ्रान्तयैव	१३३०	१३

स्वगुणस्त्वादि	स्तुगुणत्वादि	१३३४ १४
तर्ह्यप्रमाणिकाव्यव	तर्ह्यप्रामाणिकव्यवह्	१३३४ १५
ताथ	तथा	१३३४ १९
स्निर	निर	१३३५ ७
इतां विस्तर	स्तां विस्तर	१३३७ १३

शोधनकाले एकमेवादर्शपुस्तकमशुद्धिबहुलमासीत् इति यावच्छक्यं प्रयत्नेन शोधन मकार्षं ततः परमपि या अशुद्धयोऽवशिष्टाः तासां निरूपणं शुद्धिपत्ररूपेणेदं निर्मितमस्ति । नचैतावता सर्वात्मनाऽयं ग्रन्थः शोधित एवेति मन्तव्यं परीक्षकैः । बहुषु स्थलेषु असंलग्नो भागो ऽगत्या यथादर्शमेव संस्थापित इति विज्ञापयति संशोधकः ।

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

खण्डनखण्डखाद्यधृतग्रन्थान्तरस्थवचनानां उपलब्धस्थलानामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितम् ।

सूचीपत्रम् ।

समाप्तम्

विद्यासागरीस्थ-ग्रन्थान्तरवचनानां उपलब्धस्थलानामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितं

सूचीपत्रम् ।

समाप्तम्

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं असम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) ... २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविचितः पूजाप्रकाशः । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः । २

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-

र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणि-
विरचितदीधित्या च गर्भिता । २

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्या-
ख्यव्याख्ययातथासोमनाथकृतया मयूख-
मालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । ३

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपा-
ध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिकाटीका-
श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाटीका—इति
टीकाद्वयसंवलिता । ... २

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः । पर्वतीय
विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ३

(४८) वीरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । २